David R. Wyatt

จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวา

ในรัชกาลที่ ๕ ทั้ง ๓ คราว

พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา

โปรดให้พิมพ์ในงานทรงบำเพ็ญพระกุศล

บรรจุพระอังคารพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสุจิตราภรณี

แลบรรจุอังคารเจ้าจอมมารดาชุ่มรัชกาลที่ ๕

เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

(ผ.ท.บ.)

พระบรมรูปสมเด็จพระบรมราชินีนารถ
กับเจ้าจอมมารดา ชุ่ม แล คุณญิง ชลยุทธโยธินทร์
ฉายที่เมืองเบตาเวีย ร.ศ. ๑๑๕

คำนำ

พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา จะทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุปทาน ในการประจุพระอังคาร พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสุจิตราภรณี พระขนิษฐภคินี กับอังคารของเจ้าจอมมารดาชุ่ม รัชกาลที่ ๕ ซึ่งเปนเจ้าจอมมารดาทั้ง ๒ พระองค์ ในอนุสาววรีด้วยกัน ทรงพระศรัทธาจะพิมพ์หนังสือเปนที่ระฦก เนื่องในทักษิณานุปทานที่ทรงบำเพ็ญนั้นสักเรื่อง ๑ จึงมีรับสั่งมายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ขอให้กรรมการช่วยเลือกเรื่องหนังสือแลจัดการพิมพ์ถวายตามพระประสงค์

ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าเรื่องหนังสืออันสมควรจะพิมพ์เปนที่ระฦกในการพระกุศลซึ่งทรงปรารภนั้นมีเหมาะอยู่เรื่อง ๑ คือจดหมายเหตุเสด็จประพาศเกาะชวาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ด้วยพระเจ้าน้องนางเธอทั้ง ๒ พระองค์นั้น แลเจ้าจอมมารดาชุ่มได้โดยเสด็จพระราชดำเนินด้วย มีรูปถ่ายของเจ้าจอมมารดาชุ่มปรากฎอยู่ก็หลายรูป ตัวจดหมายเหตุได้พิมพ์ไว้ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาหลายฉบับ ยังหาได้เคยพิมพ์รวมกันไม่ ถ้าคัดออกรวมพิมพ์เปนหนังสือเรื่อง ๑ จะน่าอ่านมาก ได้ทูลความตามที่คิดเห็นต่อพระเจ้าน้องนางเธอ ฯ ทรงพระดำริห์เห็นชอบด้วย จึงได้รวบรวมจดหมายเหตุเสด็จประพาศเกาะชวาพิมพ์ในสมุดเล่มนี้

การเสด็จประพาศเกาะชวาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ เสด็จถึง ๓ ครั้ง ครั้งแรกเสด็จเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ เวลานั้นพึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติได้ ๓ ปี เสด็จเปนทางราชการตามเสด็จแต่กระบวนข้าราชการ

ฝ่ายน่า มีจดหมายเหตุพอรวบรวมได้บ้างไม่บริบูรณ์ทีเดียว จดหมายเหตุเสด็จประพาสครั้งแรกนี้กรรมการหอพระสมุด ฯ ได้ให้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๖๐ ที่เอามาพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ด้วย เพราะจะให้มีจดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวาทุกคราวรวมอยู่ในเล่มเดียวกันให้สดวกแก่ผู้อ่าน

เสด็จประพาสเกาะชวาครั้งที่ ๒ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ ตรงกับปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙ เสด็จประพาสเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ กระบวนตามเสด็จทั้งฝ่ายในแลฝ่ายน่า รูปที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ถ่ายในคราวเสด็จประพาสครั้งที่ ๒ นี้ทั้งนั้น

เสด็จประพาสเกาะชวาครั้งที่ ๓ เสด็จเมื่อ ร.ศ. ๑๒๐ ตรงกับปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔ เสด็จประพาสเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ เหมือนครั้งที่ ๒ ด้วยเหตุว่าที่ในเกาะชวายังมีของที่น่าดู เช่นเจดียสถานของโบราณแลภูมิลำเนาอันแปลกปลาดโดยธรรมดาเอง ซึ่งไม่มีเวลาพอจะเสด็จไปทอดพระเนตรได้ในคราวเสด็จประพาสครั้งที่ ๒ อีกหลายแห่งหลายตำบลจึงได้เสด็จประพาสครั้งที่ ๓ แต่ครั้งนี้พอเสด็จไปถึงเมืองบันดง สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมาประชวรมีพระอาการหนัก ต้องประทับทรงรักษาพยาบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธออยู่ที่เมืองบันดงเกือบเดือน หาได้เสด็จประพาสตามพระราชประสงค์ไม่ จนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระอาการค่อยคลายขึ้นพ้นอันตราย เป็นแต่หมอให้พักบำรุงพระกำลังอยู่ก่อน ยังมิให้เดินทางที่จะเสด็จกลับ มีเวลาว่างในตอนนั้น

จึงได้เสด็จไปประพาศข้างเล็กน้อย พอหมออนุญาตให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เดินทาง ก็เสด็จกลับคืนพระนคร

ในครั้งนี้ทรงพระราชดำริหว่า พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการทั้งฝ่ายในฝ่ายน่าที่ได้โดยเสด็จ ได้มีความภักดีช่วยกันรักษาพยาบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เหน็จเหนื่อยด้วยกันทั้งนั้น มีพระราชประสงค์จะพระราชทานบำเหน็จให้เปนที่ระฦก จึงโปรดให้สร้างเหรียญรัตนาภรณ์ ซึ่งได้เคยมีแต่ก่อนครั้งหนึ่งแล้ว แลเลิกมาเสีย ให้มีขึ้นอีก เปลี่ยนลายเปนอักษรพระนาม แลกำหนดเปน ๕ ชั้น ตั้งแต่ประดับเพ็ชร์ทั้งดวงเปนชั้นสูง ลงมาจนเปนเงินเกลี้ยง พระราชทานในคราวนี้เปนที่แรกที่จะได้มีเหรียญรัตนาภรณ์ต่อมา

จดหมายเหตุเสด็จประพาศเกาะชวาครั้งที่ ๒ แลที่ ๓ เข้าใจว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงนิพนธ์โดยมาก ส่วนรูปต่าง ๆ นั้น ข้าพเจ้าทูลขอพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภาประทานมาให้เลือก จึงได้จำลองพิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ด้วยหลายรูป เชื่อว่าบรรดาผู้ที่ได้หนังสือนี้ไป คงจะพอใจอ่านแลจะอนุโมทนาพระกุศลบุญราษี ซึ่งพระเจ้าน้องนางเธอ ฯ ทรงบำเพ็ญทั่วกัน

ดำรงราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ.. ๒๔๖๓

สารบานจดหมายเหตุเสด็จประพาศเกาะชวา

รูปภาพ

จดหมายเหตุเสด็จประพาศเกาะชวา
ครั้งแรก
เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓

๑ วัน ๕ ๗ ๔ ค่ำ ปีมะเมียโทศก ศักราช ๑๒๓๒ เวลา ๕ โมงเช้า ออกเรือพระที่นั่งพิทยัมรณยุทธจากท่าราชวรดิษฐ์

ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินนั้น ผู้ที่มีเครื่องยศ[๑] สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศขสวัสดิ (กรมหลวงอดิศรอุดมเดช) ๑ เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดี ๑ พระยาสุรศักดิมนตรี (แสง) ๑ เจ้าหมื่นสรรพเพธภักดิ (เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต โต) ๑ เจ้าหมื่นไวยวรนารถ (พระยาประภากรวงษ์ ชาย) ๑ เจ้าหมื่นเสมอใจราช (พระยามนตรีสุริยวงษ์ ชื่น) ๑ นายราชาณัตยานุหาร (เจ้าพระยาภาสกรวงษ์) ๑ พระชลธารพินิจจัย

---

๑ ที่เรียกว่าเครื่องยศ คือแต่งยุนิฟอร์ม ผู้ที่ไปตามเสด็จคราวนั้นจัดเปน ๒ พวก ที่ไปในกระบวนตามเสด็จติดพระองค์มีเครื่องแต่งตัวตามยศ นอกจากนั้นแต่งเครื่องปรกติ เครื่องแต่งตัวตามยศตามเสด็จคราวนั้น ข้างฝ่ายพลเรือนใช้เสื้อปักแพรสีน้ำเงินแก่ ปักทองคอแลข้อมือ ขลิบทองน่าอก คาดเข็มขัดนอกเสื้อ มีกระบี่พลเรือนติดสายเข็มขัด นุ่งผ้าไหมสีน้ำเงินแก่ ถุงเท้าขาว รองเท้าหนังดำ หมวกเฮลเม็ดแพรขนสีดำ นายทหารแต่งเครื่องทหารมหาดเล็ก เสื้อปักสีนกพิราบ คาดสายกระบี่ นุ่งผ้าไหมสีเดียวกัน ถุงเท้าขาว รองเท้าหนังดำ หมวกรูปทรงถัง

(ฉุน) ๑ หลวงสิทธินายเวร (พระอินทรเทพ ทับ) ๑ หลวงพิจารณ์จักรกิจ (พระยาเพ็ชรพิไชย เจิม) ๑ นายจ่ายวด (หลวงสิทธินายเวร สมบุญ) ๑ หลวงวิสูตรสาครดิษฐ (พระยาวิสูตรสาครดิษฐ กัปตันยอนบุช) ๑ รวม ๑๕ ทหารรักษาพระองค์ นายทุ้ย (พระยาราชานุประพันธ์) ๑ นายบุศย์ (พระยาอภัยรณฤทธิ) ๑ นายคั่น (พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ์) ๑ นายเล็ก (หลวงศิลปสารสราวุธ) ๑ นายเจ๊ก (พระยาเทพอรชุน) ๑ นายเจียม (พรหมประสาทศิลป์) ๑ รวม ๖ นาย ที่ไม่มีเครื่องยศ พระยาศรีสุนทรโวหาร (พั่ก) ๑ พระยาอมรสาตรประสิทธิ์ศิลป์ (พระยาแพทยพงษา รอด) ๑ พระพิบูลย์โกษากร (พระยาโชฎึก เถียร) ๑ หลวงราโชวาต (พระยาสัมพาหยดิ แก้ว) ๑ ขุนสมุทโคจร (เจ้าหมื่นเสมอใจราช จู) ๑ รวม ๕ นาย คนใช้มีเครื่องยศ นายวรกิจบรรหาร (หลวงสิทธินายเวร เที่ยง) ๑ นายพิจารณ์สรรพกิจ (พระยาอภัยพิพิธ สุ่น) ๑ รวม ๒ นาย รวมทั้งสิ้น เจ้านายขุนนางมีเครื่องยศ ๑๕ ทหารรักษาพระองค์ ๖ คนใช้มีเครื่องยศ ๒ ขุนนางไม่มีเครื่องยศ ๕ รวม ๒๗ . คนในเรือ คนใช้ขุนนาง ก็ก๋อยเลี้ยงขุนนาง กลาสี ทหารมรีน รวม ๑๘๑ รวมเจ้าขุนนาง ไพร่ คนใช้ ที่ไปในเรือพระที่นั่ง ๒๐๘ คน

เมื่อเรือพระที่นั่งใช้จักรไปกลับเรือที่ปากคลองหลอดแล้วล่องไปตามลำแม่น้ำ เวลาเที่ยงแล้ว ๓๕ นาที ถึงปากลัดบน เวลาบ่ายโมงครึ่งถึงปากลัดล่าง เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงน่าเมืองสมุทปราการ

ทอดสมอหยุดเหนือหาดพระเจดีย์กลางน้ำ เสด็จทรงเรือบตขึ้นไปนมัสการพระสมุทเจดีย์ กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จออกไปคอยส่งเสด็จอยู่น่าเมืองสมุทปราการ เสด็จมาเฝ้าที่พระสมุทเจดีย์ ๑ แล้วเสด็จกลับลงมาเฝ้าที่เรือพระที่นั่ง ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงใช้จักรออกจากที่ทอด เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๓ นาที ถึงที่ตื้นสันดอนน้ำภุก ๘ ศอกคืบ เวลาบ่าย ๕ โมง ตกน้ำภุก ๕ วา ถึงที่ทอดกำปั่นพบเรือราญรุกไพรีกลับมาทอดอยู่ แจ้งความว่า ออกไปถึงน่าเมืองชุมพรแล้วสูบชำรุดไปไม่ได้ ต้องกลับเข้ามา เรือสยามูปัสดัมภ์ทอดอยู่ที่นั่นด้วย จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เอาเรือไฟลำเล็กไปรับ จมื่นทิพเสนา (พระยาประชุมประชานารถ เอี่ยม) จมื่นราชามาตย์ (พระยามหาเทพ จุ้ย) พระยาสมุทบุรานุรักษ์ (พระยาอรรคราชนารถภักดี เนตร เปนไวสกงสุลสยามอยู่สิงคโปร์) ไปลงเรือสยามู แล้วเรือพระที่นั่งใช้จักรไปจนเวลาย่ำค่ำ ก็ปัดตั้งเข็มเดินทางตรง ศีศะเรือตั้งทิศใต้สู่ลมสำเภา เดินเคียงไปด้านตวันตกเกาะเหลือมเกาะไผ่ เวลายาม ๑ ถึงท้ายเกาะคราม เวลา ๒ ยามคเน่จะถึงน่าเมืองปราณ ฯ

๏ เวลารุ่งขึ้นวัน ๖ ๆ ๔ ค่ำ ไม่เห็นฝั่งแลเกาะอะไรเลย จนเวลา
๕
ย่ำค่ำ ถึงตรงเกาะเต่า แขวงเมืองชุมพร ออกมาห่างประมาณ

---

๑ กรมพระราชวังบวร ฯ มีน่าที่ทรงทำการซ่อมแซมป้อมเมืองสมุทปราการอยู่ในเวลานั้น จึงลงไปคอยส่งเสด็จที่เมืองสมุทปราการ

๒๗ ไมล์ เห็นแต่เกาะเขียว ๆ ตั้งแต่เวลา ๒ ยามจนย่ำรุ่ง ลมสำเภาพัดกล้าคลื่น ฯ

๏ เวลาย่ำรุ่งวัน ๗ ๆ ๔ ค่ำ เห็นเกาะกระน่าเมืองนครศรีธรรมราช ๖ อยู่ข้างตวันออกเฉียงเหนือ. เห็นฝั่งแลเขาแต่เขียว ๆ เวลาเช้า ๒ โมงแล่นเรือตรงแหลมทราย ยังห่างปากอ่าวเมืองสงขลา ๓๐ ไมล์ เห็นตลิ่งแลเขาต้นไม้สูง ๆ บ้าง เวลาเช้า ๔ โมงถึงน่าแหลมทราย แลเห็นต้นตาลต้นมะพร้าวแลบ้านตามชายตลิ่ง เวลาเที่ยงแลเห็นกำปั่นทอดอยู่ปากอ่าวเมืองสงขลา เวลาบ่ายโมงหนึ่ง ๒๐ นาที ถึงที่ทอดปากอ่าวเมืองสงขลา น้ำฦก ๓ วาศอก เรือกลไฟประพาศอุดรสยามเรือกลไฟเจ้าพระยามาจอดอยู่ก่อน กับเรือกำปั่นลูกค้า ๓ ลำ พระยาสงขลา (เจ้าพระยาวิเชียรคีรี เม่น) พระสุนทรานุรักษ์ (เนตรผู้ช่วยราชการเมืองสงขลา บุตรเจ้าพระยาวิเชียรคีรี เม่น) แลกัปตันออตันนายเรือเจ้าพระยา มาเฝ้าที่เรือพระที่นั่ง เวลาบ่าย ๒ โมงเสด็จขึ้นไปประทับที่พลับพลาแหลมทราย แล้วเสด็จทรงรถประพาศตามตลาดที่เมืองสงขลา เสด็จกลับเรือพระที่นั่งเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ทรงฝากพระราชหัตถเลขาเข้ามาถึงเจ้าคุณผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน กับเรือเจ้าพระยาเวลา ๒ ยาม เรือสยามมูรถึงทอดท้ายเกาะหนู เวลายาม ๑ พระสุนทรา พระยาสมุท มาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง รับสั่งให้เรือสยามมูรออก ณวัน ๑ ๆ ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๒ โมง ฯ

๏ ณวัน ๑ ฯ๗ ๔ ค่ำ เวลาบ่ายโมงเศษเสด็จไปประพาศตามสวนราษฎรริมเกาะยอ จนถึงโรงพวกจีนทำอ่างไห แล้วกลับถึงเรือพระที่นั่งเวลาทุ่มหนึ่ง เวลา ๗ ทุ่มใช้จักรออกจากท่าทอดสมอเมืองสงขลา ฯ

๏ รุ่งขึ้นณวัน ๒ ฯ๘ ๔ ค่ำ ถึงแหลมตานี เรือเดินห่างฝั่งประมาณ ๑๐ ไมล์ เวลาเช้า ๒ โมง ถึงตรงแหลมงูเปนพรมแดนเมืองตานีกับเมืองกลันตันต่อกัน เวลาเที่ยงเรือเดินฦกแลไม่เห็นฝั่ง คเนประมาณถึงน่าเมืองกลันตัน เวลาบ่าย ๓ โมง แลเห็นเกาะปรินเตียนใต้ปากอ่าวเมืองกลันตัน เวลาย่ำค่ำถึงท้ายเกาะปรินเตียน แลเห็นเกาะริดังห่างประมาณ ๒๐ ไมล์ เวลายามเศษถึงน่าเมืองตรังกานู เวลา ๒ ยามเศษ เห็นเกาะบราลา ฯ

๏ วัน ๓ ฯ๙ ๔ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง พ้นเกาะบราลา มาถึงน่าแหลมเขาตังโกรน เวลาเที่ยงเห็นเกาะนาค แขกเรียกว่าปูลูเทียวมัน เวลาบ่าย ๔ โมงเห็นเกาะปูลูบีสัง ปูลูอ่อ ปูลูติงงี พร้อมกันทั้ง ๔ เกาะ เวลา ๓ ยามเห็นแสงเพลิงดวงใหญ่ที่หินขาวปากช่องเมืองสิงคโปร์ ตื่นประธมขึ้นพอทอดพระเนตร รับสั่งให้ใช้จักรเข้าไปให้ใกล้ แล้วรับสั่งให้ถอยออกไปนอกหินขาวประมาณ ๑๐ ไมล์ รอคอยเวลาให้สว่างจะทอดพระเนตรเสาตะเกียงให้เห็นถนัด ฯ

๏ ครั้นทอดพระเนตรแล้ว เวลาย่ำรุ่งวัน ๔ ฯ๑๐ ๔ ค่ำ ใช้จักรเดินเรือไปตามช่องเมืองสิงคโปร์ เวลาเช้าโมงครึ่งถึงแหลมโรแมนเนีย

เปนที่สุดแผ่นดินเรียกว่าแหลมมลายู ตรงข้ามเกาะเมืองเรียว ซึ่งเปนเมืองขึ้นของวิลันดา เวลาเช้า ๒ โมง มิศเตอร์เบิน เจ้าท่าเมืองสิงคโปร์ใช้เรือกลไฟชื่อปุรโตมากับพระยาอัษฎงคตทิศรักษา (พระยาอนุกูลสยามกิจ ตันกิมเจ่ง เปนกงสุลสยามที่เมืองสิงคโปร์) หลวงพิเศษพจนการ (พระยาอรรคราชนารถภักดิ์ หวาด) ออกมารับเสด็จถึงเรือพระที่นั่งที่แหลมยะโฮ เรือพระที่นั่งรอจักรหยุดเรือพระที่นั่งรับทั้ง ๓ นายขึ้นมาเฝ้า มิศเตอร์เบิน ถวายหนังสือพิมพ์ ว่าด้วยเกาวนาแลพ่อค้าพร้อมใจกันจัดการรับเสด็จด้วยความยินดี ๑๑ ข้อ มีแจ้งอยู่ในหนังสือพิมพ์นั้น แล้วมิศเตอร์เบิน ก็นำเรือพระที่นั่งแล่นไปตามช่องถึงที่ทอดสมอตรงน่าท่ายอนสตอนเบ้ยเวลา ๔ โมงเช้า ทอดสมอเรือพระที่นั่งห่างฝั่งประมาณ ๑๕ เส้น

(หนังสือพิมพ์ที่มิศเตอร์เบิน ถวายนั้น คือหมายรัฐบาลสั่งเตรียมการรับเสด็จ สำเนามีพิมพ์ไว้ในหนังสือสยามเรโปสิตอรี่ ปีคฤศตศก ๑๘๗๑ ดังนี้

หมายรัฐบาลที่ ๖๖

การรับเสด็จสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเมื่อเสด็จขึ้น ได้กะไว้ดังต่อไปนี้ จึงโฆษนาให้ทราบทั่วกัน

๑ เมื่อแลเห็นธงราชธวัชเมื่อใด จะยิงปืนใหญ่ที่ป้อมแคนนิงนัด ๑ และจะชักธงสยามขึ้นที่เสาธงสัญญาเปนสำคัญ

๒ วันแลเวลาซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเสด็จขึ้นนั้น จะบอกให้ทราบด้วยชักสัญญาเหมือนกับบอกเวลาส่งเมล์ฉนั้น สัญญาจะ

ชักที่เสาธงสัญญาแลเมืองช้างหมายให้ทราบ จะชักสัญญาไว้ ๓ ชั่วโมง ในเวลานั้นจะไม่ชักสัญญาอื่น

๓ เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงเหยียบพระบาทขึ้นบก จะยิงปืนสลุตที่ป้อมแคนนิง

๔ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเสด็จขึ้นที่อ่าวคอลเยอร์ ผู้รั้งราชการเมือง บรรดากรมการผู้ใหญ่ แลผู้บังคับการทหารบกทหารเรือ ทั้งหัวน่ากระทรวงต่าง ๆ แลกงสุลต่างประเทศ ขอให้เข้าใจว่าได้รับเชิญไปรับเสด็จกับผู้รั้งราชการ

๕ ให้ทหารกรมที่ ๗๕ เปนกองเกียรติยศ ไปตั้งแถวคอยรับเสด็จที่เสด็จขึ้น

๖ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเสด็จจากท่าขึ้นบกไปที่ศาลานคราภิบาล ทรงรับคำถวายไชยมงคลที่นั้น ให้ทหารแขกมัทธราฐไปตั้งแถวเปนกองเกียรติยศที่น่าศาลา แลให้ทหารอาสาเมืองสิงคโปร์ไปยืนเปนกองเกียรติยศที่ข้างบนบันได

หมายพลตระเวน

ข้อบังคับของพลตระเวนมีดังนี้ ประกาศไว้ให้คนทั้งหลายทราบคือ

๑ ตามความในหมายรัฐบาลที่ ๒๖ นั้น ได้ออกข้อบังคับสำหรับพลตระเวน ให้รักษาการโดยกวดขัน เวลาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จมาเมืองสิงคโปร์ดังนี้

๒ เพื่อจะไม่ให้ผู้คนพลุกพล่านเวลาเสด็จ ห้ามมิให้รถข้ามสพานคะวันคชั่วโมงครึ่ง ก่อนเวลากำหนดเสด็จขึ้นบก เว้นไว้แต่รถที่ได้

รับใบอนุญาตเปนสำคัญ ข้าราชการซึ่งได้รับเชิญไปคอยรับเสด็จจะได้รับตั๋วอนุญาตสีเหลือง จากผู้แทนอธิบดีกองตระเวนไปเปนสำคัญ ส่วนผู้ที่มีประสงค์จะไปคอยดูกระบวนเสด็จ จะได้รับตั๋วอนุญาตสีขาว

๓ ถนนเหล่านี้ จะปิดชั่วโมงครึ่งก่อนเวลาเสด็จขึ้น คือ ถนนแบตเตอรี ถนนปรินส์ ถนนคะซูซา ถนนคะอัลไมดา

๔ ขอให้ผู้เปนนายสั่งคนขับรถของตนให้กระทำตามคำสั่งซึ่งพิมพ์ไว้ข้างหลังใบอนุญาต

๕ ผู้ใดจะขอตั๋วอนุญาต ให้ไปขอที่ศาลาว่าการพลตระเวนในระหว่างเวลา ๔ โมงเช้าจนบ่าย ๔ โมงพรุ่งนี้

หมายนี้ออกตามบัญชาท่านผู้รั้งราชการเมือง

(ลงชื่อ) อี. เอ. เออวิง

ผู้รั้งตำแหน่งโคโลเนียลสเกรตตารี

ทำณที่ว่าการโคโลเนียลสเกรตตารี วันที่ ๑๓ มีนาคม คฤศตศก ๑๘๗๑)

เวลาย่ำเที่ยง ๒๐ นาที นายทหารอังกฤษกัปตันลักกี เสมียนใหญ่ชื่อมิศเตอร์ เบิด รองชื่อมิศเตอร์แนตนี ลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่งกราบบังคมทูลว่า วันนี้ขอเชิญเสด็จประทับอยู่ในเรือพระที่นั่งคืนหนึ่งก่อน ต่อเวลาพรุ่งนี้จึงจะได้จัดการรับเสด็จได้ [๑] ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมง

[๑] เวลานั้นตำแหน่งเจ้าเมืองสิงคโปร์ว่าง นายพันเอกแอนสันเปนผู้รั้งราชการเมือง ที่ต้องเชิญเสด็จประทับอยู่ในเรือวัน ๑ ก่อน เพราะจัดการรับเสด็จไม่ทันนั้นเปนด้วยในสมัยนั้น โทรเลขในระหว่างเมืองสิงคโปร์กับกรุงเทพ ฯ ยังไม่มี ที่เมืองสิงคโปร์รู้ไม่ได้แน่ว่าจะเสด็จถึงวันไร

ครึ่ง ผู้รั้งราชการเมืองสิงคโปร์ ชื่อนายพันเอก แอนสัน กับมหาราชาอาบูบักกะ เจ้าเมืองยะโฮ น้องชาย ลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง แล้วมิศเตอร์รีดลงมาเฝ้า ๑ ครั้นมิศเตอร์รีดกลับ ทรงเรือบต ๑๒ กรรเชียง มีเรือบตข้าราชการตาม ๒ ลำ เสด็จเที่ยวทอดพระเนตรตามชายทะเลแถวน่าบ้านตึกโละวัยยา ที่พวกอังกฤษทำอู่แลท่าจอดเรือกำปั่น เวลาทุ่มหนึ่งกลับถึงเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ ครั้นณวัน ๕ ๗ ๔ ค่ำ เวลาเช้าโมงเศษ เรือกลไฟยางกอก ๑๑ มาแต่กรุงเทพ ฯ ได้รับหนังสือ ฯ พณ ฯ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เวลาเช้า ๔ โมง ผู้รั้งราชการเมืองให้จัดเรือกลไฟเล็กลำ ๑ เรือ ๑๐ กรรเชียง ๒ ลำมารับเสด็จ จึ่งรับสั่งให้ข้าราชการแต่งตัวเต็มยศขึ้นไปคอยรับเสด็จที่สพานทำไว้รับเสด็จนั้น ทรงเรือพระที่นั่ง ๑๒ กรรเชียง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ พระองค์เจ้าศุขสวัสดิ เจ้าพระยาสุรวงษ์ ฯ เจ้าพระยาภาณุวงษ์ ฯ พระยาสุรศักดิ์มนตรี นายราชาณัตยานุหาร ตามเสด็จในเรือพระที่นั่ง เรือไฟจูงถึงสพานยอนสตันเบีย เวลา ๕ โมงเช้า นายพันเอกแอนสัน ผู้รั้งราชการเมืองสิงคโปร์ พร้อมด้วยกรมการผู้ใหญ่ กงสุลต่างประเทศ แลมหาราชาเมืองยะโฮ คอยรับเสด็จอยู่ที่สพาน มีทหารยืนแถวแลแตรวงเปนกอง

๑ มิศเตอร์รีดคนนี้เปนนายห้างใหญ่อยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ได้เคยเข้ามาเฝ้า ฯ แลเปนที่ชอบพระอัธยาไศรยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เกียรติยศ ขุนนางไทยยืนเปนแถวคอยรับเสด็จ ๒ ข้าง เมื่อออกเรือพระที่นั่ง เรือพิทยัมรณยุทธกับเรือยงยศอโยชฌิยายิงสลุต ครั้นเมื่อเสด็จขึ้นท่า ข้อมแคนนิ่งกับเรือรบอังกฤษยิงสลุต ผู้รั้งราชการเมืองเชิญเสด็จผ่านแถวทหารกองเกียรติยศไปขึ้นรถพระที่นั่ง ผู้รั้งราชการตามเสด็จในรถนั้น ไปยังเตาน์ฮอล คือศาลานคราภิบาล ที่น่าศาลามีทหารยืนแถวเปนกองเกียรติยศ บนบันไดมีทหารอาสาเมืองสิงคโปร์ยืนรายรับเสด็จ เสด็จขึ้นไปยังห้องประชุม มีราชอาศน์จัดตั้งไว้ เชิญเสด็จขึ้นประทับราชอาศน์ ข้าราชการยืนราย ๒ ข้างแล้ว พวกกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยแลพวกผู้ดีชาวเมืองสิงคโปร์เข้าเฝ้าเดินผ่านน่าพระที่นั่งถวายคำนับทีละคน ครั้นเสร็จแล้ว มิศเตอร์ทอมัศสก๊อตผู้เปนหัวน่าของสโมสรพานิชถวายไชยมงคล (คำถวายไชยมงคลนั้นแปลได้ความว่า)

ขอกราบทูลสมเด็จบรมบพิตร พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เกล้า พระเจ้าแผ่นดินสยาม แลเปนราชาธิราชของลาว

ขอพระองค์จงได้โปรด

ข้าพเจ้าสมาชิกทั้งหลายในสมาคมพานิชเมืองสิงคโปร์ เปนนายห้างนายธนาคาร แลเปนพ่อค้า นานาชาติ มีความประสงค์จะถวายความยินดี แลมีน้ำใจต้อนรับพระองค์ด้วยความเคารพ ในเมื่อพระองค์เสด็จมาถึงเมืองของข้าพเจ้าทั้งหลายเปนครั้งแรก

ข้าพเจ้าทั้งหลายนิยมว่า การที่พระองค์เสด็จครั้งนี้ เปนพยานให้ปรากฏยิ่งขึ้นว่า รัฐบาลของพระองค์ประสงค์จะบำรุงทางมิตรไมตรี

กับนานาประเทศ ข้าพเจ้าทั้งหลายแน่แก่ใจว่า ซึ่งพระองค์ผู้ทรงพระเกียรติยศสูง ได้ทรงประพฤติเปนแบบอย่างที่เสด็จไปประพาศถึงเมืองต่างประเทศดังนี้ ไม่ใช่แต่จะเปนคุณเปนประโยชน์แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์เท่านั้น จะเปนเยี่ยงอย่างแก่พระราชาในประเทศอื่น แลเปนประโยชน์แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินในประเทศนั้น ๆ ด้วย

ข้าพเจ้าทั้งหลายมีความชื่นชมยินดีที่แลเห็นว่า พระองค์มีพระราชหฤไทยเผื่อแผ่กว้างขวาง เหมือนกับสมเด็จพระบรมชนกนารถได้ทรงแสดงมาแล้ว (สมเด็จพระบรมชนกนารถ) พระองค์ได้ทรงปกครองพระราชอาณาจักรด้วยพระปรีชาญาณ แลบันเทาความทุกข์ร้อนต่าง ๆ กรุงสยามได้อาไศรยพระปรีชาญาณของสมเด็จพระบรมชนกนารถนั้นเปนที่ตั้ง จึ่งได้มความเจริญ แลเปนที่นับถือของนานาประเทศอย่างทุกวันนี้

ข้าพเจ้าทั้งหลายมีความพอใจ ที่ได้แลเห็นการค้าขายในระหว่างเมืองนี้ กับพระราชอาณาจักรของพระองค์มีมากมายแลเจริญขึ้นทุกที ข้าพเจ้าทั้งหลายรู้สึกพระเดชพระคุณที่รัฐบาลสยามได้ช่วยทำนุบำรุงการค้าขายของข้าพเจ้าทั้งหลาย ทางไมตรีในระหว่างเมืองสิงคโปร์กับกรุงสยาม ถ้ายังสามารถจะเจริญขึ้นอีกได้ ข้าพเจ้าทั้งหลายหวังใจว่าทางไมตรีนั้นจะเจริญยิ่งขึ้น

ในที่สุดข้าพเจ้าทั้งหลายขอให้พระองค์จงทรงดำรงพระบรมศุขแลทรงเจริญรุ่งเรืองด้วยประการทั้งปวง แลขอให้พระเปนเจ้าผู้ประทาน

สรรพสิ่ง จงยันดาลให้รัชกาลของพระองค์ยืนนาน ประกอบด้วยสานติศุข แลพระเกียรติยศทุกประการ

ลงชื่อแทนสมาคมค้าขาย ทอมัศ สก๊อต
ผู้เปนประธาน

พระราชดำรัสตอบว่า

ดูกรท่านทั้งหลาย เรามีความยินดีที่ได้ฟังคำต้อนรับของพวกพ่อค้าเมืองสิงคโปร์ ซึ่งแสดงโดยไมตรีจิตร การค้าขายเปนการสำคัญที่จะให้เกิดสมบัติของชาติทั้งหลาย ทั้งเปนเหตุให้เกิดความอุสาหะ แลความศุขความเจริญแก่ประชาชนทุกชั้น

เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนารถของเราเสวยราชสมบัติอยู่ ได้ทรงทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับรัฐบาลต่างชาติในยุโรป เพื่อจะให้การไปมาค้าขายในระหว่างประชาชนเจริญขึ้น เราจะพยายามดำเนินตามรอยพระบาทยุคล บำรุงความเจริญในพระบรมราโชบายซึ่งได้ทรงเริ่มไว้โดยเต็มกำลัง

เปนความยินดีของเราอย่างหนึ่ง เมื่อเรามาเยี่ยมเยือนเมืองต่างประเทศภายนอกพระราชอาณาจักร ได้มาถึงเมืองสิงคโปร์ก่อน เพราะนอกจากที่เปนเมืองค้าขายใหญ่โต ยังเปนเมืองซึ่งได้มีไมตรีชอบพอค้าขายกันกับกรุงสยามอยู่เปนอันมาก เราหวังใจว่า เมืองนี้คงจะมีความเจริญยิ่งขึ้นต่อไปทุก ๆ ปี แลบรรดาผู้ที่อยู่ในเมืองนี้จะมีความศุขสำราญ อยู่ในพระราชอำนาจของสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย

เราขอให้สิ่งซึ่งเปนใหญ่เปนประธานในสกลโลก จงป้องกันแลอุดหนุนความประสงค์ของท่านทั้งหลายในการค้าขาย ให้สำเร็จประโยชน์ทุกประการ)

แล้วหัวน่าพ่อค้าจีนถวายไชยมงคล แลมีพระราชดำรัสตอบตามสมควร

ครั้นทรงรับไชยมงคลแล้ว ผู้รั้งราชการจึงเชิญเสด็จขึ้นทรงรถ พวกข้าราชการขึ้นรถตามเสด็จไปเคาเวอเมนต์เฮาส์ เปนตึกที่อยู่ของเจ้าเมืองสิงคโปร์บนยอดเขา ซึ่งได้จัดไว้เปนที่ประทับแรม กับจัดบ้านที่เขาเรียกว่าวิชาเบอซือบ้านปริกเคียไว้อีก ๒ แห่ง พวกข้าราชการแยกกันอยู่ที่บ้านเจ้าเมืองบ้าง ที่บ้านปริกเคียบ้าง บ้านพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ (พระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ ยิ้ม เปนเจ้าของเรือเจ้าพระยา) บ้าง บ้านพระยาอับดุลกาเดอาลีมีบ้าง (เมื่อเสด็จถึงเมืองสิงคโปร์แล้ว ได้มีพระราชโทรเลขถึงสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษดังนี้

ทูล สมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย

หม่อมฉันออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม มาตรวจตราหัวเมืองของหม่อมฉัน แล้วได้ลงมาถึงเมืองสิงคโปร์ ซึ่งเปนเมืองขึ้นของพระองค์ เปนครั้งแรกที่เจ้าแผ่นดินสยามได้มาขึ้นที่เมืองของอังกฤษ

ท่านผู้รั้งราชการเมืองได้ต้อนรับหม่อมฉันเปนเกียรติยศอย่างสูงสุดแลได้จัดให้พักที่จวนมีความศุขสบายมาก

หม่อมฉันมีความยินดีที่ได้เห็นบ้านเมืองแลผู้คน ซึ่งอยู่ในพระราชอำนาจของพระองค์ มีความเจริญรุ่งเรืองถึงเพียงนี้

หม่อมฉันขอบพระไทยที่พระองค์ทรงรับรองโดยไมตรี แลขอให้พระองค์ทรงชนมศุขทุกประการ

สมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย มีพระราชโทรเลขตอบดังนี้

ทูล สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม

หม่อมฉันได้รับพระราชโทรเลขมีมาจากเมืองสิงคโปร์ หม่อมฉันมีความยินดีมากที่ได้ทราบว่า พระองค์เสด็จมาถึงแผ่นดินของอังกฤษ แลเจ้าเมืองกรมการได้จัดการรับเสด็จเปนที่พอพระไทย หม่อมฉันขอบพระไทยที่พระองค์ทรงประทานพร แลขอให้พระองค์เชื่อพระไทยว่า หม่อมฉันก็มีความประสงค์จะให้พระองค์เจริญพระชนมศุขทุกประการ)

ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ทรงเครื่องตามธรรมเนียม ทรงรถเสด็จไปเยี่ยมข้าราชการที่อยู่บ้านปริกเดีย เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จกลับจากบ้านปริกเดีย ไปทอดพระเนตรยาแรกที่ทหารอยู่บนเขา เวลาย่ำค่ำเสด็จกลับถึงที่ประทับเดิม เวลายามหนึ่งพวกขุนนางนายทหารพาภรรยาแลบุตรหญิงมาเฝ้าที่บ้านเจ้าเมืองพร้อมกัน ประมาณ ๒๐๐ คน เข้ามาน่าพระที่นั่งแล้วคำนับเรียงกันไปเปนคู่ แล้วผู้รั้งราชการเมืองให้ทำปี่พาทย์ฝรั่ง พวกชายหญิงซึ่งมาเฝ้านั้นก็พากันเต้นรำถวายทอดพระเนตรจน ๒ ยาม ฯ

๏ วัน ๖ ฯ ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมง ทรงเครื่องเต็มยศเสด็จไป
๑๒
ทอดพระเนตรเรือรบอังกฤษ (ชื่อบารุสซา) แล้วเสด็จไปบ้านปริกเดีย

เสวยกลางวันกับขุนนางที่อยู่บ้านปริกเดียแลขุนนางที่ตามเสด็จ แล้วทรงเครื่องตามธรรมเนียม ทรงรถไปทอดพระเนตรที่ตึกสำหรับส่งหนังสือเมล์ (ไปรสนีย์สถาน)[๑] แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรโบถอังกฤษ (วัดเซ็นแอนดริว) แล้วเสด็จไปที่สกูล (แรฟพัล) สอนหนังสือเด็ก แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรที่รักษาคนเสียจริตแลรักษาคนป่วยไข้ (โรงพยาบาล) เสร็จแล้ว เสด็จไปทอดพระเนตรที่เยล์คือคุกสำหรับขังคนโทษ จนเวลาบ่าย ๕ โมงเศษเสด็จกลับยังที่ประทับบ้านเจ้าเมือง เวลาทุ่ม ๑ ผู้รั้งราชการเมืองมีการเลี้ยงถวายในราชการ เชิญเสด็จเสวยโต๊ะกับขุนนางชาวยุโรปประมาณ ๒๐ คน ฯ

◎ วัน ๗ ฯ ๔ ค่ำ ๑๓ เวลาเช้า ๕ โมงทรงเครื่องตามธรรมเนียมไปทอดพระเนตรที่ตึกตเลแครฟ (โทรเลขสถาน) แลศาลชำระความ แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรที่สูบน้ำสำหรับดับไฟไหม้ แลที่ตึกลมประทีป จนเวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จกลับที่ประทับ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษเสด็จไปทอดพระเนตร (การประกวดดอกไม้ ซึ่งจัดขึ้นในการรับเสด็จฯ) สวนดอกไม้สำหรับเมืองสิงคโปร์ เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จกลับที่ประทับ เวลา ๒ ทุ่มทรงเครื่องครึ่งยศเสด็จไปทอดพระเนตรลคร (พูดซึ่งพวกอังกฤษชาวเมืองสิงคโปร์พร้อมกันจัดขึ้นเล่นถวายในการรับเสด็จ) ที่เตาน์ฮอล สองยามเสด็จกลับยังที่ประทับเดิม ฯ

---

๑ ในสมัยนั้น ชื่อต่าง ๆ หลายชื่อ เช่นไปรสนีย์ โทรเลขเปนต้น ยังไม่เกิดขึ้นในภาษาไทย

๏ วัน ๑ ๆ ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ทรงเครื่องตามธรรมเนียม
๑๔
เสด็จไปบ้านพระยาอัษฎงคต ๆ จัดโต๊ะถวายเสวยพร้อมกับข้าราชการที่ตามเสด็จ เวลาเช้า ๕ โมงเสด็จกลับยังที่ประทับ ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จไปทอดพระเนตรสวนจีนของจีนวังไป ฯ

๏ วัน ๒ ๆ ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมงเสด็จเที่ยวประพาศห้างขายของ
๑๕
ต่าง ๆ แล้วเสด็จกลับ เวลา ๒ ทุ่มครึ่งทรงเครื่องเต็มยศอย่างทหารพร้อมด้วยข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือน ไปทอดพระเนตรเต้นรำที่เตาน์ฮอล (ซึ่งจัดขึ้นในการรับเสด็จ) เวลา ๕ ทุ่มเศษเชิญเสด็จเสวย แลมีโต๊ะจัดตั้งเลี้ยงผู้ที่ไป ๔ โต๊ะ ๆ หนึ่งประมาณ ๗. ๘. ๙. วา คนชาวยุโรปประมาณทั้งชายทั้งหญิง ๔๐๐ คนเศษ ครั้นกินโต๊ะแล้ว ผู้รั้งราชการเมืองยืนขึ้นกล่าวคำสรรเสริญตามภาษาอังกฤษแปลได้ความว่า การชุมนุมครั้งนี้ทำให้เป่นพระเกียรติยศแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามซึ่งเปนพระองค์แรก ที่ได้เสด็จมาก้าวพระบาทเหยียบแผ่นดินของอังกฤษ แล้วถวายพระพรว่า ขอให้ทรงเจริญดำรงอยู่ในศิริราชสมบัติยืนอยู่นาน ขุนนางฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษก็ฮูเรขึ้นพร้อมกัน ๓ หน เสวยแล้วเสด็จทอดพระเนตรเต้นรำ พวกขุนนางนายห้างก็เต้นรำอีกพัก ๑ แล้วเสด็จกลับยังที่ประทับเวลา ๒ ยาม ฯ

๏ วัน ๓ ๆ ๕ ค่ำ เวลาเที่ยงทรงเครื่องตามธรรมเนียม เสด็จไป
๑๖
บ้านเมเยอแมกเนีย[๑] แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรตลาดขายปลาขายผัก

---

๑ เปนนายทหารช่างประจำเมืองสิงคโปร์

แลศาลเจ้าโจซือกง แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรอู่กำปั้นแลโรงทำการช่างที่อู่กำปั่นด้วย เวลาบ่าย ๒ โมงเสด็จกลับยังที่ประทับ เวลาทุ่มเศษเสด็จไปเสวยโต๊ะที่บ้านเซอเยนสันแมกสเวล อริบคีผู้พิพากษา เสวยแล้วกลับยังที่ประทับ ฯ

๏ วัน ๔ ๒ฯ ๕ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้าเสด็จประพาศตามห้างแล้วเสด็จกลับ เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จประพาศตามถนนต่าง ๆ เวลาทุ่มเศษผู้รั้งราชการเมืองเชิญเสวยโต๊ะไปรเวต ฯ

๏ วัน ๕ ๓ฯ ๕ ค่ำ เสด็จพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์แก่นายพันเอก แอนสัน ผู้รั้งราชการเมืองสิงคโปร์ เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งทรงเครื่องเต็มยศพร้อมด้วยขุนนางฝ่ายทหารฝ่ายพลเรือนตามเสด็จขึ้นรถออกจากที่ประทับบ้านเจ้าเมือง เสด็จมาลงท่ายอนสตันเบีย มีทหารกองเกียรติยศคอยส่งเสด็จ ขุนนางฝรั่ง ขุนนางจีน มหาราชาเมืองยะโฮมาส่งเสด็จถึงสพาน แล้วทรงเรือกลไฟเล็กที่ผู้รั้งราชการเมืองจัดไว้ส่งนั้น มายังเรือพระที่นั่งพิทยัมรณยุทธ แลเวลาที่เสด็จลงเรือพระที่นั่ง ก็ยิงสลุตส่งเสด็จเหมือนอย่างเมื่อขาเสด็จขึ้นเมืองฉนั้น เวลา ๑๑ ทุ่ม เรือพระที่นั่งใช้จักรออกจากที่ทอดน่าเมืองสิงคโปร์ ฯ

๏ ณวัน ๖ ๔ฯ ๕ ค่ำเวลาเช้า ๒ โมงถึงอ่าวแม่น้ำเมืองยะโฮ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งเข้าช่องเกาะเรียว เวลายำค่ำเห็นเกาะเมืองลิงาข้างขวาห่างประมาณ ๑๕ ไมล์ ฯ

๑ วัน ๗ ๕ ๕ ค่ำเวลาย่ำรุ่ง เห็นเกาะปากช่องบังกาข้างเหนือ เวลา ๒ โมงเช้า เห็นเสาเรือนตะเกียงปากช่องบังกาแหลมตวันออก เวลา ๓ โมงเช้าเข้าช่องบังกา เวลาย่ำค่ำออกปากช่องบังกาข้างใต้ ฯ

๑ วัน ๑ ๖ ๕ ค่ำเวลาเช้า เห็นเกาะวอศเซอเหนือห่างประมาณ ๑๐ ไมล์ เวลาเช้า ๓ โมงถึงน่าหมู่พันเกาะข้างตวันออก ๔ โมงเช้าถึงเกาะวอศเซอใต้ บนเกาะมีเรือนตะเกียง เวลาเช้า ๕ โมงถึงเกาะชวาที่ปากอ่าวเมืองเบตาเวีย เห็นฝั่งแลกำปั่นรบ กำปั่นลูกค้า เห็นอู่กำปั่นอยู่บนเกาะ เวลาบ่ายโมงเรือพระที่นั่งแล่นผ่านเรือรบวิลันดาเข้าไป เรือ ๘ ลำยิงสลุตลำละ ๒๑ นัด ครั้นเรือพระที่นั่งทอดสมอ อาสิศเตนเรสิเดนต์กับผู้ว่าราชการกรมการเมือง กัปตันเจ้าท่ากับขุนนางอีก ๕ นาย ลงมาเฝ้า

(ได้พบคำแปลหมายรัฐบาลเตรียมการรับเสด็จที่เมืองเบตาเวียมีอยู่ในจดหมายเหตุเก่าหอพระสมุด ฯ กรมการฮอลันดาคงนำมาให้กราบทูล ฯ เมื่อเรือพระที่นั่งไปถึง อย่างเดียวกับที่เมืองสิงคโปร์ เห็นควรรักษาไว้ จึงได้พิมพ์ไว้ในที่นี้

หนังสือกำหนดการรับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม จะเสด็จออกมาเมืองเบตาเวีย ในเดือนมาช คฤศตศักราช ๑๘๗๑ ปี จะเสด็จออกมาถึงท่าแล้วจะรับอย่างไร

ข้อ ๑ ว่า เจ้าพนักงานผู้ที่รักษาธงบอกเหตุที่เกาะออนรุก แลเจ้าพนักงานผู้รักษาธงบอกเหตุที่เรือรบ ที่ทอดประจำอยู่ที่ท่าเรือนอก ได้เห็นเรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม มีธงที่ปลายเสาเมื่อ

ใด เจ้าพนักงานต้องซักธงบอกให้ฮัปมาสเตนเจ้าท่าทราบโดยเร็ว แล้วเจ้าท่าจะต้องไปแจ้งแก่คอเวอนเนอเยเนราลผู้ครองเมือง แล้วเจ้าพนักงานที่ได้กำหนดไว้ให้ออกไปเชิญเสด็จขึ้นบก

ข้อ ๒ ว่า เรือรบฮอลันดาแล่นออกไปพบเรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามก็ดี เรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามแล่นมาพบเรือรบฮอลันดาก็ดี เรือรบฮอลันดาต้องทำคำนับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามตามกฎหมายข้อที่ ๑ แลข้อ ๒๘, ๕๒, ๕๓, ซึ่งได้กำหนดไว้ว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเมืองใดจะเข้ามา จะต้องคำนับแลยิงสลุตรับในเรือรบฮอลันดาอย่างไร (นั้น) เรือรบฮอลันดาต้องทำคำนับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามตามกฎหมายกำหนดไว้นั้น อนึ่งเรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเข้ามาทอดสมอแล้ว กัปตันของเรือรบที่ซักธงบอกเหตุ ตามว่าไว้ในข้อที่ ๑ ต้องลงเรือไปที่เรือพระที่นั่ง บอกให้กัปตันเรือพระที่นั่งทราบว่า ขุนนางซึ่งได้จัดไว้ให้เปนเจ้าพนักงานออกมาเชิญเสด็จนั้น จะออกมาเชิญเสด็จ

ข้อที่ ๓ ว่า ขุนนางซึ่งเปนเจ้าพนักงานเชิญเสด็จขึ้นบกนั้น ครั้นได้เห็นธงสำคัญแล้ว ต้องมาชุมนุมพร้อมกัน เจ้าพนักงานเหล่านั้นคือเสกเกรตเตอรีของคอเวอนเนอเยเนราลผู้ครองเมืองนั้นนาย ๑ ขุนนางสำหรับปฤกษาราชการแผ่นดินมีอายุสูงที่สุดนาย ๑ เกาวนาเมืองเบตาเวียนาย ๑ กอมมันเดอคือแม่ทัพใหญ่ที่หนึ่งซึ่งได้บังคับการรบบนบกเกาะยาวานาย ๑ ซีออฟีเซอคือแม่ทัพใหญ่ที่หนึ่งซึ่งได้บังคับการรบฝ่ายทเลยาวานาย ๑ ฮัปมาสเตนคือเจ้าท่านาย ๑ กับทั้ง

อาศยูกาศ คือเสมียนฝ่ายการทหารของคอเวอนเนอเยเนราลนาย ๑ รวม ๗ นายด้วยกัน เจ้าพนักงานเหล่านี้ชุมนุมกันพร้อมแล้ว พากันไปลงเรือกลไฟชื่อติลีอองซึ่งจอดอยู่ที่สพาน แล้วใช้จักรออกไปที่เรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม แล้วขึ้นบนเรือพระที่นั่งเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม สำแดงชื่อคอเวอนเนอเยเนราลกราบทูลให้ทราบว่า คอเวอนเนอเยเนราลทราบว่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จมาถึงแล้วก็มีความยินดี ให้กราบทูลว่า คอเวอนเนอเยเนราลขอเชิญเสด็จขึ้นบกตามที่กำหนดไว้ในหนังสือนี้ ถ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงเห็นชอบตามกำหนดนั้น ให้ขุนนางที่ลงไปเชิญเสด็จนั้นชักธงขึ้นเปนสำคัญ แล้วให้ผู้ที่อยู่ที่ตึกซิปมาสเตนไปแจ้งความให้คอเวอนเนอเยเนราลทราบ

ข้อ ๔ ได้แจ้งความนี้ให้คอเวอนเนอเยเนราลทราบแล้ว จะยิงปืนใหญ่ที่ป้อมชื่อปรินส์ฟเรศริก ๓ นัดให้เปนสำคัญ การที่จะรับเสด็จนั้นจะเปนตามกำหนดในหนังสือนี้ทุกประการ

ข้อ ๕ เรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเข้ามาเมื่อใด เรือรบฮอลันดาแลเรือรบเมืองอื่น ๆ ที่ทอดอยู่ที่ท่าเรือนอก แลทอดอยู่ท่าเรือใน จะต้องชักธงขึ้นแต่งเรือให้พร้อมทุก ๆ ลำ เวลาเช้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเสด็จขึ้นบกนั้น นายเรือพ่อค้าฮอลันดาก็ดี นายเรือพ่อค้าต่างประเทศก็ดี แลนายเรือมลายูก็ดี บรรดาที่ทอดอยู่ที่ท่า แลลำแม่น้ำ ได้เห็นที่เรือรบชักธงขึ้นแต่งเรือเมื่อใด เรือเหล่านั้นต้องชักธง (ด้วย อนึ่งให้ชักธง) ฮอลันดาขึ้นที่ตำบลคอ

เวอนเมนต์เฮาส์ คือที่คอเวอนเนอเยเนราลอยู่แห่งหนึ่ง ที่สตาสเฮาส์ คือที่ปฤกษาราชการแผ่นดินแห่งหนึ่ง ที่ฮัปมาสเตนเจ้าท่าอยู่แห่งหนึ่ง ที่คัศตำเฮาส์ตึกเก็บภาษีแห่งหนึ่ง แลที่อื่นซึ่งเปนที่สำคัญหลายแห่ง

ข้อ ๖ เจ้าพนักงานที่กำหนดไว้ในข้อที่ ๓ นั้น เมื่อจะออกไปเชิญเสด็จจะต้องลงเรือกลไฟชื่อติลิอองเวลาเช้าย่ำรุ่ง ถ้าเรือลำนั้นไม่พอกับคนที่ตามเสด็จ เจ้าพนักงานต้องจัดเรือลำอื่นตามที่จะต้องการให้พอคนที่จะมาพร้อมกันเที่ยวเดียว อย่าให้ต้องรับหลายเที่ยว

ข้อ ๗ พวกทหารจะชุมนุมพร้อมกันที่สนามชื่อกอนอิงสเปลนให้ทันในเวลาเช้าย่ำรุ่ง มาพร้อมกันแล้วให้เดินตามถนนชื่อเสกเกรตตารีจนถึงตำบลชื่อรุสวิก แล้วจะยืนเรียงกันเปนแถวตามคลองขุด ตรงกันกับที่คอเวอนแมนต์โฮเตล

ข้อ ๘ ทหารที่อยู่ในโรงทหารชื่อเวลเตอเฟรเดน ต้องชุมนุมพร้อมแล้ว เดินออกมายืนเปนแถวที่ถนนชื่อตอนโรก แต่งตามยศหมู่ของเขา

ข้อ ๙ ทหารมลายูที่ถือหอกกับทั้งพวกโปลิศ ต้องชุมนุมพร้อมกันในเวลาเช้าย่ำรุ่ง ที่ตรงน่าตึกนายโปลิศ แลทหารมลายูที่ถือหอกต้องแต่งตัวตามธรรมเนียมของเขา ที่เปนนายนั้นต้องแต่งตัวตามกำหนดกฎหมาย แล้วจะต้องเลือกเอานายผู้หนึ่งให้ถือธง แลทหารมลายูที่ถือหอกกับพวกโปลิศ ให้ยืนแถวข้างปีกซ้ายของพวกทหาร ทหารถือหอกกับพวกโปลิศเหล่านี้ ให้ยืนเปนแถวริมถนนทั้งสองฟากไว้ช่องถนนห่าง ๑๒ ฟุต

ข้อ ๑๐ พวกจีนที่อยู่เมืองเบตาเวียที่มีตำแหน่งราชการ แลจีนที่อยู่ในบังคับของเขา ต้องแต่งตัวตามธรรมเนียมของเขา แล้วให้ออกมายืนเรียงเปนแถวตามถนนต่อพวกทหารที่ถือหอก จะได้ทำคำนับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามตามธรรมเนียมจีน

ข้อ ๑๑ คนชาวฮอลันดาซึ่งต้องเปนทหารนอกจากทหารประจำต้องชุมนุมพร้อมกันที่ใกล้ถนนชื่อบิลเนลน์วปอส ให้ทันเวลาเช้าย่ำรุ่ง แล้วนายของเขาจะเดินมาตั้งเปนแถวที่ถนนนั้น ตั้งข้างปีกขวาพวกทหารที่ยืนแถว แลให้ทหารเหล่านี้ยืนไว้ช่องถนนห่าง ๑๒ ฟุต

ข้อ ๑๒ คนชาวมลายู แลคนชาติอื่น ๆ ที่อยู่เมืองเบตาเวียต้องแต่งตัวตามธรรมเนียมโดยดี ถือหอกตามที่มี ออกมาพร้อมกันยืนอยู่ที่น่าบ้อม แลนายของเขาที่เรียกว่ายากสะ จะนำมาให้ตั้งอยู่ในถนนชื่อปรินเซน ต่อพวกทหารซึ่งตั้งอยู่ในถนนบิลเนลน์วปอสจนถึงสพานชัก ให้ยืนแถว ๒ ฟากถนน ให้ไว้ช่องถนนห่าง ๑๒ ฟุต

ข้อ ๑๓ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จมาถึงที่ทหารยืนถือปืนเมื่อใดให้ทหารปี่เซนอำทำคำนับ ที่เปนทหารมลายูถือหอกนั้น จะคำนับเอาปลายหอกลงถึงดินตามธรรมเนียมเขา แลเมื่อเสด็จพระราชดำเนินอยู่นั้น พวกแตรกลองจะเป่าแตรตีกลองรับเสด็จ แลนายที่ถือธงจะลดธงลงคำนับ นายทหารทุก ๆ นายก็จะทำคำนับด้วยดาบ

ข้อ ๑๔ ทหารม้าที่นำเสด็จ แลที่ตามเสด็จ เดินพลทหารที่ยืนแถว ๒ ฟากถนนแล้ว ทหารที่ยืนแถว ๒ ฟากถนนนั้นเดินแห่ตามเสด็จทุกพวก จนถึงโฮเตลคำบลรุสวิกที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามประทับ

แล้วขุนนางนายของพวกมลายู แลนายของพวกจีน แลนายใหญ่ของพวกมลายูที่เรียกว่ายากสะ แลชีฟปริสคือพระใหญ่ของจีน ของมลายู แลนายบ้านนายพวกกระบวนแห่ กับขุนนางจีนจะตามเข้าไปในโฮเตลที่ประทับก็ได้ แต่ทหารพวกเหล่านี้จะเข้าไปไม่ได้

ข้อ ๑๕ ทหารม้าที่นำเสด็จแลตามเสด็จนั้น ต้องชุมนุมพร้อมกัน ในเวลาเช้าย่ำรุ่งที่สนามตรงน่าโรงการช่างที่ตำบลยาคคะป่าศ ตั้งคอยอยู่ที่นั้นจนถึงเวลาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จขึ้นบนบกเชิญขึ้นทรงรถแล้ว ทหารม้าเหล่านี้จะมาตั้งเป่นแถวนำเสด็จข้างตามเสด็จข้าง จะได้ส่งเสด็จเข้าไปโฮเตลประทับตำบลรุสวิกให้เป่นพระเกียรติยศ

ข้อ ๑๖ เวลาโมงเช้า เจ้าพนักงานพวก ๑ คือ ไวสะปเรซิเดนต์ผู้เป่นขุนนางปฤกษาในราชการแผ่นดินที่สองนายหนึ่ง กอมแมนเดอคือแม่ทัพฝ่ายทหารบกนายหนึ่ง ฝ่ายทเลนายหนึ่ง กับหมอความใหญ่ที่สุดฝ่ายศาลชำระความนายหนึ่ง กับปเรซิเดนฝ่ายพ่อค้านายหนึ่ง เจ้าพนักงานเหล่านี้จะชุมนุมที่สพานคอยรับเสด็จ เมื่อเสด็จทรงพระราชดำเนินขึ้นบกแล้ว เจ้าพนักงานทั้งนี้จะได้ทำคำนับกราบทูลให้ทราบว่า มีความยินดีด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามได้เสด็จมาถึงบ้านเมืองโดยดีไม่มีเหตุการณ์สิ่งใด

ข้อ ๑๗ เวลาโมงเช้า เจ้าพนักงานอีกพวกหนึ่งจะมาชุมนุมพร้อมกันกับคอเวอนเนอเยเนราลที่โฮเตลชื่อรุสวิกที่ประทับ พนักงานเหล่านี้คือขุนนางในพวกสำหรับปฤกษาราชการแผ่นดินพวกหนึ่ง เสกเกรตตอรีในคอเวอนแมนต์พวกหนึ่ง ปเรซิเดนคือตระลาการใหญ่ ในศาลชำระ

ความนายหนึ่ง ที่สองตระลาการใหญ่นายหนึ่ง ขุนนางที่เปนหัวน่าในหัวเมืองขึ้นพวกหนึ่ง ตระลาการศาลอย่างที่สองนายหนึ่ง พวกหมอความแห่งโรงศาลใหญ่พวกหนึ่ง เจ้าพนักงานสำหรับชำระความพวกทหารพวกหนึ่ง พ่อค้าใหญ่ในจำพวกนายห้างพวกหนึ่ง นายทหารฝ่ายบกฝ่ายทเลที่ไม่ต้องออกไปรับเสด็จพวกหนึ่ง นายทหารเก่า ๆ ที่ทำการครบกำหนดแล้วไม่ได้คุมทหารพวกหนึ่ง นายแบงก์แลนายช่างห้างใหญ่พวกหนึ่ง กับครูสอนสาสนาคฤศเตียนที่เมืองเบตาเวียพวกหนึ่ง พนักงานพวกนี้จะคอยรับเสด็จอยู่ที่โฮเตลที่ประทับพร้อมกับคอเวอนเนอเยเนราล

ข้อ ๑๘ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม กับทั้งเจ้าพนักงานได้ออกจากเรือพระที่นั่งที่จะส่งขึ้นบก เรือรบฮอลันดาต้องทำคำนับตามกำหนดไว้ในข้อ ๑๒

ข้อ ๑๙ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จมาถึงน่าป้อมซือเวนกอมจะยิงปืนใหญ่สลุตคำนับ ๒๑ นัด เมื่อเสด็จถึงสพานจะขึ้นบกพวกแตรกลองจะเป่าแตรตีกลองรับเสด็จตามเพลงที่รับพระเจ้าแผ่นดิน

ข้อ ๒๐ เจ้าพนักงานที่คอยรับเสด็จตามข้อ ๑๖ นั้น ได้ทำคำนับแล้วกราบทูลเชิญเสด็จขึ้นทรงรถของคอเวอนเนอเยเนราล ขุนนางฝ่ายสยามที่ตามเสด็จนั้น ได้ขึ้นรถอื่นที่คอเวอนแมนต์จัดไว้รับทุกนาย

ข้อ ๒๑ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จขึ้นทรงรถแล้ว การที่เสด็จไปนั้น ทหารม้าจะแบ่งเปน ๒ พวก พวกหนึ่งจะนำเสด็จ พวกหนึ่งจะตามเสด็จ รถของคอเวอนเนอเยเนราลที่จัดรับเสด็จนั้นเทียม

ม้า ๓ คู่ แลผู้ที่ขึ้นนั่งไปในรถด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามนั้น คือไวสปเรซิเดนในพวกขุนนางที่ปฤกษาราชการแผ่นดินนายหนึ่ง แม่ทัพใหญ่ฝ่ายทหารบกนายหนึ่ง ฝ่ายทหารทเลนายหนึ่ง เปนสามนายด้วยกัน นายของทหารม้าที่นำเสด็จไปข้างน่านั้น จะขึ้นม้าเดินข้างขวารถสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม นายของทหารม้าที่ตามเสด็จนั้นขึ้นม้าเดินข้างซ้ายรถสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม รถสำหรับขุนนางฝ่ายสยามแลรถสำหรับเจ้าพนักงานฮอลันดานั้น จะเดินข้างหลังทหารม้าตามเสด็จเปนแถวกันไปตามลำดับผู้ใหญ่ผู้น้อย แต่ทหารม้ามลายูหมู่หนึ่งนั้นเดินตามรถขุนนางฝ่ายสยามแลเจ้าพนักงานฮอลันดา

ข้อ ๒๒ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเสด็จลงจากรถที่โฮเตลเมื่อไร จะยิงปืนใหญ่ที่ป้อมชื่อปรินส์ฟเรศริกสลุตคำนับ ๒๑ นัด ยิงปืนสลุตแล้วพวกทหารแตรกลองเป่าแตรตีกลองเปนเพลงฮอลันดา แลเพลงสยามทำถวายเปนคำนับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม

ข้อ ๒๓ รถที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะทรงมาโฮเตลนั้น จะมาตามถนนท้องสนาม ครั้นถึงโฮเตลเสด็จลงจากรถแล้ว รถพระที่นั่งกับรถอื่นนั้นจะเดินออกไปตามถนนข้างป้อมปรินส์ฟเรศริกคอยอยู่ที่นั้น กระบวนแห่เดินไปพ้นแล้ว รถนั้นกลับเข้ามาที่โฮเตลอีก

ข้อ ๒๔ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม จะเสด็จเข้าไปในโฮเตลตามประตูทิศตวันออก คอเวอนเนอเยเนราลกับเจ้าพนักงานที่กำหนดไว้ในข้อ ๑๗ จะคอยพร้อมกันอยู่ในหอข้างในรับเสด็จ แลเจ้าพนักงาน

ที่กำหนดไว้ในข้อ ๑๖ นั้น จะตามเสด็จเข้าไป แลพวกเสกเกรตตอริ จะเปนเจ้าพนักงานนำเสด็จเข้ามาในที่คอเวอนเนอเยเนราล แลเจ้าพนักงานที่คอยรับเสด็จ

ข้อ ๒๕ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จเข้ามาในที่คอเวอนเนอเยเนราลกับเจ้าพนักงานคอยรับนั้นแล้ว คอเวอนเนอเยเนราลกราบทูลให้ทราบว่า มีความยินดีด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ได้เสด็จมาถึงเมืองเบตาเวียโดยดี ครั้นกราบทูลดังนั้นแล้ว คอเวอนเนอเยเนราลนำเจ้าพนักงานที่คอยรับเสด็จเข้าเฝ้ากราบทูลสำแดงชื่อให้ทรงทราบ แล้วเจ้าพนักงานกับผู้อื่นก็ลากลับออกไป เหลืออยู่แต่คอเวอนเนอเยเนราลกับขุนนางเจ้าพนักงานในคอเวอนเนอเยเนราล

ข้อ ๒๖ ขุนนางแลนายทหารทุก ๆ นาย ต้องแต่งเต็มยศตามกำหนดกฎหมายทุก ๆ นาย แลขุนนางผู้น้อยที่ไม่มีเครื่องยศกับคนชาวฮอลันดาแต่งตัวสวมเสื้อดำ เอาผ้าขาวผูกคอแต่งให้งดงาม

ข้อ ๒๗ ครั้นคอเวอนเนอเยเนราลได้นำเจ้าพนักงานเข้าเฝ้าแล้วก็ลาออกไป ทหารม้า ทหารเดินเท้า ก็เลิกกลับไปที่อยู่

ข้อ ๒๘ เพื่อจะมิให้เกิดเหตุเมื่อเวลาเสด็จนั้น ได้มีคำห้ามมิให้ผู้ใดเดินรถ แลเดินเท้าตามถนนที่จะเสด็จ ตั้งแต่เวลาโมงเช้า จนเสด็จขึ้นประทับที่อยู่แล้ว รถทั้งปวงต้องเดินที่ถนนชื่อโคเวโนอิงซรารีตามทางที่จะออกไปชื่อยากาตรา รถของพวกที่ทำถนนเหล็กสำหรับเดินรถนั้นต้องหยุดในเวลาห้ามนั้นเหมือนกัน หนังสือนี้คอเวอนเนอ

เยเนราลนิเทอแลนดอินเดีย ให้เสกเกรตตอรีคอเวอนแมนต์ลงพิมพ์ประกาศ ออกวันที่ ๙ เดือนมาช คฤศตศักราช ๑๘๗๑ ปี ตรงกับวัน ๕ ๆ๔ ๔ ค่ำ ปีมะเมียโทศก (พ.ศ. ๒๔๑๓)

หนังสือกำหนดการรับเสด็จสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ที่เมืองเบตาเวีย

กำหนดเสด็จประพาศ

วันที่ ๑ เวลาเช้า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเสด็จขึ้นบกเมื่อไร จะยิงสลุตคำนับตามพระเกียรติยศ ยิงสลุตแล้วจะเชิญเสด็จพระราชดำเนินเข้ามาในตึกคอเวอนแมนต์ที่ตำบลเรียกว่ารสวิก เสด็จเข้ามาในตึกนี้แล้ว จะนำพวกขุนนางฮอลันดาให้เข้ามาเฝ้า พวกขุนนางเข้าเฝ้าแล้ว จะเชิญเสด็จออกทอดพระเนตรที่หอใหญ่ ซึ่งเปนที่ชุมนุมขุนนางปฤกษาราชการแผ่นดิน เวลาบ่ายจะเชิญเสด็จให้ขึ้นรถเที่ยวทอดพระเนตรบ้านเมือง เวลาค่ำจะมีการเลี้ยงใหญ่ในโฮเตลใหญ่ แลผู้ครองเมืองกับขุนนางที่สองแลขุนนางซึ่งเปนพนักงานรับเสด็จ มากินเลี้ยงพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม กับเสนาบดีฝ่ายสยามที่ตามเสด็จ เวลายาม ๑ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม จะเสด็จเข้าไปในหอใหญ่แล้ว พวกชาวฮอลันดาที่เปนผู้ดีทั้งชายหญิงต้องเข้ามาเฝ้า

วันที่ ๒ เวลาเช้าจะเชิญเสด็จไปเที่ยวทอดพระเนตรบ้านเมืองตามถนนที่ทำด้วยรางเหล็กแต่รถเทียมม้า ครั้นเสด็จกลับแล้วจะเชิญเสด็จ

ไปทอดพระเนตรที่โรงทำขึ้นต่าง ๆ แล้วเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรที่ตึกสอนวิชาการทหาร แล้วจะเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรที่ตึกสำหรับรักษาทหารเจ็บป่วย แล้วจะเชิญเสด็จไปเที่ยวทอดพระเนตรการทหารในที่ตำบลชื่อเวลเตอพรเดน เวลาบ่ายจะเชิญเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรบ้านเมืองอีกครั้งหนึ่ง เวลาค่ำมีการเลี้ยงใหญ่ในที่ตึกประทับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามอีกครั้งหนึ่ง เวลายามเศษพวกมลายู พวกจีน จะแต่งเปนกระบวนแห่ถือโคมถือใต้มีเครื่องปี่พาทย์ เดินเปนกระบวนแห่มาน่าตึกที่ประทับ ให้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามทอดพระเนตร

วันที่ ๓ เวลาเช้า ทหารซึ่งมีอยู่ที่เมืองเบตาเวียจะสมทบกันที่ท้องสนามชื่อกอนอิงสเปลน แล้วจะเชิญเสด็จไปทอดพระเนตร เมื่อเวลาทหารหัดกระบวนต่าง ๆ ครั้นเลิกการหัดทหารแล้ว จะเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรที่ตึกสอนหนังสือเด็กหลายแห่ง แลตึกซึ่งเปนที่เลี้ยงเด็กซึ่งเปนคนกำพร้ายากจน เวลาบ่ายจะเชิญเสด็จไปเที่ยวทอดพระเนตรบ้านเมืองอีกครั้งหนึ่ง เวลาค่ำจะมีการเต้นรำในหอที่เรียกว่าฮาโมนีแล้วจะจุดโคมพร้อมกันทั่วทั้งเมืองเบตาเวีย

วันที่ ๔ เวลาเช้า จะเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรที่ตึกซึ่งเปนที่ประชุมพ่อค้า แลทอดพระเนตรตามห้างค้าขาย แลที่อื่น ๆ ที่เปนที่สำคัญ เวลาบ่ายจะเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรบ้านเมือง เวลาค่ำจะมีการเลี้ยงที่โฮเตล

วันที่ ๕ เวลาเช้า จะเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรสวนดอกไม้แลที่เลี้ยงสัตว์ต่าง ๆ ในที่นั้นพวกปี่พาทย์แลคนขับร้องมาพร้อมกันขับร้อง

เพลงต่าง ๆ ถวาย แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรตึกสำหรับไว้ของประหลาดต่าง ๆ เวลาบ่ายจะเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรการเล่นต่าง ๆ ที่ท้องสนามชื่อกอนอิงสเปลน เวลาค่ำจะเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรการเต้นรำที่หอชื่อกอนกอเดีย ผู้ที่จะเต้นรำนั้น จะแต่งตัวเปนเทวดาบ้าง แต่งตัวอย่างกษัตริย์บ้าง แต่งตัวอย่างชาวต่างประเทศบ้างให้เปนการสนุกแล้วในคืนวันนั้นจะมีดอกไม้เพลิงด้วย)

๏ รุ่งขึ้นวัน ๒ ๗ ๕ ค่ำเวลาเช้าโมงหนึ่ง เกาวเนอเยเนราลผู้สำเร็จราชการอินเดียของฮอลันดา ให้ขุนนางนำเรือกลไฟจักรข้างมารับเสด็จแลข้าราชการ แล่นไปในคลองถึงท่าจอด ขุนนางที่ ๒ เกาวเนอเยเนราลแลขุนนางเปนอันมากมาคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่า เชิญเสด็จประทับที่ตึกริมท่าสัก ๒๐ นาที แล้วเชิญเสด็จทรงรถเทียมหกม้า ขุนนางทั้งปวงก็ขึ้นรถตามเสด็จไปที่โฮเตลรัฐบาลที่รุสวิก เกาวเนอเยเนราลคอยรับเสด็จอยู่ที่นั้นเชิญเสด็จประทับโฮรน ขุนนางวิลันดาแลกงสุลทุกชาติพาภรรยามาเฝ้าเปนอันมาก แล้วรับสั่งให้ข้าราชการไทยไปอยู่อีกแห่งหนึ่ง ซึ่งรัฐบาลวิลันดาจัดไว้นั้น เวลาบ่าย ๕ โมงทรงเครื่องยศตามธรรมเนียมทรงรถเที่ยวทอดพระเนตรถนนแล้วเสด็จกลับ เวลายามหนึ่ง เกาวเนอเยเนราลพาขุนนางแลกงสุลทุกชาติ กับบุตรภรรยามาเฝ้าทั้งหญิงชายประมาณ ๗๐๐—๘๐๐ คน ฯ

๏ วัน ๓ ๘ ๕ ค่ำเวลาเช้าโมงเศษ ทรงรถแตรมไปทางประมาณครึ่งโมง แล้วทรงรถม้าไปทอดพระเนตรที่ตึกทำบันไรเฟอล (ที่เมือง

เมยิสเตอคอเนลิศ) แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรที่ทหารอยู่ ทหารหัดท่าต่าง ๆ ถวายหลายอย่าง แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรโรงสกูลเรียนวิชาต่าง ๆ แล้วทอดพระเนตรที่ทำแยกธาตุแลไฟฟ้า (ที่โรงเรียนยิมนาเซียมวิลเลียมที่สาม) แลโรงเรียนลูกกำพร้าหัดเด็กหัดทำการต่าง ๆ แล้วมาทอดพระเนตรหัดท่าทหารในโรงเรียนทหาร แล้วไปที่ตึกรักษาคนไข้ แล้วไปทอดพระเนตรตึกที่ไว้ปืนใหญ่ต่าง ๆ แล้วไปโรงหมอที่ไว้กระดูกคนตาย แลโรคในตัวศพ (ที่เมืองเวลเตเฟรเตน) เวลาบ่าย ๕ โมง ทรงรถประพาศตามถนนแล้วเสด็จกลับ เวลายามหนึ่ง พวกราษฎรแขกจีนฝรั่งแต่งเครื่องเล่นต่าง ๆ แห่มาถวายตัวเปนอันมาก ผู้คนเต็มไปเหมือนเวลาชักพระบรมศพ (ในกรุงเทพ ฯ เมื่อยี่มะเส็ง) ทรงทอดพระเนตรที่น่าโฮเตลรัฐบาลที่เสด็จประทับนั้น เวลา ๕ ทุ่มเลิกการเล่น

๏ วัน ๔ ๗ ๕ ค่ำ เกาวเนอเยเนราลเชิญเสด็จทรงรถแต่งเต็มยศไปทอดพระเนตรทหารหัดรบถวายที่ (สนามกอนิงสเปลน) ประทับบนพลับพลายก ทหารปืนใหญ่ทหารปืนเล็กแลทหารม้าประมาณ ๓๐๐๐ คน ยิงปืนใหญ่ปืนเล็กต่าง ๆ จนเวลา ๔ โมงเศษเสด็จกลับ เวลา ๒ ทุ่มครึ่ง เกาวเนอเยเนราลเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรเต้นรำที่ตึกฮาม้วนิ (สโมสรพลเรือน) ที่ตึกนั้นแต่งเปนโธรนที่ประทับมีชั้น ๗ ชั้น จุดกาศเปนรูปพระตราไทยแลตราฮอลันดา คนที่ไปเต้นรำนั้นประมาณทั้งชายหญิง ๑๐๐๐ คนเศษ เล่นอยู่จนเวลา ๕ ทุ่มเสด็จกลับ ฯ

๏ วัน ๕ ๗ ๕ ค่ำ เสด็จไปทอดพระเนตรศาลหลวงศาลกรมเมือง (โบรึสภา) แลที่ทำการจักรเล็กน้อยแลโรงประทีปลม แลตึกเก็บภาษี

ดูสพานยก เที่ยวตามห้างต่าง ๆ แล้วเสด็จกลับ เวลา ๒ ทุ่มเสวยโต๊ะที่ศาลานคราภิบาล ทั้งไทยฝรั่ง ๑๐๐ คนเศษ ฯ

๏ วัน ๖ ๑๑/๗ ๕ ค่ำ เวลาเช้าโมงเศษ เสด็จทอดพระเนตรสวนขังสัตว์ต่าง ๆ แล้วทอดพระเนตรวัดอังกฤษ (โปรเตสตันส์) แล้วไปวัดฝรั่งเศส (โรมันคโทลิก) เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จทอดพระเนตรตึกมิวเซียม ที่ไว้ของโบราณซึ่งมีในแผ่นดินชวาแลประเทศต่าง ๆ เวลา ๒ ทุ่มมีการเต้นรำในพวกขุนนางออฟีเซอฝ่ายทหาร (แต่งตัวกันต่าง ๆ แล้ว) มีดอกไม้ไฟต่าง ๆ ที่ตึกคองคอเดีย (สโมสรทหาร) แล้วเสด็จกลับ ฯ

๏ วัน ๗ ๑๒/๗ ๕ ค่ำ เวลาเช้าโมงเศษ เสด็จทรงรถกลับลงมาเรือพระที่นั่ง เกาวเนอเยเนราลแต่งการส่งเสด็จเหมือนอย่างเมื่อรับนั้น เวลา ๕ โมงเช้า ออกเรือใช้จักรออกจากน่าเมืองเบตาเวีย ฯ

๏ วัน ๑ ๑๓/๗ ๕ ค่ำ เห็นเกาะแลฝั่งเมืองชวา เวลาเที่ยงเห็นเรือกำปั่นทอดท่าเมืองสำมารัง เวลาบ่ายโมง ๒๐ นาที ทอดสมอน่าเมืองสำมารัง ขุนนางในกำปั่นรบมาเฝ้า แล้วขุนนางฝรั่งแลแขกลงมาเฝ้า เวลาบ่าย ๓ โมงเรือสยามูมาถึง ฯ

๏ วัน ๒ ๑๔/๗ ๕ ค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่ง เรสิเดนต์ให้จัดเรือกลไฟเล็ก ๒ ลำมารับเสด็จ แลข้าราชการ ขึ้นประทับที่ท่าในคลองใหม่ ทรงรถแห่ไปเหมือนอย่างเมืองเบตาเวีย ถึงที่บ้านเรสิเดนต์จัดไว้รับ เชิญเสด็จขึ้นบนโธรน มิรับสั่งให้นายราชาณัตย์บอกตำแหน่งข้าราชการ เรสิเดนต์ก็คำนับจับมือตามธรรมเนียม แล้วเรสิเดนต์ก็บอกตำแหน่ง

ขุนนางฝ่ายวิลันดาเสร็จแล้ว เสด็จประทับอยู่ในตึกนั้น เวลาเช้า ๔ โมงเสด็จไปทอดพระเนตรโรงทำดินขึ้น ตึกรักษาคนบ้าแลคนไข้ ดูทำผ้าโสร่งในบ้านแขกชวา แล้วเสด็จกลับ เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จทอดพระเนตรตึกสกูลสอนหนังสือผู้หญิงที่สกูลบาดหลวง ไปดูที่สเตชั่นตามทางรถไฟ แลที่เครื่องจักรทำรถต่าง ๆ แล้วเสด็จกลับ เวลาทุ่มเศษ เรสิเดนต์เชิญเสด็จแลขุนนางที่อยู่ตึกที่ประทับเลี้ยงโต๊ะ ฯ

๏ วัน ๓ ๑๕ ๗ ๕ ค่ำเวลาเช้า เสด็จไปพร้อมทั้งข้าราชการไปทอดพระเนตรรถไฟถึงสพาน ทางยังไม่แล้ว ต้องกลับมาพักเสวยที่โรงพักรถไฟแล้วเสด็จกลับ เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง เสด็จไปทอดพระเนตรถนนขึ้นไปบนเขาแล้วกลับตามถนนมาบ้านเรสิเดนต์ เวลายาม ๑ ทอดพระเนตรเต้นรำที่ตึกที่ประทับ จนเวลา ๕ ทุ่มเลิก ฯ

๏ วัน ๔ ๗ ๕ ค่ำเวลา ๒ โมงเช้า เสด็จไปที่ตึกขังคนโทษวิลันดา ๑ ทำเปนข้อมแลอุโมงค์สำหรับทหารทำผิด ลงโทษให้ทำการต่าง ๆ ในเครื่องใช้ทหาร แล้วไปดูตึกชำระความทุกกรมอยู่ในตึกนั้น แล้วดูสุเหร่าแขก เวลา ๒ ทุ่มไปทอดพระเนตรลครชวาของระเด่นอะทิปติขึ้นญี คือเจ้าแขกในเมืองกาหลัง[๑] เวลา ๔ ทุ่มครึ่งเสด็จกลับ ฯ

๏ วัน ๕ ๗ ๕ ค่ำ เวลาเช้าโมง ๑ เสด็จทรงเครื่องพลเรือนกลับ ๒ จากเมืองสำมารัง มีกระบวนแห่เหมือนเมื่อขึ้น เสด็จลงมายังเรือพระที่นั่ง เวลา ๕ โมง ๕๐ นาทีออกเรือพระที่นั่งจากท่าเมืองสำมารังมา

---

๑ เจ้าชวาคนนี้ คือมังกุนะคะโร เมืองโซโล

๏ วัน ๖ ๆ๓ ๕ ค่ำ เวลา ๗ ทุ่มเห็นปากช่องบังกา เวลา ๓ ยามเห็นไฟตะเกียงที่หาด ๆ

๏ วัน ๗ ๆ๔ ๕ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเรือนตะเกียงที่ท่าเมืองปูตอก (มินต๊อก) ปากช่องบังกา ๆ

๏ วัน ๑ ๆ๕ ๕ ค่ำ เวลาเช้าโมง ๑ ถึงเกาะลิงา เวลาเที่ยงถึงปากช่องเรียวข้างใต้ เวลาบ่าย ๔ โมงถึงปากช่องเรียวข้างเหนือ เวลา ๒ ทุ่มถึงที่ทอดสมอน่าเมืองสิงคโปร์ ๆ

๏ วัน ๒ ๆ๖ ๕ ค่ำ เวลาโมงครึ่ง มิศเตอร์เบิน สเกรตตารี กับเอดิกงเจ้าเมืองสิงคโปร์ ลงเรือไฟเล็กมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง กราบทูลว่าเกาวเนอให้มากราบทูลถามว่าจะเสด็จขึ้นโดยพระเกียรติยศ ฤๅเปนการไปรเวต เกาวเนอจะจัดรับเสด็จตามพระราชประสงค์ จึงมีพระบรมราชโองการว่า จะเสด็จเป่นการไปรเวต เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งเกาวเนอ (คือนายพันเอก แอนสัน ผู้รั้งราชการ) มาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง เชิญเสด็จขึ้นบนเมือง เวลาเที่ยงทรงเครื่องตามธรรมเนียม เสด็จลงเรือไฟไปกับเกาวเนอ ถึงสพานที่ท่ายอนสตันเบีย ขุนนางอังกฤษมารับเสด็จ ๑๐ คน เชิญเสด็จขึ้นรถไปบ้านเจ้าเมือง (เชิญเสด็จเสวยกลางวันแล้ว) เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จกลับมาบ้านพระยาอับดุลคต ๆ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที เสด็จทรงรถประพาศไปรอบ

เมือง จนเวลายำค่ำแล้ว ๒๐ นาที เสด็จขึ้นที่บ้านเจ้าเมืองเสวย (เย็นอีกครั้ง ๑) แล้ว เวลา ๒ ทุ่มเศษเสด็จทรงรถไปทอดพระเนตรลครม้าทำท่าต่าง ๆ จนเวลา ๕ ทุ่มเศษเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งเกาวเนอแลขุนนางตามส่งเสด็จถึงท่าที่สพาน จุดคบเพลิงสว่างข้างทางตลอดจนถึงสพาน

๏ วัน ๓ ๗ ๕ ค่ำ เวลาเช้า ๒ โมงออกเรือพระที่นั่งจากท่าเมือง
 ๗

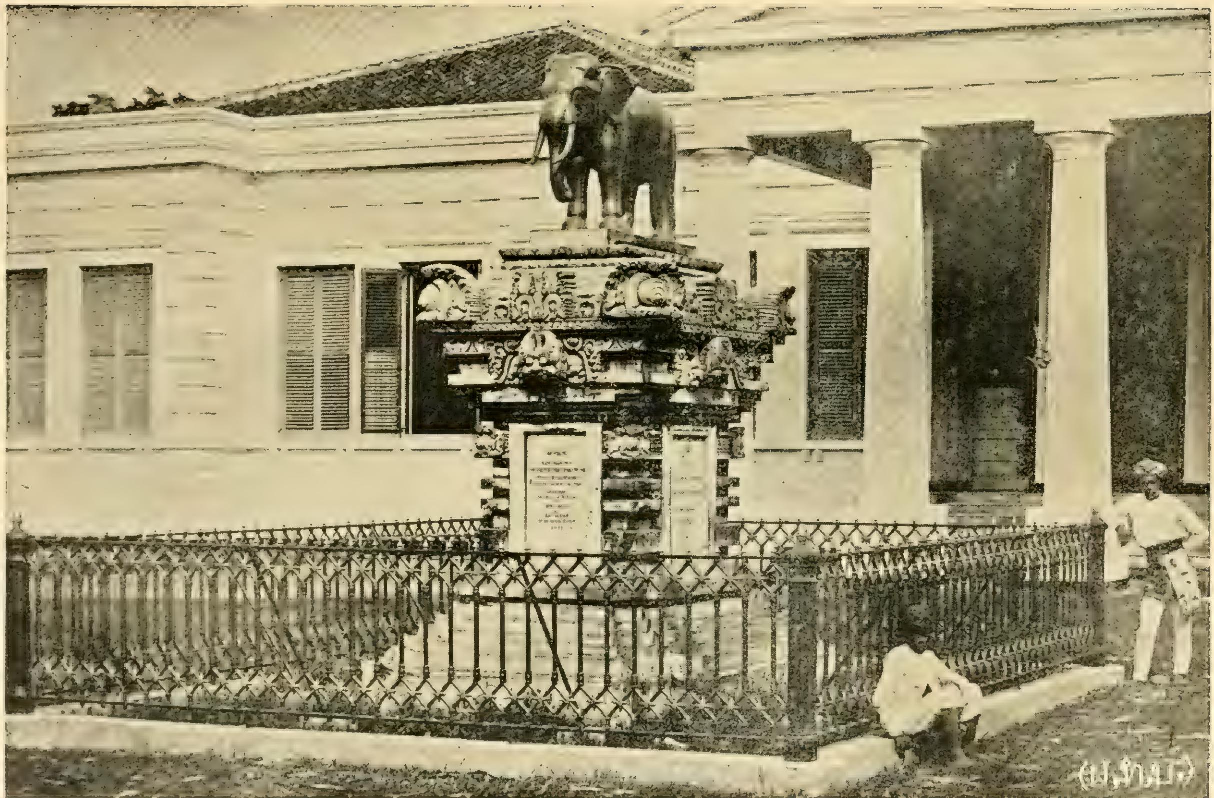
สิงคโปร์ ฯ

จดหมายเหตุเรื่องเสด็จสิงคโปร์ แลเกาะชวาคราวแรกหมดฉบับเพียงเท่านี้ สอยในหนังสือพิมพ์ข่าวออกในกรุงเทพ ฯ ครั้งนั้นได้ความว่า

ณวัน ๗ ๗ ๕ ค่ำ ปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔
 ๑๑

เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ มีการรื่นเริงรับเสด็จแลจุดประทีปทั่วพระนคร อย่างนักขัตฤกษ์ต่อสงกรานต์อีก ๕ วัน แลในการเสด็จคราวนั้นโปรดให้หล่อรูปช้างด้วยทองสำริด ๒ รูป ให้พระยาสมุทบุรานุรักษ์เนตร พาไปพระราชทานไว้เป่นที่รฦก ซึ่งทรงขอบใจในการรับเสด็จที่เมืองสิงคโปร์รูป ๑ ที่เมืองเบตาเวียรูป ๑ รัฐบาลอังกฤษแลฮอลันดาได้ทำฐานศิลาตั้งรูปช้างนั้นไว้ ยังปรากฎอยู่จนทุกวันนี้ ฯ

(ม.ท.บ.)

รูปช้างหล่อพระราชทานเปนที่รฦกที่เมืองสิงคโปร์ ๑ ที่เมืองเบตาเวีย ๑

จดหมายเหตุเสด็จประพาศเกาะชวาครั้งที่ ๒ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙

๏ วันที่ ๘ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ เจ้าพนักงานได้จัดในพระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬารเบื้องบัจฉิมทิศ ตั้งโต๊ะหมู่ประดิษฐานพระไชยวัฒน์ประจำรัชกาลปัตยุบันนี้ แลพระไชยเนาวโลหะเก่าใหม่ทั้ง ๒ พระองค์ แลตั้งพระเต้าต่าง ๆ สำหรับสรงพระมุรธาภิเศกอย่างน้อยเช่นทุกคราวมา เวลายามเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออก โปรดเกล้า ฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ ๑๐ รูปเข้าไปในพระราชพิธีนั้นแล้ว ทรงจุดเทียนนมัสการ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถวายศีลแล้ว ทรงจุดเทียนครอบพระกริ่งแล้วทรงประเคนแด่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์สัตตปริต ครั้นจบแล้วถวายอดิเรก ถวายพระพรลากลับออกมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับตรัสอยู่ด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการ จนเวลา ๒ ยามเศษเสด็จขึ้น ฯ

๏ ณวันที่ ๙ พฤษภาคม เวลาเช้า เจ้าพนักงานนิมนต์พระราชาคณะ ๑๐ รูปซึ่งได้สวดพระพุทธมนต์เมื่อวันก่อนเข้าไปในพระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬาร ครั้นเวลาเช้า ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงจุดเทียนนมัสการ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถวายศีลแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ ซึ่งจะเสด็จออกไปทรงเรียนวิชาณประเทศยุโรป

นั้น ทรงจุดเทียนนมัสการ แลทรงแสดงปฏิญาณพระองค์เปนอุบาสก เฉภาะหน้าสงฆ์ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถวายเบญจางคิกนิจศีล แลถวายโอวาทในอุบาสกปฏิบัติแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ทรงแสดงปฏิญาณพระองค์เปนอุบาสก กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสประทานศีลแลโอวาทเหมือนครั้งก่อนแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ เข้าไปเฝ้าเฉภาะน่าพระที่นั่งพระราชทานพระบรมราโชวาทแล้ว พระราชทานพระไชยวัฒนมงคลวราภรณ์ให้สวมพระสอแล้ว[๑] พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นข้างใน ครั้นได้พระฤกษ์ เวลาเช้า ๓ โมง ๔๑ นาที เสด็จสู่ที่สรงพระมุรธาภิเศกสนาน เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ขึ้นพร้อมกัน พระสงฆ์สวดคาถาถวายไชยมงคลจนสรงเสร็จ เจ้าพนักงานนิมนต์พระสงฆ์ไปคอยส่งเสด็จณพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทขึ้นทรงพระราชยาน เสด็จพระราชดำเนินไปประทับท่าราชวรดิษฐ ตรัสกับพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการที่มาส่งเสด็จอยู่ในที่นั้น แล้วเสด็จพระราชดำเนินลงสู่เรือพระที่นั่งมหาจักรี พระสงฆ์ถวายไชยมงคลพร้อมกัน อนึ่งที่ในเรือพระที่นั่งนั้นราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศมาเฝ้าส่งเสด็จทุกนาย ทั้งพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการ

---

๑ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถได้พระราชทานพระไชยวัฒน์นั้นแต่ก่อนแล้ว จึงไม่ได้รับพระราชทานครั้งนี้

ที่จะไปส่งเสด็จถึงเมืองสมุทปราการก็ตามเสด็จพระราชดำเนินลงสู่เรือพระที่นั่งด้วยกันมาก

ครั้นเวลาเช้า ๔ โมงเศษ ออกเรือพระที่นั่งขึ้นไปกลับลำที่น่าวัดเทวราชกุญชร แล่นล่องลงไปตามลำแม่น้ำ เวลาเที่ยงโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการผู้ใหญ่กับราชทูตที่ตามลงไปส่งเสด็จนั้น รับพระราชทานอาหารที่โต๊ะเสวยพร้อมกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับโต๊ะเสวยด้วย ครั้นเวลาย่าย ๒ โมงเศษถึงเมืองสมุทปราการ ทอดสมอเรือพระที่นั่งที่ตรงป้อมผีเสื้อสมุท ที่ป้อมนั้นยิงปื้นใหญ่ถวายคำนับ ๒๑ นัดแล้ว พระราชทานเครื่องสักการให้เจ้าพนักงานเชิญไปนมัสการพระสมุทเจดีย์แล้ว เสด็จพระราชดำเนินลงเรือพระที่นั่งกลไฟลำเล็กไปเทียบท่าน่าบ้านพระยาสมุทบุรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองสมุทปราการ เสด็จขึ้นประทับบนเรือนซึ่งจัดไว้รับเสด็จประทับตรัสกับพระบรมวงษานุวงษ์ ราชทูตแลข้าราชการที่ตามลงไปส่งเสด็จอยู่ครู่หนึ่ง พระยาสมุทบุรานุรักษ์ [๑] เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแลพระบรมวงษานุวงษ์ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ แลข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินไปนั้นเข้าสู่ห้องเลี้ยงซึ่งจัดไว้ ประทับโต๊ะเสวยเครื่องว่างอยู่จนเวลาจวนย่าย ๓ โมงครึ่ง เป่นเวลาจวนรถไฟจะออกกลับมากรุงเทพ ฯ พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการแลชาวต่างประเทศที่ลงไปส่งเสด็จนั้นกราบถวายบังคมลา แลต่างถวายพระพรไชยมงคล แต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงษ์

๑ พระยาสมุทบุรานุรักษ์ สิน

วรเดช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ แลพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ ซึ่งจะเสด็จออกไปประเทศยุโรปทั่วกันแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงเรือพระที่นั่งกลไฟเล็กเสด็จกลับสู่เรือพระที่นั่งมหาจักรซึ่งทอดอยู่น่าเมืองสมุทปราการนั้น ส่วนท่านที่ลงไปส่งเสด็จพระราชดำเนินทั้งปวงนั้นก็กลับขึ้นมากรุงเทพฯ โดยรถไฟพร้อมกัน

เวลาบ่าย ๓ โมง ๕๐ นาที ถอนสมอออกเรือพระที่นั่งแต่น่าเมืองสมุทปราการไปประมาณชั่วโมงหนึ่ง ถึงร่องที่ภุก ทอดสมอเรือพระที่นั่งรอน้ำอยู่จนเวลา ๘ ทุ่ม จึงถอนสมอเดินเรือพระที่นั่งข้ามสันดอนตัดตรงลงไปทางตวันตกเฉียงใต้ ฯ

๏ ณวันที่ ๑๐ พฤษภาคม เวลารุ่งเช้า เรือพระที่นั่งตรงแขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ เดินพอแลเห็นเขาบนฝั่ง คลื่นเรียบตลอดทั้งวันแล้วเรือพระที่นั่งเดินตัดออกภุกแลไม่เห็นฝั่ง ฯ

๏ ณวันที่ ๑๑ พฤษภาคม เวลารุ่งเช้าตรงแขวงเมืองชุมพร เวลาบ่ายมีคลื่นลมบ้าง เวลาค่ำเรือพระที่นั่งตรงแขวงเมืองตานี แลเห็นเขาบนฝั่งตั้งแต่ตอนเย็นมา แล้วตัดเดินเข้าใกล้ฝั่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๒ พฤษภาคม เวลารุ่งเช้าถึงแขวงเมืองตรังกานู เวลาเช้า ๓ โมงเศษตรงเมืองตรังกานู เวลาค่ำตรงเมืองปาหัง

อนึ่งในวันนี้เป่นวันตรงกับวันประสูตรมงคล ในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการเลี้ยงเวลาค่ำในเรือพระที่นั่งด้วย ฯ

๏ ณวันที่ ๑๓ พฤษภาคม เวลาย่ำรุ่งตรงเมืองยะโฮ เวลาเช้า ๔ โมงเห็นประภาคารตำบลศิลาขาวปากช่องเข้าไปเมืองสิงคโปร์ เรือพระที่นั่งแล่นเข้าในช่อง ไปจนเวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งถึงท้ายเกาะสิงคโปร์ ทอดสมอเรือพระที่นั่งที่นั่นก่อน ทางยังห่างจากท่าเมืองสิงคโปร์ ประมาณ ๔๐๐ เส้น ฤๅ ๑๐ ไมล์ ครั้นทอดสมอเรือพระที่นั่งแล้ว พระยารัษฎานุประดิษฐ[๑] ซึ่งเป่นผู้มาจัดการรับเสด็จ แลมิสเตอร์ ยอนแอนเดอซัน กงซุลสยามที่เมืองสิงคโปร์ กับจีนตันบูเลียด หลานพระยาอนุกูลสยามกิจ ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง มีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควรแล้ว เรือพระที่นั่งทอดประทับแรมอยู่ณที่นั้น เวลาค่ำมีการเลี้ยงในเรือพระที่นั่ง เป่นการส่งเสด็จสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ แลพระเจ้าลูกยาเธอ ซึ่งจะเสด็จไปประเทศยุโรปนั้นด้วย ฯ

๏ ณวันที่ ๑๔ พฤษภาคม เวลา ๔ โมงเช้า เรือพระที่นั่งมหาจักรีได้ไปถึงเมืองสิงคโปร์ เรือรบอังกฤษกับเรือรบฮอลันดาที่ทอดอยู่ที่ในอ่าวยิงสลูตถวาย ครั้นเรือพระที่นั่งทอดสมอแล้ว เซอซาลส์มิตเชล คอเวอเนอร์ ผู้สำเร็จราชการเมืองสิงคโปร์ แลเสคเตอลแมนต์ ลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง เฝ้าแล้วทูลลากลับไป จึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นเมืองสิงคโปร์ เสด็จไปทรงเยี่ยมคอยเซอซาลส์มิตเชล ที่คอเวอน

---

๑ **พระยารัษฎานุประดิษฐ คอซิมบี้**

เมนต์เฮาส์เมืองสิงคโปร์ก่อน แล้วเสด็จไปประทับเฮอรีคันเฮาส์[๑] ครั้นเวลาบ่าย เลดีมิตเชลภรรยาคอเวอเนอร์มาเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวี ในที่ประทับนั้นด้วย ฯ

๏ ณวันศุกรที่ ๑๕ พฤษภาคม เวลาบ่าย กงซุลต่างประเทศทั้งหลายที่อยู่ณเมืองสิงคโปร์ แลเยเนอราล โยนส์ วอคัน แม่ทัพผู้บังคับการทหารบกของอังกฤษณเมืองสิงคโปร์มาเฝ้าณที่ประทับแล้ว เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรที่ทำการของฮ่องกงแอนด์เซี่ยงไฮ้แบงกิงคอปอเรชัน แลเสด็จทอดพระเนตรมิวเซียม แลเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวีไปยังที่คอเวอนเมนต์เฮาส์ เพื่อที่ทรงเยี่ยมเยียนตอบเลดีมิตเชลภรรยาคอเวอเนอร์ ผู้สำเร็จราชการเมืองสิงคโปร์ แล้วเสด็จกลับประทับแรมณที่ประทับที่เฮอรีคันเฮาส์ ฯ

๏ ณวันเสาร์ที่ ๑๖ พฤษภาคม ทรงรับผู้ที่มาเฝ้าเปนอันมากณที่ประทับ สุลต่านเมืองยะโฮร์ได้มาเฝ้าด้วย แล้วภายหลังเสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมตอบสุลต่านเมืองยะโฮแล้ว เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรสระใหญ่ที่ขังน้ำใช้สำหรับเมืองสิงคโปร์ ที่สมเด็จพระนางเจ้า ฯ ได้เสด็จไปประทับทอดพระเนตรอยู่ก่อนแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับมาที่ประทับพร้อมกัน ครั้นเวลาค่ำเสด็จพระราชดำเนินไป

---

๑ เฮอรีคันเฮาส์ เปนเรือนของพระยาวิสูตรสาครดิษฐ (ยอนบุช) สร้างไว้ ทรงซื้อไว้เปนที่ประทับเวลาเสด็จประพาศเมืองสิงคโปร์ แต่การที่เสด็จขึ้นประทับบนบกเปนการไปรเวต อย่างอินคอกนิโต ธงมหาราชคงชักอยู่ในเรือพระที่นั่ง

พระบรมรูปฉายที่จวนเจ้าเมืองสิงคโปร์ ร.ศ. ๑๑๕ (ผ.ท.บ.)

เสวยที่จวนผู้สำเร็จราชการเมืองสิงคโปร์ มีการประชุมเลี้ยงถวายเปนเกียรติยศที่คอเวอนเมนต์เฮาส์นั้นด้วย ฯ

๏ วันที่ ๑๗ เช้า เสด็จพระราชดำเนินฉายพระบรมรูป แลพระรูปสมเด็จพระนางเจ้าที่ห้างรอเบิตเลนส์ [๑] แล้วเสด็จไปเสวยเครื่องกลางวันที่เยอรมันคลับแล้ว เสด็จห้างยอนิลเตล เวลาบ่ายเสด็จกลับ เวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินสู่บ้านมิสเตอร์แอนเดอสัน กงซุลสยามที่เมืองสิงคโปร์ ฯ

๏ วันที่ ๑๘ เวลาเช้า เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรศาลชำระความ แล้วเสด็จห้าง เวลาบ่ายมีกาเดนปาตี้ที่คอเวอนแมนต์เฮาส์ เสด็จพระราชดำเนินไปณที่นั้น พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวี เซอชาลส์มิตเชลนำผู้ที่ได้มาในที่ประชุมนั้นเฝ้าเรียงตัวทุกคน เวลาค่ำเสด็จกลับยังที่ประทับเฮอริคันเฮาส์ ฯ

๏ วันที่ ๑๙ เวลาเช้า เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรซาเตอร์แบงก์แลห้างขายหนังสือแลสิ่งของต่าง ๆ เวลาบ่าย ๓ โมง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ กรมพระภาณุพันธุวงษ์วรเดช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้านันทภาณุพงษ์ หม่อมเจ้าวิบุลยสวัสดิวงษ์ ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมร

---

๑ ห้างรอเบิตเลนส์นี้ เปนห้างเยอรมัน แล้วตามเข้ามาตั้งห้างชักรูปอยู่ในกรุงเทพ ฯ

พันธุ์ หม่อมเจ้าถาวรมงคลวงษ์ ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย กราบถวายบังคมลาออกไปยุโรป

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานน้ำสังข์ แลทรงเจิมพระราชทานแล้ว พระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียร นำพระยรรักษ์จตุรงค์[๑] เลขานุการ ๑ หม่อมราชวงษ์สท้าน[๒] องครักษ์ ๑ (ไปในกองสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ) เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์[๓] ๑ มิสเตอร์กาเตอร์ ๑ มิสเตอร์เลวิส ๑ นายนกยุง[๔] มหาดเล็ก ๑ (ไปในกองสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ) กราบถวายบังคมลา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพรแก่ผู้ที่จะไปตามสมควรแล้ว เสด็จทรงรถพระที่นั่งพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวี แลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอไปที่ตำบลนิวฮาเมอ ซึ่งเปนที่เรือเมล์จอด เรือเมล์ที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอจะเสด็จนี้ เปนเรือฝรั่งเศสชื่อสฆาเลียน เสด็จลงประทับในเรือลำนั้น มีพระราชดำรัสด้วยนายเรือแลผู้อื่นซึ่งเปนผู้โดยสาน แลเอเยนต์ผู้จัดการเรือ แล้วทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ในลำเรือนั้น เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นจากเรือ ๆ ได้ออกจากท่าไปแล้ว เสด็จไปทอดพระเนตรที่ถลุงแร่ที่เกาะแห่งหนึ่ง เวลาย่ำค่ำเสด็จกลับยังที่ประทับ ฯ

---

๑ คือ พระยาไมตรีวิรัชฤทธิ์ พุ่ม บุนนาค
๒ คือ เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ
๓ คือ ~~พระยาศรีวรวงศ์ ม.ร.ว. จิตร~~ นายเพิ่ง บุนนาค
๔ คือ พระยาอจิรการประสิทธิ

๏ วันที่ ๒๐ เวลาเช้า เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรโรงต้มกลั่นน้ำโซดา แลเสด็จโรงพิมพ์สเตรตซ์ กับออฟฟีศหนังสือพิมพ์สเตรตซ์ไตม์แล้วเสด็จกลับ เวลาบ่ายมีกาเดนปาตีที่เฮอริคันเฮาส์เคาวนาแลเลดีมิตเชล แลฝรั่งผู้ดีชายหญิงมาประชุมเปนอันมาก เวลาประชุมนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวีทรงปลูกต้นโพธิ์ที่เฮอริคันเฮาส์พระองค์ละต้น เปนที่รฦกในการที่เสด็จคราวนี้ เวลาค่ำเสด็จไปไปรเวตดินเนอที่บ้านเคาวนา ในเวลาค่ำวันนี้ได้พระราชทานสัญญาบัตรแก่มิสเตอร์ยอนแอนเดอเซนกงซุลเยเนอราลสยาม เปนพระพิเทศพานิช ฯ

๏ วันที่ ๒๑ พฤษภาคม เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับในเรือกลไฟของคอเวอเมนต์ชื่อสีเบล เสด็จพระราชดำเนินไปเมืองยะโฮ สุลต่านจัดการรับเสด็จที่ในวังมีการเลี้ยงกลางวันด้วยเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรถเสด็จทอดพระเนตรบ้านเมือง เสด็จกลับข้ามช่องยะโฮ ขึ้นเกาะสิงคโปร์ด้านหลัง ทรงรถมาทางบก เสด็จลงเรือที่ท่ายอนซันเบีย เวลาทุ่มเศษประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรี คอเวอเนอแลกงซุลข้าราชการหลายคนลงมาเฝ้าเปนการส่งเสด็จ ฯ

๏ วันที่ ๒๒ พฤษภาคม รุ่งเช้า มิสเตอร์สวิเดนฮัม คอลอเนียลสิเกรตารีลงมาเฝ้าที่เรือพระที่นั่ง เปนการส่งเสด็จ เวลาเช้าโมงครึ่งเจ้าพนักงานใช้จักรออกเรือพระที่นั่งจากท่าเมืองสิงคโปร์ เรือรบอังกฤษ

๒ ลำ เรือรบยี่ปุ่นลำ ๑ ยิงสลูตถวาย เรือพระที่นั่งเดินทางช่องเมืองเรียว ไม่มีคลื่นลมตลอดวัน ฯ

๏ วันที่ ๒๓ พฤษภาคม เวลาเช้า ๔ โมง เรือพระที่นั่งเข้าช่องเกาะบังกา เลี้ยวแหลมถึงตำบลมุนต๊ก[๑] เปนเมืองเล็กอยู่ในเกาะบังกา ทอดเรือพระที่นั่งณที่นั้น เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประพาศ เสด็จพระราชดำเนินไปตามทางตลาด แลประทับที่คลับแห่ง ๑ แล้ว เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งเวลาค่ำ ฯ

๏ วันที่ ๒๔ พฤษภาคม เวลารุ่งเช้า ออกเรือพระที่นั่งไปในช่องบังกา เวลาค่ำพ้นช่องบังกา ออกทเลชวา ฯ

๏ วันที่ ๒๕ พฤษภาคม เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ถึงตันหยงเปรียกเปนท่าเรือเมืองเบตาเวีย เรือพระที่นั่งเข้าทอดในที่ทอดมีศิลาบังคลื่นสองข้าง เรือรบฮอลันดาซึ่งทอดอยู่ณที่นั้น ยิงปืนใหญ่สลูตแล้ว ที่เรือพระที่นั่งสลูตตอบ แลที่บนบกสลูตอีกคราว ๑ มิสเตอร์มิตซเล ผู้ว่าราชการแทนกงซุลสยามณเมืองเบตาเวีย แลหลวงสุนทรโกษา[๒] ซึ่งจัดการรับเสด็จอยู่ณที่นี้ ลงมาเฝ้าทูลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง กราบบังคมทูลการต่าง ๆ แล้ว ข้าราชการผู้ใหญ่เมืองเบตาเวีย คือที่ปฤกษาราชการแลนายทหารรวม ๑๒ นาย แต่งตัวเต็มยศลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง เปนการรับเสด็จ มีพระราชปฏิสัณฐารตามควร เมื่อ

---

๑ เมืองมินต๊ก เปนเมืองขึ้นของฮอลันดา อยู่ในรัฐบาลเกาะชวา

๒ หลวงสุนทรโกษา คอยเหล ณระนอง เดี๋ยวนี้เปนพระปฏิพัทธภู~~บาระด~~ บาล เปนผู้ล่วงน่าไปจัดการเตรียมรับเสด็จ

ท่านเหล่านั้นกราบถวายบังคมลากลับไปแล้ว ที่เรือพระที่นั่งยิงสลุต ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง เสด็จลงเรือพระที่นั่งเล็ก เรือกลไฟจูงออกจากเรือพระที่นั่งมหาจักรี เรือรบต่างยิงสลุตอีกครั้ง ๑ เรือพระที่นั่งประทับท่าตันหยงเปรียก มีผู้คนพลเมืองมาประชุมอยู่เปนอันมาก เสด็จขึ้นที่สเตชั่นรถไฟ ผู้จัดการรถไฟรับเสด็จอยู่ณที่นั้น เสด็จขึ้นรถไฟพระที่นั่ง ซึ่งจัดเปนรถพิเศษแล้ว เดินรถจากสเตชั่นนั้นทางประมาณ ๑๕ นาที ถึงสเตชั่นเมืองเบตาเวีย ทรงรถพระที่นั่งเทียมม้าไปตามถนนใหญ่อีกประมาณ ๑๕ นาทีถึงโฮเตลเดสอินดีส อยู่ในอำเภอเวลเตอร์เฟรเดน ซึ่งจัดเปนที่ประทับ ครั้นเวลาเย็นทรงรถพระที่นั่งเสด็จประพาศบ้านเมือง ประมาณชั่วโมงหนึ่งเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๒๖ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมง เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรมิวเซียมเมืองเบตาเวีย ประมาณชั่วโมงหนึ่งเสด็จกลับ เวลาเช้า ๔ โมง ยองเกียแวนเดอวิก คอเวอเนอเยเนอราล ผู้สำเร็จราชการนิเทอแลนด์อินเดีย ซึ่งอยู่ณเมืองบุยเตนซอร์คมาคอยรับเสด็จอยู่ที่เมืองเบตาเวียนั้น มาเฝ้าณที่ประทับ สมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวีเสด็จออกทรงรับด้วย ครั้นคอเวอเนอเยเนอราลกลับแล้ว โปรดเกล้าฯให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ นำเครื่องราชอิศริยาภรณ์ไปพระราชทานคอเวอเนอเยเนอราล แล้วที่ปฤกษาราชการเมืองเบตาเวียแลนายทหารผู้ใหญ่หลายคนมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เวลาเช้า ๕ โมงเสด็จพระราชดำเนินเยียมตอบคอเวอเนอเยเนอราลณที่พักซึ่งเรียกว่าวังใหม่ ประมาณครึ่งชั่วโมงเสด็จกลับ

เวลาบ่าย ๔ โมงทรงรถพระที่นั่งเสด็จไปประพาศเมืองไยกะตรา[๑] แลทอดพระเนตรประตูใหญ่ซึ่งเปนของโบราณแลที่ต่าง ๆ เสด็จกลับเวลาค่ำ ฯ

๏ วันที่ ๒๗ พฤษภาคม เวลาเช้า ๓ โมง เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรโรงเรียนวิชาช่าง ชื่อโรงเรียนอัมมัก ผู้จัดการโรงเรียนรับเสด็จอยู่ณที่นั้น แลนำเสด็จทอดพระเนตรห้องหัดเขียนแลห้องหัดช่างไม้ช่างเหล็ก มีนักเรียนกำลังทำการอยู่ ทอดพระเนตรอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมงเสด็จกลับ เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง กงซุลรูเซียมาเฝ้า แล้วกงซุลเตอรกีเฝ้าต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรถประพาศตามถนน ทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ เวลาค่ำเสด็จกลับ เวลายามหนึ่งเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวี ทอดพระเนตรลครแครนด์ออบ่รา เล่นเรื่องเฟาส์ต์ที่พวกผู้ดีในเมืองนี้ซักซ้อมเล่นกันขึ้น แลได้จัดมีในวันนี้เปนการพิเศษสำหรับถวายทอดพระเนตร เวลา ๗ ทุ่มเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๒๘ พฤษภาคม เวลาเช้า ๔ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงฉายพระบรมรูป เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรสวนโบตนิเคอลกาเดนแล้ว เสด็จโรงทหาร ผู้บังคับการทหารรับเสด็จณที่นั้น แล้วเสด็จทอดพระเนตรโรงเรียนทหารซึ่งอยู่ใกล้กัน เสด็จกลับเวลาทุ่มเศษ ฯ

---

๑ เมืองในที่หมู่นี้ มี ๓ เมืองต่อติดกัน คือเมืองไยกะตราเปนเมืองชวาเดิม ฮอลันดามาอยู่สร้างเมืองเบตาเวียขึ้นเปนที่ค้าขาย ต่อมาเมื่อผู้คนแน่นหนานัก จึงสร้างเมืองเวลเตอเฟรเดนเปนที่บ้านเรือนฝรั่งอีกเมือง ๑

๏ วันที่ ๒๙ พฤษภาคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรคุกขังนักโทษ เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรป้อมเก่า มีนายทหารรับเสด็จ แลนำทอดพระเนตรโดยรอบ เวลาค่ำเสด็จกลับ เวลายามครึ่งเสด็จพระราชดำเนินตึกอาไมนิคลับพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวี กอมมิตตี แลเมมเบอในคลับนั้นได้มีการเต้นรำถวายเปนพระเกียรติยศ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับพระราชบัลลังก์แล้ว พวกที่รับเชิญมาประชุมพร้อมกัน พวกแตรวงทำเพลงแตรสรรเสริญพระบารมี แล้วทรงพระดำเนินในตึกนั้นรอบหนึ่ง เปนการเบิกการเต้นรำแล้ว ประทับที่พระราชบัลลังก์ทอดพระเนตรการเต้นรำ แล้วทรงพระดำเนินไปประทับที่ลานข้างตึก มีพระราชปฏิสัณฐารกับผู้ที่มาประชุมในที่นั้นตามสมควร แล้วไปประทับห้องเสวย เสวยแล้วประทับอยู่จน ๗ ทุ่มเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๓๐ เวลาเช้า ๔ โมง เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรวังเก่า ซึ่งเปนที่ว่าราชการ แลประชุมปฤกษาราชการ อุปนายกของที่ประชุมปฤกษาราชการ แลสภาเลขานุการรับเสด็จอยู่ณที่นั้น ทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จทอดพระเนตรโรงพิมพ์ของคอเวอนเมนต์แลศัลลักษณสถาน แล้วเสด็จทอดพระเนตรมิวเซียมเบตาเวียอีกครั้งหนึ่ง (ด้วยเมื่อวันก่อนยังทอดพระเนตรไม่ทั่ว) เวลาบ่ายโมง ๑ เสด็จกลับ เวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งทอดพระเนตรห้างขายของต่าง ๆ เสด็จกลับเวลาทุ่มเศษ

วันนี้ที่คลับคองคอร์เดีย เปนคลับของทหาร มีการประชุมเพื่อเปนที่เฉลิมพระเกียรติยศ มีการตกแต่งตั้งซุ้ม จุดโคมไฟแลแตรวง เวลายามเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวีสู่คองคอร์เดียคลับ ประทับพระราชบัลลังก์ ผู้บังคับการทหารยกเปนผู้รับเสด็จ มีพระราชปฏิสัณฐารแก่ผู้ที่มาประชุมตามควรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินโดยรอบลานที่เปนสวนแลทอดพระเนตรแตรวงแล้ว เสด็จประทับพระราชบัลลังก์ดังเก่า เวลา ๒ ยามเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๓๑ พฤษภาคม เวลาเช้า ๓ โมง เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรวัดโรมันกาทอลิก ทอดพระเนตรบาดหลวงสวดตามวิธีในสาสนา ซึ่งเปนธรรมเนียมเคยทำในวัน ๑ แล้ว เสด็จทอดพระเนตรโรงเรียนของหลวงชีสอนสัตรีให้เรียนวิชาต่าง ๆ เวลา ๕ โมงเช้าเสด็จกลับ เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรแตรที่สนามใหญ่ ชื่อวอเตอลูเปลน ด้วยเปนกำหนดประชุมผู้คนมากในที่นั้น ครั้นเวลาค่ำมีการเชิญบุตรภรรยาผู้มียันดาศักดิ์ในเมืองนี้มาประชุมรับพระราชทานน้ำชาณที่ประทับ เปนการตอบแทนที่เขาได้จัดการรับเสด็จ เวลา ๒ ทุ่มเลิกการประชุม เวลายามเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวี เสด็จไปประทับที่คองคอร์เดียคลับทอดพระเนตรพวกฮอลันดาเล่นสเก็ต คือติดล้อที่รองเท้าแล้วเดินไปทั้งหญิงทั้งชาย มีผู้มาเล่นสเก็ต แลมาดูมาก เวลา ๕ ทุ่มเศษเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๔ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินจากเมืองเบตาเวียโดยรถไฟ ถึงเมืองบุยเตนซอร์คทางชั่วโมงหนึ่ง ประทับแรมที่โฮเตล ซือเบลวู อยู่บนเนินเขาใกล้ลำธาร แลเห็นเขาใหญ่เปนทิวงามมาก[๑] เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินประพาศสวนโบตันนิเกิล สวนนี้ใหญ่โต แลมีต้นไม้ใหญ่น้อยเปนอันมาก เหลือที่จะพรรณา[๒] เวลาค่ำเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรออปราที่คลับแห่งหนึ่งในเมืองนั้น ฯ

๏ วันที่ ๒ มิถุนายน เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินสู่ตำบลโคตาบะตู ตามทางผูกซุ้มใบไม้รับเสด็จ ๒ แห่ง แลมีพิณพาทย์แขกประโคมรับเสด็จตามระยะทางหลายแห่ง ตำบลโคตาบะตูอยู่ใกล้เชิงเขา เปนสวนของฮอลันดา ๆ เจ้าของสวนเฝ้ารับเสด็จอยู่ ๒ คน ที่นั้นมีบ่อน้ำพุขึ้นจากแผ่นดิน มีสระ ๒ สระ มีกำแพงล้อมรอบ มีท่อไขน้ำมาลงสระสำหรับคนลงอาบ กล่าวว่าใครได้อาบแล้วไม่มีโรค ทอดพระเนตรทั่วแล้วเสด็จกลับ เวลาเย็นเสด็จสวนโบตานิเกิลอีก ทรงพระดำเนินประพาศแล้ว ทรงม้าพระที่นั่งประพาศในสวนนั้น เวลาค่ำเสด็จกลับ เวลายามหนึ่งมีบอลที่คลับอีกแห่งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร ฯ

---

๑ ที่เมืองเบตาเวีย เปนที่ราบอากาศร้อน ที่เมืองบุยเตนซอร์คอยู่บนเขาอากาศเย็นกว่าที่เมืองเบตาเวีย แต่เปนอย่างเมืองบ้านนอก

๒ สวนพรรณไม้ที่บุยเตนซอร์คนี้ว่าดีกว่าที่ไหน ๆ หมดทั้งทวีปอาเซีย

๏ วันที่ ๓ มิถุนายน เวลาเช้า ๑ โมง เสด็จพระราชดำเนินโดยรถไฟจากสเตชั่นบุยเตนซอร์ค ระยะทาง ๒ ชั่วโมง ถึงสเตชั่นศุขภูมิ์ เสด็จลงทรงรถม้าต่อไปอิก ๒ ชั่วโมงเศษถึงตำบลซิปาบัส ในเวลานี้คอเวอเนอเยเนอราล ผู้ครองเมืองชวาพักอยู่ที่นั้น ประทับเสวยกลางวันที่บ้านคอเวอเนอเยเนอราลแล้ว เสด็จพระราชดำเนินจากที่นั้นไปประพาศที่ตำบลสิดาละยะ แล้วเสด็จกลับโดยทางรถม้า ระยะทางไกลถึงโฮเตลเบลวูที่ประทับแรมตำบลบุยเตนซอร์คประมาณ ๔ ทุ่ม ฯ

๏ วันที่ ๔ มิถุนายน เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินประพาศสวนโบตานิเกิ์ลการ์เดนอิกครั้ง ๑ แล้วประทับแรมที่โฮเตลเบลวูตามเดิม ฯ

๏ วันที่ ๕ มิถุนายน ประทับแรมอยู่ที่ตำบลบุยเตนซอร์คอิกคืนหนึ่ง ประพาศที่สวนแลที่ต่าง ๆ ในตำบลนั้น ฯ

๏ วันที่ ๖ มิถุนายน เวลาเช้า ๒ โมงเสด็จพระราชดำเนินจากสเตชั่นรถไฟจากบุยเตนซอร์ค ถึงสเตชั่นศุขภูมิ์ มีการตกแต่งผูกใบไม้ผูกธงรับเสด็จ แลผู้คนพลเมืองมาอยู่ที่สเตชั่นเปนอันมาก แล้วเสด็จพระราชดำเนินถึงสเตชั่นบันดอง มีผู้คนมาอยู่ที่สเตชั่นเปนอันมากเหมือนกัน ระยะทางรถไฟตัดเลียบเชิงเขาลดเลี้ยวลอดภูเขาเข้าอุมงค์ที่มืดแห่ง ๑ ประมาณ ๒ นาที ตามระยะทางมีหมู่บ้านตลอดมาเปนแห่ง ๆ แลมีสเตชั่นรถไฟหลายแห่ง สองข้างระยะทางเปนที่สูงบ้างต่ำบ้าง มีห้วยน้ำลำธารแลไร่นาตลอดไป เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง ถึง

สเตชั่นเมืองการุต[๑] เรสิเดนต์เมืองการุต และระเด่นอธิบดีแต่งเต็มยศคอยรับเสด็จณที่นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินจากสเตชั่นมาตามถนน ทางประมาณ ๕ เส้น ถึงโฮเต็ลวันฮอก ซึ่งจัดเปนที่ประทับแรม สองข้างทางปักธง แลมีคนถือไม้ไผ่เปนเครื่องประโคมอย่างแขกประโคมกึกก้อง พลเมืองเบียดเสียดกันอยู่เปนอันมาก คอยดูเสด็จพระราชดำเนิน ฯ

๏ วันที่ ๗ มิถุนายน เวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรพุน้ำร้อน แล้วเสด็จขึ้นยังที่แลบนเนินเขา เวลาค่ำเสด็จกลับ เวลาทุ่มเศษเสด็จคลับชื่อเองปรามองเตสะ ซึ่งอยู่ใกล้ตำบลที่ประทับแรม ทอดพระเนตรเด็ก ๆ เต้นรำถวาย เสด็จกลับเวลา ๒ ทุ่ม ฯ

๏ วันที่ ๘ มิถุนายน เวลาเช้า ๕ โมงเศษ เสด็จไปสรงน้ำที่พุน้ำร้อน ซึ่งเสด็จเมื่อเวลาวานนี้ บ่าย ๒ โมงเสด็จกลับ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษทรงรถพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินไปบ้านระเด่นอธิบดี ที่ได้มารับเสด็จที่สเตชั่นรถไฟนั้น ทอดพระเนตรทำผ้าโสร่ง แลประทับตรัสอยู่จนเวลาทุ่มเศษเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๙ มิถุนายน เช้า ๕ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินไปสรงน้ำที่พุน้ำร้อนแล้ว เสวยณที่นั้นอย่างวันก่อน เวลาจวนค่ำทรงรถพระที่นั่งประพาศตามถนน ฯ

---

[๑] เมืองการุตนี้นับถือกันในเกาะชวาว่า เปนที่อากาศดี ไม่หนาวไม่ร้อนจัดทั้ง ๒ สถาน เปนที่คนไปเที่ยวหาความศุข

๏ วันที่ ๑๐ มิถุนายน เช้า ๕ โมงเศษ เสด็จสรงน้ำร้อนอย่างวันก่อน ๆ เวลาค่ำเสด็จทอดพระเนตรลครแขก ที่บ้านระเด่นอธิบดี เวลา ๒ ทุ่มเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๑๑ มิถุนายน เวลาเย็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรชนแกะ ที่สนามตรงน่าบ้านเรสิเดนต์ มีพลับพลาที่ประทับทอดพระเนตร เวลาค่ำเสด็จกลับ เวลายามเศษเสด็จพระราชดำเนินที่คลับ ชื่อเองปรามองเตสะ พวกที่คลับมีการคอนเสิตถวาย มีคนดีดหีบเพลงแลขับร้อง เสด็จกลับเวลา ๕ ทุ่มเศษ ฯ

๏ วันที่ ๑๒ มิถุนายน เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินตำบลยะคันดิดระยะทาง ๘ ไมล์ ที่นั้นมีบึงใหญ่แลมีเกาะมีเนินเขาเปนที่งดงาม เสด็จลงเรือขนานเปนแพมีหลังคาพายไปในบึง แล้วเสด็จขึ้นประทับทอดพระเนตรภูมิลำเนาบึงที่บนเนิน เสด็จกลับจากที่นั้นถึงที่ประทับเวลาทุ่มเศษ ฯ

๏ วันที่ ๑๓ มิถุนายน เวลาเย็นทรงรถประพาศบ้านเมือง แลทอดพระเนตรบ้านราษฎร เสด็จกลับเวลาค่ำ เวลายามเศษที่เองตรามองเตสคลับมีการเต้นรำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินณที่นั้น เวลาทุ่มเศษเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๑๔ มิถุนายน เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งจากการุตไปถึงตำบลฉคายงปง เปลี่ยนม้าเทียมรถพระที่นั่งแล้ว เสด็จพระราชดำเนินต่อไป หนทางขึ้นสูงขึ้นไปทุกที บางแห่ง

พระบรมรูปฉายเมื่อเสด็จประพาศภูเขาไฟปะปันดะยังที่เมืองการุต (ผ.ท.บ.)

ต้องมีคนช่วยเข็นรถ แลรถพระที่นั่งต้องมีกระบือช่วยลากสองข้าง ทางที่ไปเปนนา มีสวนเปนแห่ง ๆ ถึงที่ประทับแรมตำบลจิสุรบั่น (จิต์ตรูป์) มีที่ประทับ แลโรงพักผู้ที่ตามเสด็จ เวลาค่ำพวกราษฎรหมู่บ้านเหล่านั้นมาชุมนุมมีการเล่นร้องแลรำ มีหุ่นแขกเล่นเรื่องรามเกียรติ ครั้นเวลาเสวยแล้วเสด็จประทับทอดพระเนตรการเล่นที่โรงเลี้ยง ผู้ช่วยเรสิเดนต์และระเด่นอธิบดีตามเสด็จไปค้างที่นั้นด้วย ระเด่นอธิบดีฟ้อนรำถวายตามธรรมเนียมเพศบ้านเมืองแล้ว พวกเจ้าพนักงานนายบ้านนายตำบลฟ้อนรำถวายอีกหลายคน เปนที่สนุกครึกครื้นมาก ฯ

๏ วันที่ ๑๕ มิถุนายน เวลาเช้า ๒ โมง เสด็จทรงม้าพระที่นั่งจากที่ประทับแรมตำบลจิสุรบั่น ไปทอดพระเนตรภูเขาไฟ โดยระยะทางเปนหนทางขึ้นเขาชันข้ามเขาแลลดเลี้ยวเลียบไปตามเขา ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประมาณ ๒ ชั่วโมง ถึงที่เขาไฟปะบันไดยังมีที่ประทับร้อนที่นั้นเปนหว่างเขาสูงจากพื้นทเล ๗,๐๐๐ ฟีตมีปล่องควันไฟพลุ่งขึ้นหลายแห่ง ควันพ่นขึ้นเปนกลิ่นสุพรรณถัน แลมีสุพรรณถันจับเต็มไปทั้งนั้น มีลำธารเล็ก ๆ มีน้ำไหล มีควันพลุ่ง มีหลายแห่ง ๆ หนึ่งเปนหลืบเขาใหญ่ มีควันพลุ่งขึ้นมาก แต่เข้าดูใกล้ไม่ได้ อีกแห่งหนึ่งเปนช่องเล็กควันเป่าแรง ดังเหมือนเป่ดสตีมเรือไฟ แลมีที่ขึ้นเล็ก ๆ น้อย ๆ อีกหลายแห่ง ที่ช่องเล็กแห่งหนึ่งเอากรวดเล็ก ๆ วางลง ควันก็เป่ากรวดปลิวหมดไม่ตั้งอยู่ได้ บางแห่งก็พุขึ้นในทางน้ำไหล ทำให้น้ำนั้นร้อนแลเดือดคลัก ๆ เปนที่ประหลาดน่าดูน่าเห็นยิ่งนัก เสด็จทอดพระเนตรทั่วแล้ว ประทับฉายพระบรมรูปแลเสวยเครื่องว่างที่นั้น บ่ายโมงเศษเสด็จ

กลับตามทางเดิม ระยะทางขาลงชั่วโมงเศษ ถึงที่ประทับตำบลจิสุรุปั่น ประทับพักอยู่จนเวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จจากที่นั้นโดยรถพระที่นั่ง เวลาค่ำถึงโฮเตลแวนฮอร์ก ที่ประทับแรมณเมืองการุต ฯ

๏ วันที่ ๑๖ มิถุนายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับพักอยู่โฮเตลวันฮอร์ก หาได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศแห่งใดไม่ ฯ

๏ วันที่ ๑๗ มิถุนายน เวลาเช้าโมงครึ่ง เสด็จพระราชดำเนินโดยทางรถไฟจากเมืองการุต ย้อนทางที่เสด็จมาแล้ว กลับขึ้นมาหยุดพักตามสเตชั่น ๒—๓ แห่ง ๆ ละเล็ก ๆ น้อย ๆ ตามระยะทางรถเหมือนเมื่อเสด็จเมืองการุต เวลาเช้า ๔ โมง ๒๕ นาที ถึงสเตชั่นรถไฟเมืองบันดุง ในยหนึ่งเรียกเมืองบานดอง มีเรสิเดนต์ แลแอสสิสแตนต์เรสิเดนต์ และระเด่นเปนเจ้าเมืองฝ่ายแขก แลเจ้าพนักงานต่าง ๆ รับเสด็จอยู่ที่นั้น เสด็จทรงรถพระที่นั่งมาประทับที่โฮเตลชื่อโฮมัน ครั้นเวลาเช้า ๕ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรโรงเรียนฝึกหัดนักเรียนเปนอาจารย์สอนภาษามลายู ภาษาชวา แล้วเสด็จทอดพระเนตรโรงเรียนอีกแห่งหนึ่ง สอนบุตรผู้มีบันดาศักดิ์ สอนหนังสือฮอลันดาด้วย นักเรียนทั้ง ๒ แห่งนี้เปนแขกทั้งนั้น ทอดพระเนตรทั่วแล้วเสด็จกลับ ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่ศาลาสูงที่สนามแข่งม้า ทอดพระเนตรพวกแขกวิ่งม้าแข่งกันหลายเที่ยว แล้วมีชนแกะหลายคู่ เลิกแล้วเสด็จทรงรถประพาศทอดพระเนตรพื้นภูมิบ้านเมือง พอเวลาค่ำเสด็จประทับที่บ้านระเด่นแขก ครั้นเสด็จประทับแล้ว ระเด่นรำพ้อนถวายไชยอย่างระเด่นอธิบดีเมือง

การตรำถวายมาแล้ว มีลครวายังวองเล่นเรื่องภาระตะ เปนลครของระเด่นอธิบดีเมืองมนุญซะยะที่ได้มารับเสด็จอยู่ณที่นี้ด้วย ทอดพระเนตรอยู่จนเวลา ๒ ทุ่มเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๑๘ มิถุนายน เวลาเช้า ๕ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรโรงงานทำเครื่องรถไฟแลตัวรถไฟรถพ่วง ใช้เครื่องจักรทำการไม้การตีเหล็กหล่อเหล็กหล่อทองเหลืองสรรพเครื่องรถไฟทั้งปวง เสด็จกลับจากที่นั้นมาประทับที่คลับชื่อคองคอเดียอยู่ริมที่ประทับ ทอดพระเนตรห้องต่าง ๆ ในคลับนั้น จนเวลาบ่ายโมงเศษเสด็จกลับ เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จพระราชดำเนินไปประพาศไร่ชาของบริษัทเมืองเบตาเวีย มิสเตอร์อีวันคนอังกฤษซึ่งเปนผู้จัดการรับธุระของบริษัทมาตั้งปลูกอยู่ที่เนินตำบลปะสิระมุนดิน ประทับที่เรือนของผู้ดูการ มิสเตอร์อีวันจัดการรับเสด็จ แล้วทอดพระเนตรโรงทำชา คือ ที่ผึ่งที่นึ่งแลร่อนคัดใบชาใหญ่เล็กแลคลึงใช้เครื่องจักรแรงน้ำ แลทอดพระเนตรเลือกก้านชาแลที่บรรจุชาแล้ว ทอดพระเนตรต้นชาในไร่ เวลาย่ำค่ำเศษเสด็จกลับ เวลายามหนึ่งมีลครวายังวองณที่ประทับ เล่นเรื่องบันหยี (คืออิเหนา) ลครของระเด่นอธิบดีเมืองมะนุญซะยะที่เล่นคืนนี้ เลิก ๒ ยามเศษ ฯ

๏ วันที่ ๑๙ มิถุนายน เวลาบ่ายโมงเศษ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม ซึ่งเสด็จกลับจากประเทศยุโรป ตามเสด็จมาเฝ้าที่เกาะชวา เสด็จมาถึงที่ประทับนี้ โปรดเกล้า ฯ ให้อยู่ตามเสด็จพระราชดำเนินประพาศต่อไปตลอดเวลาเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพ ฯ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร

น้ำตกตำบลคาโคะเปนทางรถไฟจนถึงที่พักใกล้น้ำตก แล้วทรงม้าเสด็จไปตามทาง ลงในหว่างเขาทางอีกประมาณ ๑๕ นาที ถึงที่น้ำตก ประทับทอดพระเนตรแล้ว เสด็จกลับมาตามทางเดิม ประทับแรมที่โฮเตลโฮมัน ฯ

๑ วันที่ ๒๐ มิถุนายน เวลาเช้า ๕ โมง เสด็จทรงรถพระที่นั่งไปประทับที่สเตชั่นรถไฟ เวลาเช้า ๕ โมง ๒๐ นาที ออกจากเมืองขันคองมาตามระยะทาง ประมาณ ๒ ชั่วโมงถึงเมืองจันต์ยัวร์ แอสสิสแตนต์เรสิเดนต์ และระเด่นอธิบดีเมืองนั้นรับเสด็จอยู่ที่สเตชั่น เสด็จทรงรถไปประทับบ้านระเด่นอธิบดี เสวยกลางวันที่นั่นแล้ว เสด็จทรงรถทอดพระเนตรบ้านเมืองแล้ว เสด็จประทับสเตชั่นรถไฟออกจากเมืองจันต์ยัวร์บ่าย ๔ โมง ระเด่นอธิบดีตามเสด็จด้วยเพราะเปนผู้ว่าการเมืองศุขภูมิที่จะเสด็จพระราชดำเนินไปประพาศนั้นด้วย เวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที ถึงสเตชั่นเมืองศุขภูมิ แอสสิสแตนต์เรสิเดนต์รับเสด็จอยู่ที่นี่ เสด็จรถพระที่นั่ง มีเจ้าพนักงานขี่ม้านำเสด็จ แลมีผู้คนมารับเสด็จเปนอันมาก เสด็จถึงที่บ้านไปรเวตของมิสสิสดาวาลาร์ ซึ่งเปนผู้มีทรัพย์ผู้หนึ่งในเมืองนี้ จัดถวายเปนที่ประทับแล้ว เสด็จทรงรถทอดพระเนตรบ้านเมือง จนเวลาค่ำเสด็จกลับ เรสิเดนต์เกาะบาหลีซึ่งมาเที่ยวที่เมืองนี้มาเฝ้า เวลาเสวยแล้ว ระเด่นอธิบดีรำ แลพวกพนักงานผู้ใหญ่รำอีกหลายคน กัปตันจีนเมืองนี้จัดคนแต่งตัวอย่างงิ้วยืนบนคานหามแลจุดไต้ไฟแห่มา เปนการแสดงความยินดีถวายไชย แลมีจุดดอกไม้เพลิงด้วย ฯ

๏ วันที่ ๒๑ มิถุนายน เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง เสด็จทรงรถทอดพระเนตรบ้านเมืองอีกคราวหนึ่งแล้ว เสด็จประทับที่สเตชั่นรถไฟ เวลาเช้า ๓ โมง ๕๑ นาที รถไฟเดินจากเมืองศุขภูมิมาตามระยะทาง เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งถึงเมืองการุต ประทับแรมโฮเตลแวนฮอร์คที่เดิม ฯ

๏ วันที่ ๒๒ มิถุนายน เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จทรงรถพระที่นั่งมาถึงตำบลวะนะรัคโซ เสด็จประทับทอดพระเนตรโรงเรียนครู่หนึ่งแล้วทรงรถต่อมา ถึงตำบลปะนะเสตะ (ทางต่อนี้ไปรถเดินไม่ได้) เสด็จลงจากรถทรงม้าพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินไปตามทางขึ้นเนินเขา ถึงที่ประทับแรมตำบลประเงนโจงัน เสด็จประทับแรม เวลาค่ำมีการขับร้องเต้นรำเหมือนคราวก่อน ระเด่นอธิบดี แลเจ้าพนักงานต่าง ๆ รำถวายไชยอย่างเคยมีมาแล้ว แลมีหนังแขกด้วย ฯ

๏ วันที่ ๒๓ มิถุนายน เวลาเช้า ๔ โมง เสด็จทรงม้าพระที่นั่งออกจากที่ประทับแรมไปตามทางขึ้นเขาต่อไป ทางตัดไหล่เขาไป แลที่พื้นต่ำงดงาม แลมีที่ชันเปนแห่ง ๆ ระยะทางประมาณชั่วโมงเศษถึงบึงบนเขา ชื่อตะละกาโบคา (แปลว่าทเลขาว) มีที่ประทับที่บนนั้น ที่บึงนี้รูปกลมรีโดยรอบประมาณ ๕๐ เส้น มีเขารอบ น้ำในบึงแลดูเปนสีขาว กลิ่นเปนสุพรรณถัน มีที่เดือดบางแห่ง พื้นโคลนในนั้นเหมือนปูนขาวสีมัว ๆ หน่อย เสด็จทอดพระเนตร แลทรงฉายพระบรมรูปประทับอยู่จนเวลาบ่าย ๑ โมง เสด็จกลับตามทางเดิมมาประทับที่ตำบลประเงนโจงัน ซึ่งเปนที่ประทับแรมเมื่อคืนนี้ จนเวลาบ่าย ๔ โมง

ทรงม้าเสด็จพระราชดำเนินจากที่นั้นมาถึงซึ่งที่รถเดินได้ เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งเสด็จกลับ เวลาค่ำถึงโฮเตลแวนฮอร์ค ฯ

๏ วันที่ ๒๔ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรตลาดนัดที่เมืองการุต ราษฎรนัดกันมาขายของวันอังคารครั้งหนึ่ง วันเสาร์ครั้งหนึ่ง เสด็จประพาศอยู่จนเวลาย่ำเที่ยงเศษเสด็จกลับ เวลาค่ำโปรดเกล้า ฯ ให้แอสสิสแตนต์เรสิเดนต์ และระเด่นอธิบดี ระเด่นอายุภรรยามารับพระราชทานเลี้ยงพร้อมกับเวลาเสวย เสวยแล้วเสด็จพระราชดำเนินบ้านปาเตะ มีการมงคลเข้าสุนัต มีการรำฟ้อนอย่างเคยมี เวลา ๒ ยามเศษเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๒๕ เวลาเช้า ๕ โมง เสด็จพระราชดำเนินขึ้นรถไฟออกจากเมืองการุต ถึงสเตชั่นตำบลจิบาตูแยกทางรถไฟ ทางต่อไปนี้ก็เลียบเขาเหมือนอย่างทางมาจากเบตาเวีย หยุดตามระยะสเตชั่น เวลาย่าย โมง ๔๕ นาทีถึงสเตชั่นเมืองมะนุญชะยะแขวงศุขภูมิ แอสสิสแตนต์เรสิเดนต์ และระเด่นอธิบดีเมืองนั้นรับเสด็จอยู่ที่นั้น เสด็จทรงรถไปประทับบ้านระเด่นอธิบดี ฯ คนนี้ ที่พาลครไปเล่นถวายที่เมืองบันดองประทับอยู่ที่นั้นตามสมควร จวนจะถึงเวลารถไฟออก ก็เสด็จทรงรถจากบ้านนั้นมาขึ้นรถไฟออกจากที่นั้นย่าย ๒ โมงครึ่ง ระยะทางตอนนี้เปนป่าดงที่บ้างเปนทุ่งบ้าง ลงจากเนินเขาเปนที่ราย ระยะทางเสด็จตั้งแต่เบตาเวียมาการุตเปนทางมาตามไหล่เขา สองข้างทางเปนนาเปนสวน มีคนอยู่ตลอดมาไม่มีป่า ทางระยะนี้เปนป่าไม่มีผู้คนนาน ๆ มีบ้านหมู่หนึ่ง ทางผ่านป่าประมาณ ๔๐ กิโลเมเตอฤๅ ๑๐๐๐ เส้น

มีแม่น้ำสองสามแห่ง แต่เปนแม่น้ำเล็ก ๆ มีใหญ่แห่งเดียว ก็ไม่ใหญ่มากนัก พ้นป่าออกมาเปนทุ่งนา พื้นราบเหมือนในกรุงสยาม รถไฟมาถึงสเตชั่นตำบลเมาส์ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๘ นาที เรสิเดนต์มณฑลเขนยะมัด (เขญมาศ) แลแอสสิสแตนต์เรสิเดนต์เมืองติละยับ และระเด่นอธิบดีเมืองนั้น มาคอยรับเสด็จอยู่ที่สเตชั่น เสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรมโฮเตลของกรมรถไฟ ซึ่งตั้งอยู่ตรงหลังสเตชั่นเข้ามา ที่ตำบลเมาส์นี้ขึ้นแขวงเมืองติละยับตั้งอยู่กลางทุ่งแจ้ง ใกล้ทเลข้างใต้ คือ มหาสมุทอินเดียน ระยะทาง ๑๐๐ เส้นเศษ ได้ยินเสียงคลื่นในทเล แลที่นี้เปนที่สำหรับพักระยะทางรถไฟ ไม่เปนบ้านเมืองใหญ่โตอันใด[๑] ฯ

๏ วันที่ ๒๖ มิถุนายน เวลาเช้าโมงครึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรถไฟเสด็จพระราชดำเนินจากสเตชั่นตำบลเมาส์กลับมาทางเดิมหน่อยหนึ่ง แล้วแยกทางไปประมาณชั่วโมงหนึ่ง ถึงสเตชั่นเมืองติละยับ เปนเมืองท่าแห่ง ๑ แต่โบราณ แอสสิสแตนต์เรสิเดนต์และระเด่นอธิบดีซึ่งมารับเสด็จที่ตำบลเมาส์นั้น ตามเสด็จไปด้วย เสด็จทรงรถพระที่นั่งประพาศทอดพระเนตรภูมิฐานบ้านเมือง ที่นี่ถนนใหญ่แลต้นไม้สองข้างถนนใหญ่มาก ตั้งแต่มีรถไฟแล้วผู้คนไม่สู้คับคั่งนัก เมืองนี้เปนเมืองท่าลงทเลด้านใต้เกาะชวา คือ มหาสมุทอินเดียน เสด็จทอดพระเนตรที่ท่าเรือ เปนช่องมีเกาะบัง เกาะนั้นซ้อนซากันมียังงี่

---

๑ การเดินรถไฟในเกาะชวาเวลานั้น ยังเดินแต่เวลากลางวัน รถไฟเดินตลอดเกาะ ๒ วัน ต้องพักค้างคืนที่ตำบลเมาส์นี้ด้วยใกล้กึ่งทาง

แล้วเสด็จจากที่นั้นเลียบชายทเล แลเห็นมหาสมุท แล้วเสด็จกลับมาประทับเสวยเช้าที่โอเตลไลยอน เวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินจากเมืองติละยับโดยทางรถไฟ ถึงสเตชั่นเมาส์ ๕ โมงเศษ เสด็จประทับรอเวลารถไฟอยู่ที่โฮเตล จนเวลาเที่ยง ๒ นาที ทรงรถไฟออกจากตำบลเมาส์มาตามระยะทาง หยุดพักตามสเตชั่นใหญ่ เติมน้ำหม้อสติม แลผ่านรถหลายแห่ง ระยะทางที่เสด็จวันนี้เปนพื้นรายค่อยขึ้นที่สูงทีละน้อย ทางตัดเขาก็น้อย นาสองข้างเปนนาราย มีไร่อ้อยบ้าง มีทางเจาะเขาไปอีกแห่งหนึ่ง รถเดินในที่มืดประมาณ ๓ นาที เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๘ นาที ถึงสเตชั่นเมืองดียกยาการตา[๑] เปนเมืองใหญ่อยู่ในอาณาเขตรมณฑลดียกโช มีสุลต่านครองเมือง เรสิเดนต์มณฑลนี้ แลแอสสิสแตนต์เรสิเดนต์เมืองนี้ แลขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายแขกมารับเสด็จที่สเตชั่น เสด็จทรงรถมาประทับโฮเตลตูคู ซึ่งจัดเปนที่ประทับแรม แลเจ้าปักกอาลัม ซึ่งมีอำนาจรองสุลต่าน (ทำนองกรมพระราชวัง) มาเฝ้าที่โฮเตลที่ประทับด้วย ครั้นเวลาค่ำเสด็จทรงรถทอดพระเนตรภูมิฐานบ้านเมือง เข้าในอาณาเขตรที่สุลต่านอยู่ ภูมิพื้นในกำแพงเปนอย่างแขก แรกเข้าไปมีสนามใหญ่เรียกว่าอะลูนอะลูน (ทำนองน่าพระลาน) แลมีต้นไทรใหญ่ศักดิ์สิทธิ ว่าเปนของสุลต่านคนแรกได้ปลูกไว้ ตัดยอดรูปเหมือนร่ม อยู่กลางพระลานนั้น ๒ ต้น แลมีที่ขอบลานอีกเปนอันมาก เสด็จ

---

๑ ที่เรียกว่า ดียกยาการตา กล่าวกันว่ามาแต่คำ " อโยทธยาเขตร "

ทรงรถอ้อมรอบในการะตอน คือ ราชวัง แล้วเสด็จออกนอกกำแพงทางประตูก่อโค้งยาว แล้วประพาศตามถนนหลายสาย ประมาณชั่วทุ่มหนึ่งเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๒๗ มิถุนายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศอย่างจอมพลทหาร เสด็จออกเวลา ๔ โมงเช้า เรสิเดนต์กับภรรยา ผู้บังคับการทหาร กับภรรยา แอสสิสแตนต์เรสิเดนต์ เจ้าบ๊กกุอาลัม มาเฝ้าเวลา ๔ โมง ๑๕ นาที สุลต่านเมืองนี้กับระตู (คือมเหษี) แต่งเต็มยศตามเพศบ้านเมืองมาเฝ้าที่ ๆ ประทับพร้อมด้วยวงษานุวงษ์ราชบริพาร คือโอรสผู้สืบราชสมบัติแลอนุชา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวีทรงรับรองแลมีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควร แล้วทูลลากลับไป

ครั้นเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องดังกล่าวมาแล้ว พร้อมด้วยราชบริพารที่ตามเสด็จ ทรงรถพระที่นั่งไปเยี่ยมตอบสุลต่านที่วังในวัง ประทับที่ศาลาใหญ่เปนท้องพระโรง มีนางเชื้อพระวงษ์สุลต่าน ๔ คนมารำถวายเรียกว่าสะเรมปี มีพิณพาทย์แลร้อง (ทำนองจับระบำ) เปนการน่าดูน่าชมมาก แล้วเสด็จทอดพระเนตรเครื่องอาวุธ แลเครื่องอุปโภคต่าง ๆ ของสุลต่าน ประทับอยู่จนเวลาบ่าย ๒ โมงเสด็จกลับ

เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องครึ่งยศทหาร เสด็จเยี่ยมตอบเรสิเดนต์ที่บ้าน แล้วทอดพระเนตรรูปศิลาต่าง ๆ ที่นำมาจากบอรอบุดอ คือพระเจดีย์ พระพุทธรูป รูปโพธิสัตว์

แลเทวรูป แลรูปยักษ์ รูปสัตว์ต่าง ๆ แล้วเสด็จไปบ้านเจ้าปั้กกุอาลัม มีการรำคายรำกฤช ๓ สำรับ ๆ ละ ๔ คน แล้วทอดพระเนตรในเรือนเจ้าปั้กกุอาลัม เสด็จกลับเวลา ๒ ทุ่ม

ครั้นยามเศษ เสด็จพระราชดำเนินที่คลับ ชื่อเดอรีนคิง ทรงเครื่องอีวนิงเดรส เสด็จประทับพระที่นั่ง มีคนยุโรปทั้งชายหญิงเปนอันมาก สุลต่านก็มาเฝ้าด้วย แต่งอย่างทหาร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับที่พระที่นั่งซึ่งเขาจัดรับเสด็จ พวกที่มาประชุมทั้งชายหญิงร้องเพลงสรรเสริญพระบารมี ถวายไชยมงคลในภาษาฮอลันดา ที่ได้ซักซ้อมแล้วเรียบร้อยดี แล้วมีการเต้นรำต่อไป เวลา ๒ ยามเศษเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๒๘ มิถุนายน เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงรถไฟจากสเตชั่นดิยกยาการตาไปตามทางประมาณ ๑๕ นาที หยุดรถไฟที่สเตชั่นตะละซัง ทรงรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง ถึงพระปรางค์เทวสถาน ชื่อกาละเษนิง เปนพระปรางค์ใหญ่ทำด้วยศิลา แต่ชำรุด ทอดพระเนตรทั่วแล้ว ทรงรถเสด็จพระราชดำเนินต่อไป ถึงที่อีกแห่งหนึ่ง ชื่อจันทะสารีวิหาร เปนเรือนศิลา ๓ ห้อง ๒ ชั้น ทอดพระเนตรแล้วเสด็จต่อไปอีก ถึงเทวสถานปรำบานันมีพระปรางค์ใหญ่ เปนเทวสถานพระอิศวรอยู่กลาง พระนารายน์อยู่ซ้าย พระพรหมอยู่ขวา แลมีปรางค์เล็กตรงปรางค์ใหญ่อีก ๓ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรเทวสถานพระอิศวร แลประทับเสวยกลางวันที่ ๆ พักนั้น พวกโซไซเอตีตรวจของโบราณ ถวายแอดเดร็ส แล

ประกาศนิยบัตรเพื่อทรงเปนสมาชิกพิเศษ ตำแหน่งผู้บำรุงการของโซไซเอตินั้น แล้วเสด็จทอดพระเนตรเทวสถานอื่น ๆ ต่อไป จนบ่าย ๓ โมง ทรงรถไฟที่สเตชั่นปรำบานัน เสด็จพระราชดำเนินกลับมายังเมืองดี้ยกยาการตาประทับแรมณที่เดิม ฯ

๏ วันที่ ๒๙ มิถุนายน เวลาบ่าย ๔ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรถเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรวังกลางน้ำของสุลต่านที่ในวัง เปนวังโบราณร้างทำลายแล้ว ตั้งอยู่กลางสระ แต่สระนั้นก็แห้งไม่มีน้ำแล้ว มีทางเข้าเปนอุมงค์ ทอดพระเนตรทั่วแล้วเสด็จประทับสนามหลังวัง สุลต่านและตุกับเรสิเดนต์แลพวกบ่ะเงรัน (คือพระวงษ์ของสุลต่าน) รับเสด็จอยู่ที่นั้น มีการเดินกระบวนทหารอย่างแขก คนราวพันหนึ่ง ทอดพระเนตรอยู่จนเวลาค่ำเสด็จกลับ

เวลายามเศษเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรลครวายังวองที่วังสุลต่าน ลครนี้บ่ะเงรันโอรสของสุลต่าน เข้าเปนตัวลครด้วยหลายคน ว่าเปนลครอย่างสูง มิได้แต่เวลาสุลต่านแรกครองราชสมบัติ ฤๅตั้งผู้สืบราชสมบัติ ลครเล่นเรื่องมหาภาระตะ ในเวลามีลคร มีการเลี้ยงเครื่องว่างไปพลางด้วย เวลา ๗ ทุ่มเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๓๐ มิถุนายน เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง เสด็จพระราชดำเนินโดยรถม้าจากที่ประทับแรมเมืองดี้ยกยาการตา หยุดพักตามระยะทางในที่พักรถ ๓ แห่ง ออกจากแขวงดี้ยกยาการตา เข้าแขวงเกดู ถึงที่ประทับแรมโบโรบุโด (วรพุทธะ) เวลาทุ่มเศษ ประทับแรมณที่นั้น ฯ

๏ วันที่ ๑ กรกฎาคม เวลาเช้า เสด็จขึ้นทอดพระเนตรโบโรบุโด ซึ่งตั้งอยู่ชิดกับที่ประทับ คือเปนเจดียสถานที่ตั้งพระสถูป มีชั้นทักษิณ ชั้นล่างเปนลานไม่มีพนัก ต่อขึ้นไปมีพนักเปนซุ้มพระพุทธรูป ๕ ชั้น ๆ ล่าง ๔ เหลี่ยม มีบันไดขึ้น ๔ ด้าน ต่อขึ้นไปอีก ๓ ชั้นกลม มีพระเจดีย์โปร่งครอบพระพุทธรูป ชั้นบนเปนพระเจดีย์ใหญ่ ที่เหล่านี้ทำด้วยศิลาทั้งสิ้น พนักทั้ง ๕ ชั้นสลักลายภาพเรื่องปฐมสมโพธิแลเรื่องชาดก ที่องค์พระเจดีย์ใหญ่มีช่องศิลาเปนคูหา มีพระพุทธรูปศิลาในนั้นองค์หนึ่ง แลมีซุ้มประตูท่อน้ำ เปนรูปนาคแลสิงห์ข้างบันไดล้วนทำด้วยศิลาทั้งสิ้น เปนที่วิจิตรงดงามมาก เวลาเที่ยงแล้วเสด็จพระราชดำเนินจากที่นั้น เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ทรงรถพระที่นั่งจากที่ประทับแรมตำบลโบโรบุโด เสด็จพระราชดำเนินไปเมืองมะเคลลัง ประทับทอดพระเนตรโรงพยาบาลทหาร แล้วเสด็จทอดพระเนตรแบงก์ทหาร แล้วเสด็จประทับบ้านเรสิเดนต์ เสด็จกลับถึงที่ประทับแรมโบโรบุโดเวลาทุ่มเศษ มีลครวายังวองมาจากมะเคลลัง เล่นถวายทอดพระเนตร ฯ

๏ วันที่ ๒ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จขึ้นทอดพระเนตรโบโรบุโด อย่างวันก่อน ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรวัดอีก ๒ แห่ง ทางไกลจากที่ประทับแรมไม่สู้มากนัก คือจันดิเมนดุด (มณฑป) เปนมณฑปศิลา มีชาลทักษิณชั้นหนึ่ง มีพระพุทธรูปใหญ่ในมณฑปองค์หนึ่ง แลรูปกระษัตริย์ ๒ รูป มณฑปแลรูปทั้งปวงนี้ทำด้วยศิลาวิจิตรงามทั้งสิ้น อีกแห่งหนึ่งเรียกว่า จันดิปาวน เปนมณฑปศิลาเล็ก เวลาย่ำค่ำเศษเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๓ กรกฎาคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินจากที่ประทับตำบลโยโรยุโค พักตามระยะทางพักรถ ผลัดม้าเหมือนเมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินไปโยโรยุโค เวลาบ่ายโมงเศษถึงโฮเตลตูคูเมืองต็อกยาการตา เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรที่ฝังศพสุลต่านก่อน ๆ ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประมาณ ๑๒๐ เส้นฤๅ ๓ ไมล์ เวลาทุ่มหนึ่งเสด็จกลับ ครั้นเวลายามเศษ เสด็จบ้านเรสิเดนต์มีการเต้นรำ เวลา ๒ ยามเศษเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๔ กรกฎาคม เวลาบ่าย เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรทำผ้าโสร่ง ที่บ้านหญิงเศรษฐีชาวฮอลันดาแห่งหนึ่ง หญิงเจ้าของบ้านนำเสด็จทอดพระเนตรการทำผ้าโสร่ง คือการเขียนลายด้วยขี้ผึ้งแลการย้อมการขูดขี้ผึ้งเปนต้น แล้วเสด็จไปประทับที่สนามแข่งม้า ทอดพระเนตรการวิ่งม้า ซึ่งมีถวายทอดพระเนตรแต่โดยสังเขป เพราะมิใช่ระดูที่แข่งกัน เวลาค่ำเสด็จในวัง สุลต่านรับเสด็จเหมือนคราวก่อน ๆ มีการเล่นนางรำ ๙ คน เรียกว่ารำมะโดโย แล้วต่อไปมีลครเรียกว่าลางันดริโย ใช้นั่งใช้คลานไม่มียืนเลย [๑] เลิกเวลา ๗ ทุ่มเศษ ฯ

---

๑ ลครอย่างนี้ว่าเปนลครอย่างโบราณสำหรับเล่นถวายในท้องพระโรง จึงหัดให้รำทำท่าแต่กระบวนนั่งแลคลาน มีเท้าลงเหยียบพื้นท้องพระโรง แลชื่อที่เรียกว่าลางันดริโยนั้น พวกไทยได้ปรารภกันว่า คำ "ลางัน" กับ "ลคร" ในภาษาไทย จะมาแต่ศัพท์เดิมศัพท์เดียวกันเสียดอกกระมัง ยังไม่พบหลักฐานที่จะตัดสินได้ แต่วิธีเล่นลครของชวาแลของไทยเรานี้ มาแต่ครูเดิมครูเดียวกันเปนแน่แล้ว ไม่มีที่สงไสย

๏ วันที่ ๕ กรกฎาคม เวลาเช้ายังประทับอยู่ที่เมืองดัยกยาการตา เวลา ๕ โมงเช้าเสด็จบ้านอินเยอเนียร์ทดน้ำ ทอดพระเนตรแผนที่ทางทดน้ำที่กำลังทำใหม่ จะทำคลองทดน้ำข้ามลำแม่น้ำในเขตรดัยกยา เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๕ นาที เสด็จสเตชั่นรถไฟ สุลต่านและระตูกับปะเงรันอธิบดีอริโยปะกุอลัมกับเรสิเดนต์ ทั้งเจ้าแขกแลคนราชการฝรั่งมาส่งเสด็จเปนอันมาก เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่ง รถไฟพิเศษออกจากสเตชั่นเมืองดัยกยาการตา ไปถึงสเตชั่นเมืองโซโล มณฑลสุรการตา (สุรเขตร) เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๕ นาที เรสิเดนต์มณฑลสุรการตามารับเสด็จถึงที่นี้ เสด็จด้วยรถพระที่นั่งไปประทับโฮเตลสเลีย เวลาย่ำค่ำเสด็จรถประพาศบ้านเมือง แอสสิสแตนต์เรสิเดนต์มาคอยตามเสด็จไปที่ต่าง ๆ เหมือนดังเมืองอื่น ๆ อันล่วงมาแล้ว ฯ

๏ วันที่ ๖ กรกฎาคม เวลาเช้า ๔ โมง เรสิเดนต์กับปะเงรันอธิบดี อริโยมังกุนัคโร (เจ้าเมืองที่ ๒) แต่งเต็มยศมาเฝ้า ครั้นเวลาเช้า ๔ โมง ๑๕ นาที สุสุฮุนัน เจ้านครสุรการตา กับระตูมาเฝ้า[๑] พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศทหารบก ประดับเครื่องขัตยราชอิศริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงษ์ พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวี เสด็จออกมีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควร แลพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ แก่สุสุฮุนัน เปนต้น เวลา ๕ โมงเช้า

---

๑ เดิมในเกาะชวาเจ้าเมืองมะตารัม เชื้อสายอิเหนา เปนพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ แล้วราชวงศ์เกิดวิวาทกัน จึงแยกเปน ๒ ราชธานี มีเจ้าแผ่นดินปกครองด้วยกัน คือ เมืองดัยกยาแห่ง ๑ เมืองโซโลแห่ง ๑ ถือยศเปนสุลต่านองค์ ๑ เปนสุสุฮุนันองค์ ๑ ต่างถือว่ามีอิศระเสมอกัน

พระบรมรูปฉายในวังสุสุหุนันเมืองโสโล ร.ศ. ๑๑๕ (ผ.ท.บ.)

เสด็จไปเยี่ยมตอบสุสุฮูนัน การรับเสด็จมีระบำสเรมบี แลมีทหารเดินแถวถวายทอดพระเนตร เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง เสด็จเยี่ยมตอบเรสิเดนต์แลปะเงรันอธิบดีอริโยมังกุนัคโร[๑] ที่บ้านมังกุนัคโร มีทหารเดินแถวถวายตัวแลมีลครแขก เวลา ๒ ทุ่ม เสด็จเสวยที่วังสุสุฮูนัน แล้วทอดพระเนตรลคร เวลา ๘ ทุ่ม เสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๗ เวลาบ่าย ๒ โมง สุสุฮูนันแลปะเงรันอธิบดี อริโยมังกุนัคโร ให้เจ้าพี่น้องนำของมาทูลเกล้า ฯ ถวาย แลถวายสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวี เวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จบ้านมังกุนัคโร ทอดพระเนตรสวนสัตว์ แลทอดพระเนตรตามเรือนห้องต่าง ๆ แลมารดามังกุนัคโรได้เฝ้าด้วย[๒] แล้วเสด็จบ้านระเด่นอธิบดี[๓] ทอดพระเนตรบ้านเรือนห้องต่าง ๆ แลทอดพระเนตรโรงงานช่างต่าง ๆ เวลา ๔ ทุ่ม เสด็จบ้านมังกุนัคโร มีลครถวายทอดพระเนตร สุสุฮูนันแลเรสิเดนต์ก็มาประชุมที่นี้ด้วย ฯ

๏ วันที่ ๘ เวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จวังสุสุฮูนัน ทอดพระเนตรที่

---

๑ ตำแหน่งมังกุนัคโรนี้ เหมือนกับปึกกุอะลำที่เมืองด็อกยา ทำนองเปนวังน่า แต่สืบวงษ์กันเองเปนส่วน ๑ หาได้รับราชสมบัติไม่ ได้ยินว่าเกิดขึ้นครั้งฝรั่งแรกได้เมืองชวา เพราะเจ้านายพวก ๑ ชังฝรั่ง พวก ๑ ชอบฝรั่ง เกิดเปนอริกัน ฝรั่งจึงอุดหนุนเจ้าพวกชอบฝรั่งให้เปนอิศรอยู่ส่วน ๑ จึงเปนประเพณีมา นามที่ขนานก็ปลาดชอบกล เมืองด็อกยา สุลต่านใช้พระนามว่า พระเจ้ามังกุภูมิ วังน่าใช้นามว่า ปึกกุอะลำ ส่วนเมืองโซโล สุสุฮูนัน ใช้พระนามว่า ปึกกุภูวโน วังน่าใช้นามว่า มังกุนัคโร จะสังเกตเห็นได้ว่า เปนแต่ ๒ นามใช้ไขว้กัน

๒ มารดามังกุนัคโร เปนชายาของมังกุนัคโรคนที่ได้ไปเฝ้าครั้งเสด็จเมืองชวาคราวแรก

๓ ระเด่นอธิบดีคนนี้ เปนอรรคมหาเสนาบดีแลเปนญาติวงษ์ของสุสุฮูนันด้วย

ต่าง ๆ เวลาค่ำโปรดให้ข้าราชการนำของไปพระราชทานสุสุฮูนัน แลระตูกัยมังกุนัคโร แลเจ้านายผู้อื่น ๆ เวลา ๔ ทุ่ม เสด็จวังสุสุฮูนันมีระบำมะโคโย แลสเรมบี เวลา ๗ ทุ่ม เสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๙ เวลาเช้า ๓ โมง เสด็จรถไฟพิเศษจากโซโลไปเมืองสุระเบยา เรสิเดนต์กัยมังกุนัคโรมาส่งเสด็จด้วย เวลาเที่ยงรถไฟถึงเมืองมะดยูน หยุดพักชั่วโมงหนึ่ง ประทับเสวยแล้วเสด็จขึ้นรถไฟเดินต่อไป เมื่อเสด็จถึงเมืองมะดยูน สิเกรตาริมณฑลมะดยูนมารับเสด็จ เวลาบ่าย ๕ โมงถึงเมืองสุระเบยา[๑] เรสิเดนต์มณฑลสุระเบยาแลริเยนต์แขกมารับเสด็จไปประทับที่โฮเตล เอมบองมาลัง ฯ

๏ วันที่ ๑๐ เวลาบ่าย เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรโรงทำน้ำมันปีโตเลียม[๒] เวลายามเศษเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรคอนเสิต ซึ่งพวกคลับขับเล่นถวายที่โรงลคร เสด็จกลับ ๒ ยามเศษ ฯ

๏ วันที่ ๑๑ เวลาเช้า เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรที่ทำการอู่เรือของรัฐบาลฮอลันดา เวลายามเศษเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรลครม้า เซอคัสของบริษัทอเมริกัน ฯ

๏ วันที่ ๑๒ เวลาบ่าย เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรโรงทำกาแฟ เวลายามเศษเสด็จพระราชดำเนินที่สวน มีกาเดนปาตี้ แลพวกจีนจัดกระบวนแห่มาแห่แสดงความยินดี แลมีดอกไม้เพลิงด้วย ฯ

---

๑ เมืองสุระเบยา อยู่สุดท้ายเกาะชวา ทางตวันออก

๒ มีบ่อน้ำมันดินอยู่ห่างเมืองสุระเบยาสัก ๕๐๐ เส้น เขาฝังท่อเหล็กไขมากลั่นเปนน้ำมันเปรโตเลียม ที่ใกล้เมืองสุระเบยา

๏ วันที่ ๑๓ เวลาบ่าย เสด็จพระราชดำเนินรถพระที่นั่งไปยังท่าน้ำ แล้วลงเรือพระที่นั่งเรือกลไฟจูง ไปประทับเกาะมะดุระ (มธุระ) เรสิเดนต์แลเจ้าเมืองแขกรับเสด็จอยู่ที่นั้น เสด็จทรงรถประพาศที่เกาะนั้น พอรวนค่ำเสด็จกลับ เวลายามเศษเสด็จทอดพระเนตรลครแลภาพยนต์ เสด็จกลับ ๒ ยามเศษ ฯ

๏ วันที่ ๑๔ เวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จพระราชดำเนินขึ้นรถไฟออกจากสเตชั่นเมืองสุระเบยา มาตามระยะทาง เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ถึงสเตชั่น เมืองปะสุรวน เรสิเดนต์มณฑลปะสุรวน แลริเยนต์ซึ่งเปนพี่ของเจ้ามังกุนัคโร เมืองโซโล มารับเสด็จที่สเตชั่น เสด็จทรงรถมาประทับแรมที่โฮเตลมะริน ฯ

๏ วันที่ ๑๕ เวลาเช้า เสด็จทรงรถพระที่นั่งจากโฮเตลมะรินมาตามระยะทางที่จะไปเขาโตสารี ถึงที่พักเชิงเขา เสด็จประทับร้อนแล้วเปลี่ยนรถพระที่นั่ง ทรงรถขนาดเล็กขึ้นเขาไปตามระยะทาง ถึงตำบลปุษโป ประทับเสวยกลางวันแล้ว ทรงม้าพระที่นั่งต่อไป หนทางขึ้นเขาเลียบเขาไม่มีราย เวลาบ่ายถึงโฮเตลโตสารีอยู่บนยอดเขาโตสารีสูงจากพื้นทเลประมาณ ๖,๐๐๐ ฟิต เปนที่อากาศหนาว ปรอทฟาเรนไฮต์ถึง ๕๐ ดีกรี เสด็จประทับแรมที่นี้ ฯ

๏ วันที่ ๑๖ เวลาเสวยเช้าแล้ว ทรงม้าพระที่นั่งไปตามระยะทางข้ามเขาแลผ่านหมู่บ้านอันอยู่บนเขาทั้งนั้น ถึงสวนดอกไม้ของคนฮอลันดาซึ่งมาตั้งทำอยู่ที่นี้ มีดอกกุหลาบขนาดใหญ่หลายสิ่งงามเปนอันมาก

เสด็จประพาศสวนแล้ว เสด็จกลับมาตามทางอื่น เพราะทางที่นั้นมีหลายทาง เสด็จกลับมาพักที่โฮเตลโตสารีตามเดิม เวลาเย็นทรงพระราชดำเนินประพาศในที่ใกล้โฮเตลที่ประทับนั้น ฯ

๏ วันที่ ๑๗ เวลาเสวยเช้าแล้ว เสด็จทรงรถม้าพระที่นั่งประพาศตามทางอ้อมไหล่เขา แลข้ามเขาในจังหวัดโตสารีนั้น เสด็จกลับถึงที่ประทับแล้วทรงฉายพระบรมรูป ฯ

๏ วันที่ ๑๘ เวลาเช้า ๕ โมง เสด็จทรงม้าพระที่นั่งจากที่ประทับไปตามระยะทางซึ่งข้ามเขา ขึ้นลงหลายทอดถึงที่ขอบทเลทราย มีที่แลคือที่ดู เสด็จขึ้นประทับที่ ๆ แลบนยอดเขาขอบทเลทราย ทอดพระเนตรทเลทราย แลเขาไฟชื่อโปรโม อันตั้งกลางทเลทรายแลเห็นเขาไฟอีกแห่งหนึ่งชื่อสุเมรุ อยู่ห่างจากที่นี้ไประยะทาง ๓ วัน เปนเขาสูงสุดในเกาะชวา สูงจากพื้นทเล ๑๒,๐๐๐ ฟิตเศษ เสด็จลงจากที่แลแล้ว เสด็จพระราชดำเนินตามทางลงจากเขาถึงทเลทรายแล้วเสด็จพระราชดำเนินต่อไปในทเลทรายโดยม้าพระที่นั่ง ในพื้นทเลทรายเปนที่กว้าง แต่อยู่บนเขาสูงจากทเลประมาณ ๘,๐๐๐ ฟิต เสด็จถึงที่ประทับใกล้เชิงเขาโปรโม เสด็จประทับในคร่ำซึ่งเขาปลูกรับเสด็จทอดพระเนตรพวกแขก ที่ว่าถือสาสนาเชื่อสายพราหมณ์แต่โบราณบูชายัญภูเขาไฟ วิธีบูชายัญมีปร่ำผ้าขาวขึงยาวไป แล้วพวกพราหมณ์ผู้ที่จะบูชายัญเข้านั่งเรียงกันในปร่ำนั้น ถือหม้อน้ำมนต์ประน้ำมนต์แลจุดไฟรมกำยานเศกมนต์บูชา เครื่องบูชาผูกเปนหาบ มีกล้วยอ้อยเปนต้น ตั้งอยู่ตรงหน้า ครั้นเศกมนต์บูชาเสร็จแล้ว ก็หาบของเครื่อง

บูชาขึ้นบนภูเขาโปรโม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จทรงม้าพระที่นั่งขึ้นเขาโปรโม พื้นเขานี้เปนผ่นเถ้าปนทราย สูงจากทเลทรายประมาณ ๘๐๐ ฟิต ม้าพระที่นั่งขึ้นไปถึงที่สูง จะขึ้นต่อไปไม่ได้ เสด็จลงทรงพระราชดำเนินขึ้นบันไดอีก ๒๖๐ คั่น จึงถึงยอดเขาเปนคันขอบโดยรอบ ที่กลางเขาเปนหลุมภุกประมาณ ๘๐๐ ฟิต เท่าพื้นทเลทราย ในนั้นมีควันเขาไฟพลุ่งขึ้นเสียงดังก้องกระหึ่มดูพิฦกพึงกลัว ที่ปากบ่อโดยรอบยาวประมาณ ๕ ไมล์ โดยกว้างประมาณ ๓ ไมล์ พวกพราหมณ์ขนของขึ้นไปถึงแล้วโยนทิ้งลงในบ่อนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทับทอดพระเนตรแล้ว เสด็จกลับลงมาประทับร้อนที่ทเลทราย เสวยกลางวันแลทรงฉายพระบรมรูปแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับมายังที่ประทับโฮเตลโตสารีตามทางเดิม ฯ

๏ วันที่ ๑๙ ตอนเช้า ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศแห่งใด เวลาค่ำเสด็จพระราชดำเนินไปยังที่อยู่ของพวกพราหมณ์ รับสั่งสอบถามลัทธิสาสนาที่ถือกัน อันเปนการแปลกปลาดมาก เปนต้นว่าที่เรือนของตัวผู้ที่เปนทิศาปาโมกข์นั้น ว่ามีกระบอกไม้อัน ๑ ซะโตระโกโร (คือปะตารกาหลาในเรื่องอิเหนา) เอาทรัพย์มาใส่ให้ไว้เสมอไม่มีขาดได้ขอดูทรัพย์เปนเงินเหรียญชอลันดาแลเบี้ยทองแดงเปนพื้น แต่พวกราษฎรนับถือกันมาก ฯ

๏ วันที่ ๒๐ กรกฎาคม เวลาเสวยเช้าแล้ว เสด็จพระราชดำเนินโดยม้าพระที่นั่งประพาศสวนดอกไม้ ซึ่งเสด็จเมื่อวันที่ ๑๖ นั้นอีกครั้งหนึ่ง ตอนเย็นประพาศในที่ใกล้โฮเตลโตสารีที่ประทับนั้น ฯ

๏ วันที่ ๒๑ เวลาเสวยเช้าแล้ว เสด็จพระราชดำเนินโดยม้าพระที่นั่งจากโฮเตลโตสารี มาตามทางที่เสด็จขึ้นไปนั้น แล้วแยกทางไปที่ตำบลซึ่งเรียกว่าคอลอนี เปนที่คนยุโรปซึ่งกระทำความผิดรัฐบาลฮอลันดาให้มาตั้งทำมาหากินอยู่ในที่นี้ ห้ามไม่ให้ไปในที่อื่น มีบ้านเรือนเรือกสวน ทอดพระเนตรที่นั้นแล้ว เสด็จมาถึงตำบลปุยโป เสด็จทอดพระเนตรบ้าน คอลไตร์เลอตำบลนี้ ซึ่งเปนผู้ตามเสด็จพระราชดำเนิน ประจำในเวลาเสด็จประทับอยู่โตสารี แล้วเสด็จประทับเสวยกลางวันที่โฮเตลตำบลปุยโปเหมือนอย่างเมื่อเสด็จขึ้นมา ครั้นเวลาบ่ายเสด็จทรงรถพระที่นั่งขนาดเล็กจากตำบลปุยโปไปตามระยะทางลงเขา ถึงที่พักเชิงเขาประทับอีกคราวหนึ่ง เปลี่ยนทรงรถพระที่นั่งใหญ่เสด็จจากที่นั้นมาประทับเมืองประสุรวน เสด็จทอดพระเนตรห้างสุรา เปนห้างใหญ่รับถังน้ำสุราต่าง ๆ จากเมืองฮอแลนด์มากรอกขวดขายในเกาะชวา เจ้าของห้างตกแต่งรับเสด็จ ประดับด้วยใบไม้และธงมีแตรวง เสด็จทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จกลับมาประทับแรมที่โฮเตลมะริน ฯ

๏ วันที่ ๒๒ เวลาเช้า ๒ โมง เสด็จพระราชดำเนินจากโฮเตลมะรินโดยรถพระที่นั่งไปประทับทอดพระเนตรตลาดที่ราษฎรมารวบรวมกันขายสิ่งของต่าง ๆ แล้วเสด็จยังสเตชั่นรถไฟ ทรงรถไฟพิเศษออกจากเมืองประสรวนมาถึงสเตชั่นเมืองบะงิน รถไฟพัก ๑๑ นาที เสด็จทรงรถพระที่นั่งทอดพระเนตรพื้นภูมิบ้านเมืองในเมืองบะงิน พอสมควรแก่เวลาที่รถไฟหยุดพักแล้ว ทรงรถไฟออกจากสเตชั่นเมืองบะงิน

ทวนทางมาหน่อยหนึ่ง แล้วเลียวแยกทางไปถึงสเตชั่นเมืองสิงคอสซารี (คือเมืองสิงหัสส้าหรี) ริเยนต์แขกเมืองนั้นมาคอยรับเสด็จอยู่ที่สเตชั่น เสด็จทรงรถพระที่นั่งทอดพระเนตรบ้านเมือง แล้วเสด็จประทับที่ลาน แห่งหนึ่งอยู่ตรงน่ากราตอน คือ วังของท้าวสิงหัสส้าหรี แต่วังนั้นไม่มี สิ่งอันใดจะพึงเปนที่ทอดพระเนตรแล้ว ที่ประทับนั้นมีเทวรูปพระพิฆเนศวร ใหญ่แลรูปยักษ์ใหญ่ ๒ รูป ล้วนแล้วด้วยศิลา แลรูปอื่น ๆ อีกบ้าง แลมีเทวสถานย่อมอยู่ด้วยหลังหนึ่ง ทำด้วยศิลา ฝีมือวิจิตรงดงาม ทอดพระเนตรทั่วแล้วเสด็จกลับตามทางเดิม มาเสด็จขึ้นรถไฟ ออก จากเมืองสิงหัสส้าหรีตรงไปเมืองมาลัง ริเยนต์แขกตามเสด็จด้วย เพราะเปนริเยนต์เมืองมาลังด้วย เรสิเดนต์มณฑลประสุรวนก็ตามเสด็จ มาแต่เมืองประสุรวนด้วย เพราะเมืองเหล่านี้อยู่ในมณฑลนั้น เมื่อถึง สเตชั่นเมืองมาลังแล้ว แอสสิสแตนต์เรสิเดนต์มารับเสด็จ ทรงรถ พระที่นั่งทอดพระเนตรบ้านเมือง แล้วเสด็จประทับที่บ้านแอสสิสแตนต์ เรสิเดนต์ ครั้นเวลาบ่ายเสด็จทรงรถไฟกลับตามทางเดิม มาถึงเมือง ประสุรวนบ่าย ๒ โมงเศษ ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จพระราช ดำเนินไปประทับที่ประเสบัน คือ ศาลาพักน่าบ้านริเยนต์เมืองประสุรวน มีการสนานม้า เรียกว่าสิบันนั้น พอเสด็จประทับแล้ว ริเยนต์ออกม่า จากบ้านขึ้นม้าน่า มีคนขึ้นม้าตามเปนอันมาก คนที่ขึ้นม้าตามทา ขมิ้นไม่ได้สวมเสื้อ ถือทวนขับม้าเต้นวงรอบสนามพร้อมกัน แล้ว

ออกรำทวนเปนคู่ ๆ เสร็จการสนานม้าแล้วเสด็จกลับ เวลายามเศษ เสด็จพระราชดำเนินที่คลับ มีการขับร้องแล้วมีเต้นรำต่อไป เสด็จกลับ ๒ ยามเศษ ฯ

๏ วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จพระราชดำเนินจากโฮเตลมะริน มาเสด็จขึ้นทรงรถไฟพิเศษ ออกจากเมืองประสุรวน มาตามระยะทาง ถึงสเตชั่นเมืองเกดิรี เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เรสิเดนต์มณฑลเกดิรี แลรีเยนต์แขกเมืองนี้ รับเสด็จอยู่ที่สเตชั่น เสด็จทรงรถพระที่นั่งมาประทับยังที่บ้านอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเมืองเกดิรี ซึ่งเปนของรัฐบาลจัดรับเสด็จเปนที่ประทับแรม เสด็จประทับครู่หนึ่งแล้วทรงรถพระที่นั่งเสด็จทอดพระเนตรพื้นภูมิบ้านเมือง แล้วเสด็จกลับ เวลาค่ำเรสิเดนต์มาเฝ้าที่ ๆ ประทับ โปรดเกล้า ฯ ให้เรสิเดนต์รับพระราชทานเลี้ยงพร้อมกับเวลาเสวยด้วย

เมืองเกดิรีนี้ คือ เมืองดาหาในเรื่องอิเหนา แลเห็นเขาวิลิศมาหราอยู่ตรงน่าที่ประทับ ระยะทางไปสัก ๑ ชั่วโมง แต่วังท้าวดาหานั้นทำลายเสียหมดแล้ว ฯ

๏ วันที่ ๒๔ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จทรงรถพระที่นั่งจากที่ประทับแรมไปประพาศตลาดเมืองเกดิรี แล้วเสด็จสเตชั่นรถไฟ ทรงรถไฟพิเศษออกจากเมืองเกดิรีเวลาเช้า ๓ โมงเศษ ไปตามระยะทางเวลาเช้า ๕ โมงเศษถึงสเตชั่นเมืองมะดยูน รถไฟพัก ๕๐ นาที เจ้าพนักงานฝ่ายฮอลันดา แลรีเยนต์แขกรับเสด็จเหมือนเมื่อเวลาเสด็จมา

เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งประพาศทอดพระเนตรบ้านเมือง แลเสด็จประทับที่บ้านเรสิเดนต์ด้วย แล้วเสด็จกลับมาขึ้นรถไฟออกจากสเตชั่นเมืองมะดียูนต่อมา เวลาบ่าย ๓ โมงถึงสเตชั่นเมืองโซโล ซึ่งเปนที่พักเปลี่ยนรถไฟ สุสุฮูนันเมืองโซโล เจ้ามังกุนคโร แลปะเงรันเชื้อวงษ์ แลเรสิเดนต์ แลเจ้าพนักงานฝ่ายฮอลันดา มารับเสด็จที่สเตชั่น เสด็จประทับรับสั่งกับท่านที่มารับเสด็จโดยสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถไฟ เปลี่ยนเปนรถขนาดใหญ่ของบริษัท ออกจากสเตชั่นเมืองโซโลมาตามระยะทาง เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ถึงสเตชั่นเมืองสมารัง (คือเมืองสำปะหลัง) เรสิเดนมณฑลนี้มารับเสด็จที่สเตชั่น มีผู้คนเต็มสองข้างทาง เสด็จขึ้นรถพระที่นั่งมาประทับแรมที่โฮเตลปาวิเลี่ยน ฯ

๏ วันที่ ๒๕ เวลาบ่าย เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรที่ทำบุหรี่ เจ้าของห้างจัดการรับเสด็จโดยแขงแรง บุหรี่ที่ทำนี้เปนบุหรี่ฝรั่งมวนด้วยยาสูบในเกาะชวา ทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จทรงรถทอดพระเนตรบ้านเมืองต่อไป จนเวลาค่ำเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๒๖ เวลาบ่าย เสด็จทรงรถรางแทรมเวไปประพาศยังเนินเขาตำบลจันดิในเขตรเมืองสมารัง แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งออกจากท่าเมืองสมารัง มาประทับแรมในเรือพระที่นั่งมหาจักรี ซึ่งออกจากเมืองเบตาเวียมาคอยรับเสด็จอยู่ณที่นี้ เวลาวันนี้ที่คลับมีการเต้นรำ แต่ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนิน เพราะไม่ใคร่ทรงสบาย ฯ

๏ วันที่ ๒๗ เวลาเช้า เรสิเดนต์เมืองสมารัง แลเจ้าพนักงานต่าง ๆ มาเฝ้า ส่งเสด็จในเรือพระที่นั่งมหาจักรี โปรดเกล้า ฯ พระ

ราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์แก่เรสิเดนต์ แลเจ้าพนักงานผู้อื่น ๆ เหมือนดังเมืองอื่น ๆ อันล่วงมาแล้ว กับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์แก่บารอนควารลส์เดอควารลส์เดิมเปนสิเกรตารีแล้วได้เลื่อนเปนแอสสิสแตนต์เรสิเดนต์เมืองโซโล ซึ่งคอเวอเนอเยเนอราลจัดให้มาตามเสด็จพระราชดำเนินตลอดเวลาที่เสด็จประทับประพาศอยู่ในเกาะชวานั้น เดิมได้รับพระราชทานตราภัทราภรณ์ที่เมืองเบตาเวีย พระราชทานเลื่อนชั้นเปนมัณฑนาภรณ์ ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ออกเรือพระที่นั่งจากที่ทอดน่าเมืองสมารัง เลียบฝั่งเกาะชวาด้านเหนือในทเลชวา ฯ

๏ วันที่ ๒๘ เวลาเช้าถึงเมืองเชริมอน เปนเมืองท่าในเกาะชวาอีกแห่งหนึ่ง เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เรสิเดนต์ลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่งแล้วเสด็จลงทรงเรือพระที่นั่งเล็ก เรือกลไฟเล็กจูงไปประทับท่าเมืองเชริมอน เรสิเดนต์แลรีเยนต์เมืองนี้ รับเสด็จอยู่ที่นั้น เสด็จทรงรถพระที่นั่งไปประทับยังที่ตำบลหนึ่งเรียกสุนยาราคี เปนตึกเก่าแลมีพวกจีนไปก่อเขามอทับลง ตึกนี้เปนที่มีน้ำตก ว่าเปนที่ประพาศของสุลต่านแต่ปางก่อน ทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จมาประทับที่บ้านเรสิเดนต์ เสวยกลางวันที่นั้นแล้ว เสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เจ้าพนักงานฮอลันดามาส่งเสด็จด้วย โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ตามควรแก่ถานานุศักดิ์ เวลาบ่าย ๔ โมงออกเรือพระที่นั่งจากที่ทอดน่าเมืองเชริมอน ตัดขึ้นมาข้างเหนือในทเลชวา ฯ

๏ วันที่ ๒๙ เรือพระที่นั่งเดินในทเลชวา มีคลื่นเรือโคลงตลอดวันตลอดคืน ฯ

๏ วันที่ ๓๐ เวลาเช้า เรือพระที่นั่งเข้าช่องบังกา เวลาค่ำพ้นช่องบังกาเข้าช่องเรียว ฯ

๏ วันที่ ๓๑ เรือพระที่นั่งแล่นต่อมา จนเวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงที่ทอดน่าเมืองสิงคโปร์ เวลาค่ำเสด็จจากเรือพระที่นั่งขึ้นประทับแรมที่เฮอริคันเฮาส์ พระพิเทศพานิช กงซุลเยเนอราลไปยุโรป มิสเตอร์รอสว่าการแทนกงซุลเยเนอราลเปนผู้จัดการรับเสด็จ ฯ

๏ วันที่ ๑ สิงหาคม เวลาเช้า ๔ โมง เซอชาลส์มิตเชล คอเวอเนอสเตรตเซตเตอลเมนต์มาเฝ้าที่เฮอริคันเฮาส์ ครั้นเวลาบ่ายโมงหนึ่ง เสด็จพระราชดำเนินไปที่บ้านจีนเซียเลียงเซีย ซึ่งเปนหัวน่าจีนแต้จิ๋วในเมืองสิงคโปร์ ซึ่งแต่เดิมเปนสวนของจีนวังไป เขาจัดการรับเสด็จเปนการแขงแรง แลประทับเสวยกลางวันที่นั้นด้วย เสด็จจากบ้านจีนเซียเลียงเซียแล้ว เสด็จประทับเยี่ยมตอบคอเวอเนอที่คอเวอเมนต์เฮาส์ แล้วเสด็จกลับมายังเฮอริคันเฮาส์

ครั้นเวลาทุ่มครึ่ง เสด็จพระราชดำเนินลงเรือพระที่นั่งมหาจักรีโปรดเกล้า ฯ ให้เชิญคอเวอเนอแลผู้มียันดาศักดิในเมืองสิงคโปร์ทั้งหญิงชายมารับพระราชทานเลี้ยงในเรือพระที่นั่ง เลี้ยงแล้วเสด็จกลับมาประทับแรมที่เฮอริคันเฮาส์ ฯ

๏ วันที่ ๒ สิงหาคม เวลาย่ำเที่ยงเศษ เสด็จพระราชดำเนินด้วยรถพระที่นั่งไปยังเขา ซอยเก็ตติมา อยู่ค่อนข้างกลางเกาะสิงคโปร์ระยะทางไปจากเมืองสิงคโปร์ ๗ ไมล์ มีเรือนที่พักของคอเวอนเมนต์อยู่บนยอดเขา บนนั้นแลเห็นเกาะสิงคโปร์ได้โดยรอบ เสด็จประทับ

เสวยกลางวันที่นั้น ครั้นเวลาย่าย ๔ โมง เสด็จพระราชดำเนินไปประทับบ้านสุลต่านยะโฮ เชิญเสด็จเสวยน้ำชาแล้ว เสด็จกลับย่ำค่ำเศษ ฯ

๏ วันที่ ๓ เวลาบ่าย เสด็จพระราชดำเนินที่สวนจีนแห่งหนึ่ง เสด็จกลับค่ำ เวลายามเศษฝรั่งมาเล่นกล แลเล่นหุ่นภาพต่าง ๆ หน้าคนต่าง ๆ ถวายสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ๆ ทอดพระเนตร เลิกเวลา ๒ ยาม ฯ

๏ วันที่ ๔ สิงหาคม เวลาเช้า ๔ โมง เสด็จลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี คอเวอเนอลงมาเฝ้าส่งเสด็จ เมื่อคอเวอเนอทูลลากลับไปมิยิงสลุต แล้วออกเรือพระที่นั่งจากเมืองสิงคโปร์ ฯ

๏ วันที่ ๕ สิงหาคม เวลาบ่าย เรือพระที่นั่งถึงเกาะกายัสแขวงเมืองตรังกานู ทอดเรือพระที่นั่ง เวลาเย็นเสด็จขึ้นประพาศที่เกาะ มีบ้านเรือนบ้างเล็กน้อย เสด็จกลับค่ำ ฯ

๏ วันที่ ๖ สิงหาคม เวลารุ่งเช้า ออกเรือพระที่นั่งจากเกาะกายัสมาประมาณ ๒ ชั่วโมง ถึงน่าเมืองตรังกานู ทอดเรือพระที่นั่ง พระเสนีพิทักษ์[๑] ข้าหลวงลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง แล้วพระยาพิไชยภูเบนทร์ เจ้าเมืองตรังกานูลงมาเฝ้า มีพระราชปฏิสัณฐารตามสมควรแล้ว พระยาตรังกานูกราบถวายบังคมลา ขึ้นไปคอยรับเสด็จที่เมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟจูงออกจากที่ เรือพระที่นั่งมหาจักรีทอดเข้าไปในลำน้ำ

---

๑ พระเสนีพิทักษ์ เปลี่ยน ข้าหลวงกำกับหัวเมืองมลายู เดี๋ยวนี้เปนพระยาชนินทรภักดี

ประทับท่าอันอยู่ตรงน่าบ้านพระยาตรังกานู เสด็จพระราชดำเนินขึ้นจากเรือพระที่นั่ง ประทับณหอนั่งของพระยาตรังกานู การรับเสด็จพระยาตรังกานูจัดเปนการแขงแรง แต่งตะพานน้ำแลดาดปรำปูผ้า มีแขกเหน็บกฤชกุมหอกยืนสองข้างทาง เสด็จประทับ มีพระราชดำรัสด้วยราชการต่าง ๆ แล้ว เสด็จขึ้นข้างใน พวกญาติพี่น้องบุตรภรรยาของพระยาตรังกานูเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แลตั้งเครื่องเสวยเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับลงเรือพระที่นั่งมาตามทางเดิมอย่างเมื่อเสด็จขึ้น ถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีแล้ว พระยาตรังกานูตามเสด็จลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่งอิก ครั้นพระยาตรังกานูกราบถวายบังคมลากลับแล้ว ออกเรือพระที่นั่งมหาจักรีจากเมืองตรังกานู เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ฯ

๏ วันที่ ๗ สิงหาคม เวลาเช้า ถึงน่าเมืองกลันตัน ทอดเรือพระที่นั่งแล้ว พระยาพิพิธภักดิ เจ้าเมืองกลันตัน พระโยธิปฎิยุทธรายามุดา พระรัษฎาธิบดีบุตรผู้ช่วยราชการ มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง แล้วกราบถวายบังคมลาล่วงน่าขึ้นไปรับเสด็จที่เมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงเรือพระที่นั่งเข้าไปในปากน้ำกลันตัน ไปตามระยะทางในลำน้ำ เวลาเที่ยงถึงน่าเมืองกลันตัน มีการตกแต่งรับเสด็จเหมือนดังเมืองตรังกานู เสด็จขึ้นประทับที่พลับพลาตรงน่าบ้านพระยาเดชานุชิต พระยากลันตันนำญาติพี่น้อง ศรีตวันกรมการเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท มีพระราชปฎิสัณฐารตามสมควรแล้ว เสด็จประทับณบ้านพระยาเดชานุชิต แลเสด็จขึ้น

ข้างใน พวกญาติหญิงของพระยากลันตันเฝ้า แลเสวยกลางวันเสร็จแล้ว เสด็จทอดพระเนตรบ้านพระยากลันตัน แล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่งตามทางเดิม ถึงเรือพระที่นั่งแล้วพระยากลันตันแลกรมการผู้ใหญ่ลงมาเฝ้าอีก โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์แก่พระยากลันตัน แลกรมการบางคน เรือพระที่นั่งประทับแรมที่นี่จนเวลา ๓ ยาม จึงออกเรือพระที่นั่งต่อมา ฯ

๏ วันที่ ๘ เวลารุ่งเช้า เรือพระที่นั่งถึงน่าเมืองสาย พระยาสุริยสุนทร เจ้าเมืองสาย แลพระยาตานีลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทที่ในเรือพระที่นั่ง ครั้นเวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินเมืองสายเหมือนดังเสด็จ ๒ เมืองในวันก่อน เสด็จประทับที่พลับพลาริมท่าน้ำซึ่งพระยาสายจัดปลูกรับเสด็จ พระยาสาย พระยาตานี พระยายิหริ่งพระยารามันห์ พระยาระแงะ พระยาหนองจิก แลศรีตวันกรมการใน ๗ เมืองมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เว้นแต่พระยายะลาป่วย หาได้มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทไม่ ประทับที่พลับพลา มีพระราชดำรัสด้วยราชการต่าง ๆ แก่หัวเมืองแขกทั้ง ๗ เมืองนั้นแล้ว เสด็จขึ้นทรงพระราชยานไปทอดพระเนตรเมืองสายอยู่ต่อพลับพลาไป พระยาสายได้จัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองเปนการเจริญขึ้น เสด็จประทับที่บ้านพระยาสาย บุตรภรรยาพระยาสายเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับมาที่พลับพลา เวลาบ่ายโมงเศษ เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี ออกจากที่ทอดเมืองสายแล่นต่อมา เวลาดึก

ถึงแขวงเมืองสงขลาทอดเรือพระที่นั่งอยู่ห่าง ๆ เพราะเปนที่มีศิลาในน้ำมาก ฯ

๏ วันที่ ๙ สิงหาคม เวลาเช้า เรือพระที่นั่งเลื่อนเข้าทอดตรงแหลมทรายปากน้ำเมืองสงขลา พระวิจิตรวรสาส์นข้าหลวง[๑] พระยาวิเชียรคิรี เมืองสงขลา พระยาศรีธรรมราช เมืองนคร พระยาอภัยบริรักษ์ เมืองพัทลุง แลข้าหลวงกรมการอีกหลายนายลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง ครั้นเวลาเช้า ๕ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นเมืองสงขลา ประทับบ้านพระยาวิเชียรคิรี มีพระสงฆ์สวดถวายไชยมงคลรับเสด็จ ข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองกรมการเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทพร้อมกัน พระวิจิตรวรสาส์นอ่านคำกราบบังคมทูลพระกรุณาในส่วนข้าหลวงแลผู้ว่าราชการเมืองกรมการ แสดงความยินดีที่เสด็จมาถึง แลการที่ทรงพระราชดำริห์จะทำนุบำรุงบ้านเมือง แล้วมีพระบรมราชโองการดำรัสตอบ พระราชทานพระบรมราโชวาท แลพระราชทานพร แล้วทรงฉายพระรูปพร้อมด้วยผู้ที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน แลข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองกรมการ แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่พักข้าหลวง ซึ่งจัดเปนที่ประทับร้อนแลเสวยกลางวัน ครั้นเวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินจากที่นั้นประพาศตามถนนตลาดในเมือง มีการตกแต่งผูกซุ้มใบไม้แลดาดผ้าตลอดทาง พ้นถนนตลาดแล้ว เสด็จเลี้ยวไปตามถนนในเมือง ประทับณวัด

---

๑ คือเจ้าพระยายมราชเดี๋ยวนี้

มัชฌิมาวาศ ทรงนมัสการพระแล้ว เสด็จพระราชดำเนินจากวัดนั้นแล้ว มาทอดพระเนตรตลาดเชิงกำแพงเมือง ซึ่งข้าหลวงจัดตั้งขึ้นใหม่ แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่ง มาถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ แล้วออกเรือพระที่นั่งจากเมืองสงขลาต่อมา ฯ

๏ วันที่ ๑๐ สิงหาคม เวลาย่ำเที่ยง เรือพระที่นั่งถึงเกาะพงันทอดที่อ่าวธารเสด็จ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประพาศที่ลำธารเสด็จถึงที่สลักอักษรพระนาม จ. ป. ร. ที่ ๑ โปรดเกล้า ฯ ให้สลักศิลาศักราช ๑๒๕๘ เปนที่หมายการเสด็จพระราชดำเนิน เติมต่อของเก่าลงแล้วทรงฉายพระรูป แล้วเสด็จกลับมาสรงน้ำต้นธาร เสร็จแล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง ออกเรือพระที่นั่งจากเกาะพงันต่อมา ฯ

๏ วันที่ ๑๑ สิงหาคม เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ถึงเกาะสีชัง หยุดพักเรือพระที่นั่ง สูบน้ำอับเฉาท้องเรือ ครั้นเวลา ๓ โมงออกเรือพระที่นั่งจากเกาะสีชัง มาข้ามสันดอนเวลาค่ำ พบเรืออัคเรศซึ่งออกมารับเสด็จแล่นข้ามสันดอนออกมาแล้ว ตามเรือพระที่นั่งกลับเข้ามา ครั้นเรือพระที่นั่งข้ามสันดอนแล้ว เข้ามาทอดที่นอกเรือทุ่นหน่อยหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ แลข้าราชการที่ดำรงในตำแหน่งเสนาบดี ซึ่งมาในเรือพระที่นั่งอัคเรศเพื่อรับเสด็จนั้น ขึ้นมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่งมหาจักรี มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐารแลรับสั่งถึงการเสด็จประพาศที่ต่าง ๆ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้จัดอาหารเลี้ยงผู้ที่ไปรับเสด็จ ครั้นรับพระราชทานอาหารแล้ว เสด็จออกบนดาดฟ้าเรือพระที่นั่ง มีพระราชดำรัสอยู่จนเวลา ๕ ทุ่มเศษเสด็จขึ้น ฯ

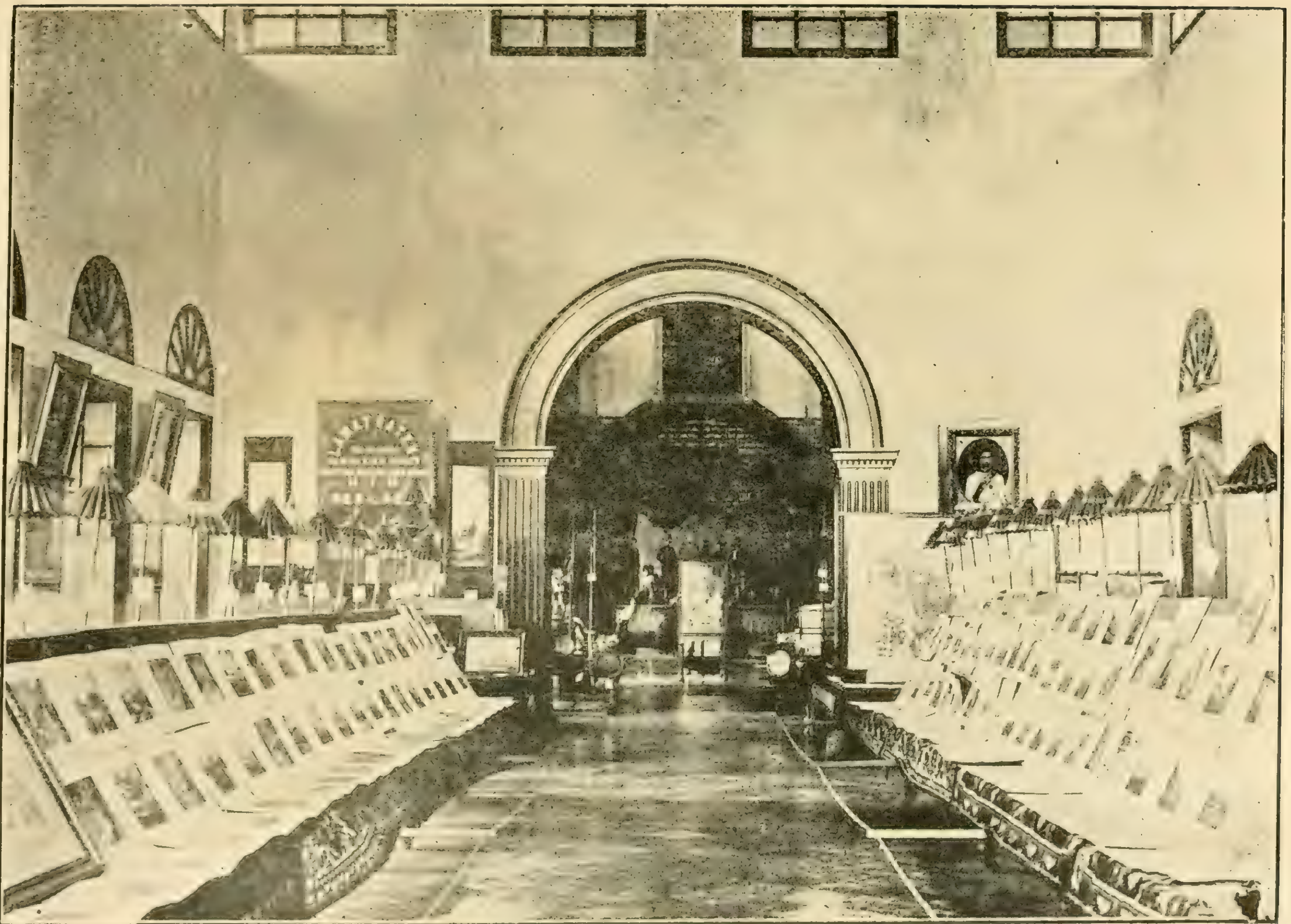
๏ วันที่ ๑๒ สิงหาคม เจ้าพนักงานได้จัดการตกแต่งในพระบรมมหาราชวัง แลที่ท่าราชวรดิษฐ ตั้งแต่สพานน้ำน่าพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยขึ้นมา ให้วิจิตรด้วยดอกไม้ ใบไม้สด แลพันผ้าผูกเปนรูปตรา เปนต้น แลธงต่าง ๆ เปนที่งดงาม ด้านเหนือแห่งพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย แลด้านตวันตกแห่งพระที่นั่งนั้นดาดปรำไปจนถึงสพานที่จะเสด็จพระราชดำเนินขึ้น จัดเปนที่เฝ้าข้าราชการฝ่ายน่า ด้านเหนือแห่งพระที่นั่งชลังคณพิมานเปนที่เฝ้าฝ่ายใน ที่ต้นสพานตวันตกเฉียงใต้แห่งพระที่นั่งชลังคณพิมาน แลที่น่าประตูเทวาภิรมย์ ตั้งซุ้มอันประดับประดางดงาม ที่ซาลาน่าพระที่นั่งชลังคณพิมานกองทหารมหาดเล็กยืนแถว ในบริเวณพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย กองทหารผีพายรายตลอดทาง ที่สนามหญ้าหลังโรงสีแลที่ถนนด้านเหนือ เปนน่าที่กองทหารขึ้นใหญ่ หลังกองทหารขึ้นใหญ่ในถนนด้านเหนือนั้น เปนน่าที่กองทหารม้า ภายในพระบรมมหาราชวัง เปนน่าที่กองทหารล้อมพระบรมมหาราชวัง ต่างพวกต่างกองยืนแถวอยู่ตามน่าที่

เวลาเช้า พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายใน แลผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศแต่งเต็มยศไปคอยรับเสด็จอยู่ที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย แลในสถานที่กล่าวมาแล้วนั้นเปนอันมาก แต่พระบรมวงษานุวงษ์ แลเจ้าพนักงานกรมทหารเรือ ตำรวจ มหาดเล็ก ภูษามาลา ได้พร้อมอยู่ที่สพานตามตำแหน่ง

เวลาเช้าโมงเศษ เรือพระที่นั่งมหาจักรีซึ่งจักรออกจากร่องมุกขึ้นมาตามลำน้ำ เมื่อเรือพระที่นั่งผ่านป้อมพระจุลจอมเกล้า ป้อมผีเสื้อ

สมุท ข้อมแผลงไฟฟ้า ข้อมวิไชยประสิทธิมา ทหารที่ข้อมนั้น ๆ ยิงขึ้นถวายคำนับโดยลำดับ

เวลาเช้า ๕ โมงเศษ เรือพระที่นั่งมหาจักรีเทียบท่าราชวรดิษฐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงฉลองพระองค์อย่างจอมพลทหารบกประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงษ์ เสด็จขึ้นหยุดรับสั่งด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งรับเสด็จอยู่ที่สพานน้ำแล้ว ทรงพระดำเนินมาประทับที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ขณะเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงจากเรือพระที่นั่งนั้น ทหารเรือทำเพลงแตรสรรเสริญพระบารมี เมื่อเสด็จขึ้นสพานน้ำ ทหารมหาดเล็กทำเพลงแตรถวายอาวุธคำนับตามธรรมเนียม กองทหารปืนใหญ่ได้ยิงปืนถวายคำนับที่สนามเหนือท่าราชวรดิษฐ เมื่อประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยแล้ว มิสเตอร์ยอนแบแรตราชทูตกรุงอเมริกา ได้ถวายไชยมงคลแทนผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบแล้ว มีพระราชดำรัสด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการชาวต่างประเทศตามสมควรแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้แจกเงินรมไอสุพรรณถัน ที่โปรดเกล้า ฯ ให้รมมาจากปล่องภูเขาไฟในเมืองชวา เปนที่รฦกในการเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ แล้วเสด็จประทับพระราชยานพร้อมด้วยกระบวนทหารตำรวจมหาดเล็กแห่นำตามเสด็จ มาประทับที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท มีพระราชดำรัสด้วยพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการตามสมควร แล้วเสด็จขึ้น

รูปแสดงสิ่งของได้มาในคราวเสด็จชวา ร.ศ. ๑๑๕

(ผ.ท.บ.)

ในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพ ฯ นี้ ที่พระอารามแลที่วังที่บ้าน กับสถานต่าง ๆ ตามลำน้ำเจ้าพระยา แลที่เรือต่าง ๆ ได้ตกแต่งด้วยดอกไม้ใบไม้ พันผ้าแลธงตามสมควรบ้าง ตั้งเครื่องบูชาผูกซุ้มบ้าง ประโคมดนตรีบ้าง ถวายไชยมงคลโดยพิธีต่าง ๆ บ้าง ตลอดมาโดยความนิยมยินดีตลอดทางที่เสด็จผ่านมาทุกแห่งทุกตำบล รวมเวลาแต่เสด็จไปจนวันเสด็จกลับมาถึงพระนครเปน ๙๘ วัน ฯ

ระยะทางเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาศประเทศชวา ครั้งที่ ๓

๏ ด้วยการเสด็จพระราชดำเนินประพาศชวาทวีปครั้งนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการพระราชพิธีเหมือนครั้งเสด็จพระราชดำเนินประพาศประเทศชวาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ แต่ในครั้งนี้โปรดเกล้า ฯ ให้มีการนี้ที่พระที่นั่งราชปริดิวโรทัย เจ้าพนักงานได้จัดตั้งม้าหมู่ประดิษฐานพระไชยวัฒน์ ประจำรัชกาลปัตยุบันนี้ แลพระไชยเนาวโลห อยู่เบื้องบูรพาหันหน้ามาทางตวันตก ถัดออกมาข้างน่าม้าหมู่ ตั้งเครื่องทรงนมัสการ พระแท่นทรงกราบ ข้างฝนั่งพระที่นั่งด้านเหนือตั้งอาศน์สงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ด้านใต้ตั้งพระราชอาศน์ ด้านตวันตกตั้งที่พระบรมวงษานุวงษ์เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ฯ

๏ วันที่ ๔ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ เปนวันกำหนดเวลา ๒ ทุ่ม พระสงฆ์ ๑๐ รูป มีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เปนประธาน ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้นิมนต์มาเจริญพระพุทธมนต์ในการนี้ เข้ามาในพระที่นั่งราชปริดิวโรทัย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากประพาศสวนดุสิต เสด็จประทับณพระที่นั่งราชปริดิวโรทัย ทรงจุดเทียนนมัสการทรงศีลแล้ว พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์จบ มีพระราชดำรัสด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส แลพระราชาคณะบางรูป แลพระสงฆ์ถวายอดิเรกถวายพระพรลา เวลา ๔ ทุ่มเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้น ฯ

๑ วันที่ ๕ พฤษภาคม เวลาเช้า พระสงฆ์ ๑๐ รูปที่เจริญพระพุทธมนต์เมื่อคืนนี้มาพร้อมแล้ว เวลาเช้า ๒ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงจุดเทียนนมัสการ พระสงฆ์ถวายพรพระแล้ว ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตพระสงฆ์ แลพระบรมวงษานุวงษ์ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตพระสงฆ์ต่อไป พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้พระบรมวงษานุวงษ์ทรงประเคนเครื่องไทยธรรม แล้วพระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรกถวายพระพรลาแล้ว ไปคอยอยู่ที่พระที่นั่งชลังคพิมาน ซึ่งตั้งอยู่ข้างพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ณท่าราชวรดิษฐ เพื่อจะถวายไชยมงคลส่งเสด็จพระราชดำเนินต่อไป

เวลาเมื่อพระสงฆ์ถวายพระพรลาแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จสู่ที่สรงพระมุรธาภิเศกสนาน เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ เมื่อเสร็จการสรงแล้ว เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จออกทางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงรถพระที่นั่งพร้อมด้วยกระบวนแห่นำตามเสด็จ ออกประตูพิมานไชยศรี ประตูวิเศษไชยศรีไปตามถนนน่าพระลาน เลี้ยวข้อมอินทรรังสรรค์ไปตามถนนท่าพระ ประทับณพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระราชดำรัสด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการที่มาส่งเสด็จตามสมควรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินลงประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรี พระสงฆ์ที่มาส่งเสด็จได้สวดถวายไชยมงคล กรมทหารได้ทำเพลงสรรเสริญพระบารมี แลเรือรบหลวงมีเรือมกุฎราชกุมาร แลเรือสุครีพ ได้ยิงปืนสลุตส่งเสด็จพระราชดำเนิน เรือพระที่นั่ง

มหาจักริใช้จักรออกจากท่าราชวรดิษฐ์แล่นขึ้นไปกลับลำที่สามเสน แล้วล่องลงมาตามลำน้ำเจ้าพระยาผ่านท่าราชวรดิษฐ์ลงไป

เวลาเที่ยงครึ่ง เรือพระที่นั่งถึงเมืองสมุทปราการ หยุดทอดสมอรอคอยน้ำอยู่ที่น่าเมือง พระสมุทบุรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองกับข้าราชการในเมืองนั้น มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทบนเรือพระที่นั่ง แลมีราษฎรนำสิ่งของลงเรือมาทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกมีพระราชดำรัสด้วยผู้ที่มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทตามสมควรแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานดอกไม้ธูปเทียนให้พระสมุทบุรานุรักษ์นำไปบูชาพระสมุทเจดีย์ พอเวลาบ่าย ๕ โมงเศษน้ำขึ้นเต็มฝั่ง เรือพระที่นั่งถอนสมอใช้จักรออกจากเมืองสมุทปราการ ป้อมผีเสื้อสมุท ป้อมพระจุลจอมเกล้า เมืองสมุทปราการ เจ้าพนักงานกรมทหารเรือ ซึ่งอยู่ประจำป้อมได้ยิงปืนใหญ่ถวายคำนับป้อมละ ๒๑ นัด เวลา ๒ ทุ่มเศษ เรือพระที่นั่งข้ามพ้นสันดอน แล่นตัดไปทางฝั่งตวันตก ฯ

๏ วันที่ ๖ พฤษภาคม เรือพระที่นั่งเดินพอแลเห็นเขาที่ฝั่งเวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงปากอ่าวเมืองชุมพรหยุดทอดสมอ พระยาดำรงสุจริต ข้าหลวงเทศาภิบาล กับพระยาวรสิทธิ์เสวีวัตร[๑] ซึ่งกลับจากราชการเมืองภูเก็จ มาพักอยู่ที่นี้ ได้มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทณเรือพระที่นั่ง เวลา ๔ ทุ่มเศษ เรือพระที่นั่งถอนสมอใช้จักรออกจากปากอ่าวเมืองชุมพรเดินต่อไป ฯ

---

๑ พระยาวรสิทธิ์เสวีวัตร ไต้ฮัก

๏ วันที่ ๗ พฤษภาคม เวลาเช้า เรือพระที่นั่งถึงน่าเกาะพงัน แต่ไม่ได้หยุดเสด็จพระราชดำเนินขึ้นประพาศบนเกาะ เพราะเป็นเวลาน้ำในเกาะแห้ง เรือพระที่นั่งใช้จักรเดินต่อไป ตอนกลางวันเรือพระที่นั่งเดินตรงเมืองนครศรีธรรมราช แลเห็นเขาข้างฝั่งแต่ไกล เวลาค่ำผ่านเกาะกระ ฯ

๏ วันที่ ๘ พฤษภาคม เวลากลางวันเรือพระที่นั่งผ่านเมืองสายเมืองกลันตัน เห็นเขาข้างฝั่งแต่ไกล เวลาเย็นผ่านเกาะริดังแขวงเมืองตรังกานู เวลาค่ำมีพยุฝนเล็กน้อย ฯ

๏ วันที่ ๙ พฤษภาคม เรือพระที่นั่งเดินพ้นพระราชอาณาเขตรเข้าแขวงเมืองปะหังแลไม่เห็นฝั่ง ตอนค่ำผ่านปูลูเตียวมัน ปูลูเปมังโลแลปูลูออ เวลาค่ำถึงท้ายเกาะเมืองสิงคโปร์ ทอดสมอเรือพระที่นั่งพักค้างคืนอยู่คืน ๑ ในระยะทางที่เสด็จแต่กรุงเทพ ฯ จนถึงเมืองสิงคโปร์คลื่นลมสงบตลอดทาง ฯ

๏ วันที่ ๑๐ พฤษภาคม เวลาเช้า เรือพระที่นั่งมหาจักรีเดินรอช้าเพื่อจะให้ถึงเมืองสิงคโปร์ให้ได้เวลาพร้อมด้วยเรือกระบวนที่ตามเสด็จพระราชดำเนินประพาศครั้งนี้ ๔ ลำ คือ เรือมกุฎราชกุมาร เรือพาลีเรือสุครีพ เรือจำเริญ ครั้นเวลาเช้า ๔ โมง เรือพระที่นั่งถึงน่าเมืองสิงคโปร์ทอดสมอ เรือพาลีได้ยิงปืนใหญ่คำนับเมือง ๒๑ นัด ที่ป้อมแคนนิงบนเมืองยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ ๒๑ นัด เวลาที่เรือพระที่นั่งทอดสมอแล้ว พระพิเทศพานิช กงซุลเยเนอราลสยามเมืองสิงคโปร์

มิสเตอร์โรส ผู้ซึ่งเคยว่าการแทนกงซุลสยามเมืองสิงคโปร์ พระทวีปสยามกิจ ๑ กงซุลเยเนอราลสยามเมืองเกาะหมาก พระยาเสนีณรงค์ฤทธิ์ รายามุดาเมืองไทรบุรี กับตนกูมหมัด บุตรพระยายุทธการโกศล พระยาสุนทราทรธุระกิจ ข้าหลวงเมืองกลันตัน ตนกูยุตราเมืองตรังกานู หลวงพิพัฒน์พานิชการ หลานพระยาอนุกูลสยามกิจ ได้มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสด้วยผู้ที่มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาททั่วกัน

ในเวลาเมื่อเรือพระที่นั่งทอดสมอแล้วไม่นานนัก เซอ แฟรงก์ เอสเวตเต็นฮัม ผู้รักษาราชการแทนเจ้าเมือง กับนายทหารคนสนิทคน ๑ ลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงรับพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนารถ มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐารตามสมควร แล้ว เซอ แฟรงก์ สเวตเต็นฮัมกราบถวายบังคมลาลงเรือกลับไป ที่ในเรือพระที่นั่งมีทหารแลแตรวงเป่าแตรวงรับ เป่าแตรเพลงสรรเสริญอังกฤษ แลเมื่อเวลาผู้รักษาการแทนเจ้าเมืองกลับไปนั้น กรมทหารเรือได้ยิงปืนใหญ่ในเรือพระที่นั่งคำนับ ๑๗ นัดตามเกียรติยศ

เวลาเช้า ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนารถ เสด็จพระราชดำเนินลงประทับในเรือกลไฟเล็กซึ่งเจ้าพนักงานกรมเจ้าท่าจัดมาคอยรับเสด็จ ไปประทับเรือพระที่นั่งที่ท่ายอนสตันเบีย เสด็จพระราชดำเนินขึ้นจากเรือ มิสเตอร์เกนเนสลิซึ่งว่าการแทนโคโลเนียลสิเกรตารีมารับเสด็จที่นั่น แลมีทหารกอง

๑ พระทวีปสยามกิจ นิวบรอนเนอ

เกียรติยศยืนแถวคอยรับเสด็จ พอพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล สมเด็จพระบรมราชินีนารถเสด็จพระราชดำเนินขึ้นบก ทหารทำวันทิยาวุธ ถวายคำนับ แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี แล้วเสด็จพระราชดำเนินผ่านแถวทหารไปเสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่ง ซึ่งผู้รักษาการแทนเจ้าเมืองจัดมาคอยรับเสด็จ ๆ พระราชดำเนินไปประทับที่คอเวอนแมนต์เฮาส์ ทรงเยี่ยมตอบผู้แทนเจ้าเมือง แลเสวยกลางวันที่นั่นพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนารถ แลผู้รักษาการแทนเจ้าเมือง มีผู้ที่นั่งโต๊ะพระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน แลข้าราชการฝ่ายเมืองสิงคโปร์ ทั้งทหารพลเรือนแลกงซุลต่างประเทศรวมจำนวน ๒๐ ทั้งที่ประทับ เมื่อเวลาเลี้ยงนั้น เซอแฟรงก์ เอ' สเวตเต็นฮัม กราบบังคมทูลถวายไชยมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบแสดงพระราชหฤไทยไมตรี ครั้นเสวยเสร็จแล้วประทับอยู่ที่คอเวอนแมนต์เฮาส์ พอเวลาสมควรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่เฮอริเกนเฮาส์

ครั้นเวลาบ่าย สมเด็จพระบรมราชินีนารถ เสด็จไปทอดพระเนตรหอสมุดที่โรงพยาบาล ซึ่งเปนของสมเด็จพระบรมราชินีนารถ พระราชทานทุนให้ตั้งขึ้น แลพระราชทานทุนบำรุงต่อมา ครั้งนี้ก็พระราชทานทุนอุดหนุนเหมือนกัน แล้วเสด็จประพาศที่ต่าง ๆ พอเวลาค่ำเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่เฮอริเกนเฮาส์พอสมควรแล้ว ได้เสด็จพระราชดำเนินไปประพาศสวนโบตานิก แล้วเสด็จไปที่สวนเอคอนอมิกอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งอยู่ใกล้กัน

พอเวลาค่ำเสด็จพระราชดำเนินมาประทับที่แรฟฟลโฮเตล เสวยพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการฝ่ายน่า เสวยเสร็จแล้ว ทรงรถเสด็จพระราชดำเนินประพาศไปทางด้านตวันออกตามริมชายทเล แล้วไปเลี้ยวถนนกลางที่มีหมู่ประชุมชนมาก ตรงไปทางด้านตวันตก แล้วเลี้ยวออกชายทเลมาประทับที่ท่ายอนสตันเบี้ย เสด็จลงเรือกลไฟเวลา ๔ ทุ่ม เสด็จพระราชดำเนินกลับถึงเรือพระที่นั่ง ผู้ที่มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท รับเสด็จในเวลาเช้าที่ออกนามมาแล้วนั้น ได้ตามมาส่งเสด็จจนถึงเรือพระที่นั่ง เวลา ๑๐ ทุ่ม เรือพระที่นั่งถอนสมอใช้จักรเดินออกจากอ่าวท่าเมืองสิงคโปร์ ฯ

๏ วันที่ ๑๑ พฤษภาคม เวลาเช้า เรือพระที่นั่งเดินอยู่ในระหว่างช่องเรียว ในช่องนี้น้ำไหลเชี่ยวมาก เวลาเที่ยงแล้ว เรือพระที่นั่งเดินพ้นเกาะเรียว เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เรือพระที่นั่งผ่านตำบลซึ่งกำหนดว่าเปนเส้นสูนย์กลางของโลก เวลาย่ำค่ำแล้วเรือพระที่นั่งเดินผ่านน่าเกาะลิงา ซึ่งอยู่ด้านตวันออกแห่งเกาะสุมาตรา ที่เกาะนั้นมีประภาคารตั้งอยู่บนไหล่เขา ในระยะตั้งแต่ออกจากเมืองสิงคโปร์ไปแล้ว เรือพระที่นั่งเดินตัดลงไปทางใต้ แลเห็นเกาะเปนระยะตลอดมา ในเวลากลางวันมีฝนตกอยู่พักหนึ่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๒ พฤษภาคม เวลาเช้า เรือพระที่นั่งเดินเห็นเกาะข้างซ้ายมือหน่อยหนึ่ง เห็นฝั่งเกาะสุมาตราข้างขวา แล้วเข้าช่องบังกาบ่ายผ่านเมืองมินต๊อก

วันนี้เปนวันที่จะได้มีการสโมสรรื่นเริงในเรือพระที่นั่ง โดยเปนวันตรงกับวันประสูตรของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมา เจ้าพนักงานกรมทหารเรือได้จัดตกแต่งเรือพระที่นั่งประดับด้วยธงต่าง ๆ แลจุดโคมไฟฟ้าตลอดทั่วทั้งลำเรือ ในตอนท้ายที่ประทับชั้นบน ได้จัดตั้งโต๊ะเปนที่เลี้ยงอาหาร เวลาบ่าย ๔ โมงเศษเรือพระที่นั่งหยุดทอดสมอที่น่าเกาะบังกา ตอนข้างท้ายเกาะ ด้วยเปนที่ลับลมบังแหลมคลื่นสงบ เพื่อจะคอยเรือกระบวนที่ตามเสด็จพระราชดำเนินให้มาถึงพร้อมกัน เมื่อเรือเหล่านั้นมาถึงพร้อมกันแล้ว ได้ทอดสมอเรียงรายติดต่อกันไปในหมู่เดียวไม่สู้ไกลกันนัก เรือพาลีเรือสุครีพ ก็ได้ประดับตกแต่งด้วยโคมไฟฟ้าตลอดทั้งลำ ดูเปนการงดงามมาก เวลาทุ่มเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกตอนหัวเรือซึ่งจัดเปนที่วางสิ่งของฉลากเครื่องนุ่งห่มแต่งตัวต่าง ๆ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าทูลลอองธุลีพระบาท จับฉลากผู้ที่ได้รับพระราชทานแล้วได้ไปนุ่งห่มแต่งมาตามรูปตัวอย่างซึ่งติดอยู่ในห่อฉลากนั้น เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ครั้นแต่งตัวเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ข้าทูลลอองธุลีพระบาท รวม ๔๐ ทั้งที่ประทับนั่งตามลำดับฉลาก นอกนั้นเปนแต่ไปแต่งตัวมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เมื่อรับพระราชทานเลี้ยง

ของคาวเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จออกมาทรงจับฉลากเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวอีกคราวหนึ่ง พร้อมทั้งผู้ที่ได้รับพระราชทานเลี้ยง เมื่อแต่งตัวแล้วเสร็จ จับฉลากเปลี่ยนที่นั่งใหม่ ครั้นแล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประทับโต๊ะเสวย เมื่อขณะเลี้ยงของหวานเกือบจะแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสาตรศุภกิจ ซึ่งมีพระชัณษาสูงกว่าบรรดาพระบรมวงษานุวงษ์ที่ได้โดยเสด็จ ถวายพระพรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมา แล้วชักนำให้บรรดาพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าทูลลอองธุลีพระบาท ซึ่งได้เฝ้าทูลลออง ๆ อยู่ที่นั้นดื่มถวายพระพรแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๆ แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบแทนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๆ แลพระราชทานพรแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ผู้กะกำหนดระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาศ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระกรุณาขอบพระเดชพระคุณ แลให้พรแก่พระยาชลยุทธโยธินทร์ แลกรมทหารเรือ พระยาชลยุทธโยธินทร์ตอบกรมหลวงดำรง แลซ้ำถวายพระพรแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๆ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบพระยาชลยุทธ ๆ แลทรงพระราชปรารภครั้งเสด็จพระราชดำเนินประพาศประเทศยุโรป พระราชทานพรแก่ผู้ที่ตามเสด็จพระราชดำเนินในครั้งนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ กราบบังคมทูลขอบพระเดชพระคุณ แลถวายพรไชยมงคลแก่ผู้ที่รับราชการอยู่ในกรุงเทพ ๆ ในเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาศยุโรปนั้น

มีสมเด็จพระบรมราชินีนารถเปนประธาน แล้วพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ตอบแทนผู้ที่ได้รับคำถวายพรไชยมงคลนั้นแล้ว ถวายพรแก่ผู้ที่อยู่รักษาราชการที่กรุงเทพ ฯ ในเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาศครั้งนี้ เสร็จการเลี้ยงแล้ว ประทับมีพระราชดำรัสอยู่ด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการ จนเวลา ๔ ทุ่มเศษ เสด็จขึ้น เปนเสร็จการเลี้ยงในการรื่นเริงในสโมสรแต่เท่านี้[๑] เรือพระที่นั่งได้ทอดสมออยู่ในที่นั้นจนเวลา ๑๑ ทุ่มจึงได้ถอนสมอใช้จักรเดินต่อไป ฯ

๏ วันที่ ๑๓ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมงเศษเรือเดินออกพ้นช่องบังกา แลไม่เห็นฝั่งตลอดวัน วันนี้มีคลื่นมากกว่าทุกวัน เรือพระที่นั่งโคลงข้างเล็กน้อย ฯ

๏ วันที่ ๑๔ พฤษภาคม เวลาเช้า เรือพระที่นั่งเดินใกล้เกือบจะถึงตันยงปริยกท่าเมืองเบตาเวีย แลเห็นประภาคารซึ่งตั้งอยู่บนเกาะเล็กตรงอ่าวออกมา ในที่เหล่านี้มีเรือรบฮอลันดาแลเรือค้าขายจอดอยู่ตามทุ่นริมทำนบสำหรับกันคลื่น ในเวลาที่เรือพระที่นั่งเข้าในช่องกันคลื่น

---

๑ การพระราชทานเลี้ยงในวันประสูตร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมา เดิมเปนการเลี้ยงพระราชทาน ในเวลาเสด็จประพาศเริ่มต้นแต่รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ปีนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมาประชวรมาก เสด็จพาไปรักษาพยาบาลอยู่ที่เกาะสีชัง ถึงวันประสูตรพระอาการคลายขึ้น จึงโปรดให้มีการเลี้ยงพระราชทานผู้ที่ตามเสด็จไปอยู่ด้วย ต่อมาวันประสูตรมักตกในเวลาเสด็จประพาศ จึงโปรดให้เลี้ยงพระราชทานมาทุกคราวแต่คราวนั้นไป ถึงเสด็จประทับอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็มีการเลี้ยงพระราชทานทุกปีมิได้ขาด จนตลอดรัชกาล ด้วยกลายเปนวันตรารัตนาภรณ์เพราะเหตุดังจะปรากฏต่อไปข้างน่า

เดินผ่านไป เรือรบฮอลันดาซึ่งทอดอยู่ในที่นั้นได้ยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ พลทหารโห่ร้องถวายไชยมงคลตลอดไป เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เรือพระที่นั่งถึงท่าตันยงปรียก จอดเทียบท่าชิดตลิ่ง พอเรือพระที่นั่งจอดเรียบร้อยแล้ว พระยาสุขุมนัยวินิต หลวงสุนทรโกษา ซึ่งล่วงน่ามาจัดการรับเสด็จครั้งนี้ พร้อมทั้งมิสเตอร์ราเมซย์ผู้ว่าราชการกงซุลสยามเมืองเยตาเวียลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสปฏิสันฐารด้วยผู้ที่มาเฝ้าทั่วทุกคนแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องครึ่งยศขาว เสด็จออกประทับณที่ห้องชั้นล่าง พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนารถ แลพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการแต่งเครื่องยศขาวเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท พวกกรมการผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายทหารแลพลเรือน ซึ่งผู้ครองนิเทอแลนด์อินเดียจัดมารับเสด็จ ๑๑ นาย ได้แต่งเต็มยศลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่งณที่เสด็จออกนั้น มีทหารยืนรับ แตรวงทำเพลงสรรเสริญฮอลันดา เมื่อพวกที่มารับเสด็จได้เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทพร้อมกันแล้ว ผู้เปนประธานของพวกที่ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทได้กราบบังคมทูลแสดงความยินดีในการเสด็จพระราชดำเนินประพาศเกาะชวา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสตอบแล้วพวกที่มารับเสด็จกราบถวายบังคมลากลับไป

เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนารถ แลพระบรมวงษานุวงษ์ เสด็จพระราชดำเนินไปประทับรถไฟพิเศษที่ท่าตันยงปรียก ทั้งข้าทูลลอองธุลีพระบาทที่

ได้ตามเสด็จในรถพระที่นั่งด้วยอีกหลายนาย รถไฟออกจากสเตชั่นต้นยงปรียกเวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงที่พักรถไฟเมืองบุยเตนซอร์ค[๑] มิสเตอร์กุปมันสตัคนิสกี ซึ่งเปนแอสสิสเตนส์เรสิเดนต์เมืองบุยเตนซอร์คกับภรรยา แลแอดดิกงของคอเวอเนอเยเนอราล ดอกเตอร์เตรปพนักงานสวนหลวงมาคอยรับเสด็จที่สเตชั่น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงจากรถไฟ มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐารกับผู้ที่มารับเสด็จตามสมควรแล้ว เสด็จทรงรถม้ามาประทับที่โฮเตลเบลวิว ซึ่งจัดเปนที่ประทับแรม เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ แลมีโต๊ะข้าราชการอีกโต๊ะหนึ่ง เสวยแล้วประทับมีพระราชดำรัสอยู่ด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการ จนเวลา ๔ ทุ่มเศษเสด็จขึ้น ฯ

๏ วันที่ ๑๕ พฤษภาคม เวลาเช้า ๔ โมง คอเวอเนอเยเนอราลนิเทอแลนด์อินเดีย ซอรูสบูม มาเฝ้าณที่ประทับ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทรงรับพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนารถ มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐารด้วยตามสมควรแล้ว ถวายบังคมลากลับไป

เมื่อคอเวอเนอเยเนอราลกลับไปแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาสุรวงษ์วัฒนศักดิ์เชิญเครื่องราชอิศริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ มหาสุราภรณ์ไปพระราชทานคอเวอเนอเยเนอราล ครั้นเวลาเช้า ๕

---

๑ การเสด็จชวาคราวนี้ กะระยะทางที่จะเสด็จประพาศจะมิให้ซ้ำกับเสด็จคราว ร.ศ. ๑๑๕ เว้นแต่จำเปนฤๅแห่งใดที่จะใคร่ทอดพระเนตรอีก จึงได้ซ้ำ

โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเยี่ยมตอบคอเวอเนอเยเนอราล ที่วังในสวน คอเวอเนอเยเนอราล ได้รับเสด็จตามพระเกียรติยศ แล้วเสด็จกลับมาเสวยกลางวันที่ที่ประทับ พอเสวยเสร็จแล้ว พระยารัษฎานุประดิษฐ พระโกษาอิศหาก ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ไปตามเสด็จพระราชดำเนินประพาศเกาะชวาด้วยนั้นมาถึงเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท มีพระราชดำรัสด้วยตามสมควรแล้วเสด็จขึ้น

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ทรงรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินไปประพาศในเมืองบุยเตนซอร์ค เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินกลับสู่ที่ประทับ เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จออกประทับโต๊ะเสวย พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ เสวยแล้วเสด็จออกประทับที่มุขข้างน่า มีพระราชดำรัสอยู่ด้วยเจ้านายข้าราชการจนเวลา ๔ ทุ่มเศษ เสด็จขึ้น ฯ

๑ วันที่ ๑๖ พฤษภาคม เวลาเช้า เสด็จพระราชดำเนินจากโฮเตลไปประทับที่สเตชั่นรถไฟ เช้า ๓ โมงเศษรถไฟออกจากสเตชั่นเมืองบุยเตนซอร์คมาถึงสเตชั่นเวลเตอเวรเดนเมืองเบตาเวีย เรสิเดนต์เมืองเบตาเวียรับเสด็จที่สเตชั่น เสด็จพระราชดำเนินจากรถไฟตรัสกับเรสิเดนต์ตามสมควรแล้ว ทรงรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรของขายแลทรงซื้อของที่ห้างขายหนังสือ แลห้างอุนเดอลินฮัลย์ขายของต่าง ๆ หลายอย่างเปนห้างใหญ่ แลห้างไอเคลฮัลย์ เปนห้างใหญ่ขายของต่าง ๆ อีกห้างหนึ่ง แลห้างแฟกเซเลียขายเครื่องแต่งตัว เวลาเที่ยงแล้วเสด็จประทับวังของคอเวอเนอเยเนอราล ซึ่งเขาได้จัดไว้เปนที่รับ

เสด็จ มีนายทหารคนสนิทของคอเวอเนอเยเนอราลคอยรับเสด็จอยู่ที่นั้น เสวยกลางวันพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนารถ พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน ครั้นเสวยแล้วเสด็จทอดพระเนตรในวังทั่วแล้ว เสด็จพระราชดำเนินไปห้างวันอารเกนขายเครื่องทองเครื่องประดับ แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรพิพิธภัณฑ์ แล้วทรงรถม้าเสด็จประพาศตามถนนในเมือง พอเวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงกำหนดรถออก เสด็จพระราชดำเนินไปประทับสเตชั่น เสด็จขึ้นรถไฟใช้จักรกลับถึงโฮเตลที่ประทับเวลาย่ำค่ำเศษ เวลา ๒ ทุ่มเศษเสด็จออกประทับโต๊ะเสวยอย่างเช่นทุกวัน เสวยเสร็จแล้วเสด็จออกประทับที่น่ามุขมีพระราชดำรัสอยู่ด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการ จนเวลา ๔ ทุ่ม เสด็จขึ้น ฯ

๏ วันที่ ๑๗ พฤษภาคม เวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินไปประพาศสวนทอดพระเนตรพรรณไม้ต่าง ๆ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จกลับโฮเตลที่ประทับ เวลากลางวัน แอสสิสเตนส์เรสิเดนต์กับภรรยามาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทที่โฮเตล โดยการที่ทรงคุ้นเคยเมื่อครั้งเปนแอสสิสเตนส์เรสิเดนต์เมืองคารุต เมื่อเสด็จประพาศคราวก่อนนั้น เวลาบ่าย ๔ โมงเสด็จพระราชดำเนินประพาศหมู่บ้านที่ใกล้โฮเตลที่ประทับ แลทอดพระเนตรโรงฆ่าสัตว์ ทอดพระเนตรที่ขุดน้ำในลำน้ำ ชื่อจิรีวอง บ่าย ๕ โมงเศษเสด็จกลับโฮเตล เวลาทุ่มเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนารถ ทรงรถพระที่นั่งจากโฮเตล เสด็จพระราช

ดำเนินไปที่วังคอเวอเนอเยเนอราลในการเลี้ยงดินเนอ คอเวอเนอเยเนอราลรับเสด็จ บุตรสาวคอเวอเนอเยเนอราลถวายกำดอกไม้แด่สมเด็จพระบรมราชินีนารถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสกับคอเวอเนอเยเนอราลแลผู้ที่ได้รับเชิญมาในการเลี้ยงตามสมควรแล้ว เสด็จประทับโต๊ะ จำนวนผู้นั่งโต๊ะ พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินแลกงซุลสยามกรมการผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายทหารพลเรือนรวม ๕๐ เศษทั้งที่ประทับ เมื่อเสวยแล้ว คอเวอเนอเยเนอราลถวายไชยมงคล มีพระราชดำรัสตอบแลถวายพระพรสมเด็จพระนางเจ้ากรุงฮอแลนด์ เสร็จการเลี้ยง แล้วประทับตรัสกับผู้ที่มาประชุมอยู่นั้นตามสมควร เวลา ๒ ยามเศษ กลับโฮเตลที่ประทับแรม ฯ

๏ วันที่ ๑๘ พฤษภาคม เวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเมืองเยตาเวียอีกคราวหนึ่ง รถไฟออกจากเมืองบุยเตนซอร์คเช้า ๓ โมงเศษ ไปหยุดที่สเตชั่นเวลเตอเวรเดน เรสิเดนต์เมืองเยตาเวียรับเสด็จอยู่ที่นั้น แล้วตามเสด็จพระราชดำเนินในรถไฟเดินต่อไป ถึงตำบลเตงคารังหยุดรถพระที่นั่ง ทรงรถม้าไปยังฟาปริกซึ่งเป็นโรงงานทำหมวกสาน ทอดพระเนตรช่างสานหมวกด้วยไม้ไผ่อย่างที่เรียกว่าหมวกกะหลาป๋า แลสานเป็นรูปต่าง ๆ ได้หลายอย่าง ทอดพระเนตรแล้วเสด็จโดยทางรถไฟมาประทับที่เวลเตอเวรเดน ทรงรถพระที่นั่งไปประทับที่เรสตอรองค์ เสวยกลางวันแล้วเสด็จมาที่สเตชั่นเวลเตอเวรเดนประทับในรถไฟกลับมาเมืองบุยเตนซอร์ค เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาทีถึงเมืองบุยเตนซอร์ค เสด็จกลับมาประทับที่โฮเตล

เบลวิ่ว ในการที่เสด็จพระราชดำเนินจากเมืองบุยเตนซอร์คไปเบตาเวีย แลทั้งขากลับทั้งสองคราวนั้น แอสสิสเตนส์เรสิเดนต์ได้มาส่งเสด็จรับเสด็จที่สเตชั่นรถไฟเสมอทุกคราว ตอนค่ำเสด็จออกเสมอตามเคยเหมือนอย่างทุกวัน แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปที่คลับเมืองบุยเตนซอร์ค ซึ่งสมาชิกได้กราบทูลเชิญเสด็จ มีการประชุมฟังดนตรี สมาชิกได้เฝ้าเปนอันมาก เสด็จกลับ ๕ ทุ่มเศษ ฯ

๏ วันที่ ๑๙ พฤษภาคม เวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรถพระที่นั่งจากโฮเตลเบลวิ่วเมืองบุยเตนซอร์คพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนารถ แลพระบรมวงษานุวงษ์ข้าทูลลอองธุลีพระบาท เสด็จไปทอดพระเนตรสวน ชื่ออิคอนอมิกการ์เดน ทอดพระเนตรที่ปลูกต้นกาแฟ แลป่ารารับเบอร์เปนต้น แล้วทรงรถม้าเสด็จมาประทับที่สเตชั่นรถไฟ คอเวอเนอเยเนอราลกับบุตรสาวแลเลขานุการ ๓ เอดิกง ๑ แอสสิสเตนส์เรสิเดนต์กับภรรยาได้ตามส่งเสด็จถึงสเตชั่น เวลาเช้า ๔ โมงเศษรถไฟออกจากสเตชั่นเมืองบุยเตนซอร์ค เวลาเที่ยงแล้วถึงสเตชั่นเมืองศุขภูมิ หยุดประทับเสวยกลางวันที่สเตชั่น เสวยเสร็จแล้วทรงรถม้าเสด็จพระราชดำเนินประพาศในเมือง แล้วเสด็จกลับสเตชั่น เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ รถออกจากสเตชั่นเดินต่อไป เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ถึงสเตชั่นที่เมืองจันยอ เสด็จพระราชดำเนินลงจากรถไฟ มีแอสสิสเตนส์และระเด่นอธิบดีกับภรรยา ซึ่งได้ทรงคุ้นเคยมาเมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนินคราวก่อน ได้มาคอยเฝ้าทูลลอองธุลี

พระบาทรับเสด็จอยู่ที่นั้น ได้จัดขนมแลกาแฟมาเลี้ยงด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับมีพระราชดำรัสอยู่ประมาณครู่หนึ่งแล้ว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับรถไฟ รถออกจากจันยอเดินต่อไป พอเวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงสเตชั่นเมืองบันดอง เรสิเดนต์กับภรรยาแลเลขานุการคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ที่สเตชั่น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐารด้วยตามสมควร แล้วเสด็จทรงรถม้าจากสเตชั่นมาโฮเตลโฮมัน ซึ่งจัดเปนที่ประทับแรม ในเวลาที่เสด็จพระราชดำเนินจากสเตชั่นมาโฮเตลนั้น มีทหารม้าสำหรับเมืองถืออาวุธแห่นำมาส่งเสด็จถึงโฮเตล เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จออกประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการ แลมีโต๊ะข้าราชการด้วยอีกต่างหากทำนองที่โฮเตลเมืองบุยเตนซอร์ค เสวยแล้วเสด็จออกประทับที่มุขข้างน่าตรัสกับพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการอยู่จนเวลา ๔ ทุ่ม เสด็จขึ้น ฯ

๏ วันที่ ๒๐ พฤษภาคม เวลาเช้า เรสิเดนต์กับภรรยามาเฝ้าที่โฮเตล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงรับ แลมีพระราชดำรัสอยู่ครู่หนึ่ง เรสิเดนต์กับภรรยากราบถวายบังคมลากลับ เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินประพาศตามห้างขายสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งตั้งอยู่ใกล้โฮเตล แล้วเสด็จกลับ เวลาเย็นทรงรถม้าเสด็จพระราชดำเนินไปบ้านเรสิเดนต์ทรงเยี่ยมตอบ แล้วทรงรถม้าเสด็จประพาศตามถนนในเมือง แลเสด็จไปทอดพระเนตรสนามม้า แล้วเสด็จกลับโฮเตลที่ประทับ ฯ

๏ วันที่ ๒๑ พฤษภาคม เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ทรงรถม้าเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรโรงทำยาควินินอันทำด้วยเปลือกไม้ชื่อซิงโกนาแล้วเสด็จกลับมาเสวยกลางวันที่โฮเตล เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ทรงรถม้าเสด็จพระราชดำเนินประพาศตามถนนในเมือง เวลา ๒ ทุ่ม เสด็จกลับ แล้วประทับที่โต๊ะเสวยตามเคยอย่างเช่นทุกวัน เสวยแล้วเสด็จขึ้น ฯ

๏ วันที่ ๒๒ พฤษภาคม เวลาเช้าย่ำรุ่งแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรถม้าจากโฮเตลที่ประทับเมืองบันดอง มีพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการตามเสด็จด้วยหลายพระองค์หลายนาย เสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่สเตชั่น เสด็จขึ้นทรงรถไฟ เวลาโมงเศษรถออกจากสเตชั่นบันดอง เช้า ๓ โมงเศษถึงสเตชั่นจันยอ ระเด่นอธิบดีกับภรรยาแลแอสสิสเตนส์เรสิเดนต์เมืองนี้มาคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ที่สเตชั่น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงจากรถพระที่นั่ง มีพระราชดำรัสกับระเด่นอธิบดี แลแอสสิสเตนส์เรสิเดนต์พอสมควรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนรถม้าระยะทางอีก ๒ ชั่วโมงเศษ ระยะนี้ต้องหยุดเปลี่ยนม้ารถพระที่นั่ง ๒ พัก ถึงจิปานัส แล้วหยุดประทับที่บ้านคอเวอเนอเยเนอราล ซึ่งเปนที่มาอยู่พักบางคราว แต่เวลานี้ไม่ได้อยู่ เสด็จทอดพระเนตรในบ้านทั่วแล้ว ทรงรถม้าต่อไป เวลาเช้า ๔ โมงเศษถึงที่โฮเตลซึ่งตั้งอยู่บนเขาสินดังละยะ มีคอนโตรลเลอตำบลบิตเซยตกับเจ้าของโฮเตลรับเสด็จอยู่ที่นั้น เสวยกลางวันที่โฮเตล เสวยเสร็จ

แล้วเสด็จประพาศตามสวนดอกไม้ที่ใกล้โฮเตล เวลาบ่ายโมงเศษ ทรงรถม้า เสด็จพระราชดำเนินกลับตามทางเดิมมาแวะประทับที่บ้านระเด่นอธิบดี พอเวลาบ่าย ๓ โมงจวนถึงกำหนดเวลารถไฟจะออก เสด็จขึ้นทรงรถไฟที่สเตชั่น กลับถึงบันดองเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ทรงรถม้าจากสเตชั่นมาโฮเตลที่ประทับ เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จออกประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ตามเคยอย่างเช่นทุกวัน เสวยเสร็จแล้วเสด็จขึ้น ฯ

๑ วันที่ ๒๓ พฤษภาคม กำหนดจะได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรทหารตำบลจิมะหิ แต่เพราะเหตุที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมาซึ่งประชวรเปนไข้มาหลายวันแล้ว ประชวรพระอาการมาก จึงหาได้เสด็จพระราชดำเนินไม่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช แลพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงษ์ เสด็จไปทอดพระเนตรต่างพระองค์

อนึ่งเมื่อเสด็จประทับแรมเมืองบุยเตนซอร์คนั้น ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอทั้งสองพระองค์นี้ เสด็จไปทอดพระเนตรโรงทหารที่เมืองเบตาเวียคราวหนึ่ง

ตั้งแต่วันที่ ๒๔ จนวันที่ ๒๙ พฤษภาคม ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศณที่แห่งใด ๆ ด้วยทรงเปนพระราชกังวลอยู่ด้วยสมเด็จ

---

๑ การเสด็จประพาศเปนอันเลิกการทีกะหมด เพราะสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอประชวรพระอาการเพียบอยู่หลายวัน จะกลับก็ไม่ได้ ต้องประทับรักษาพยาบาลอยู่ที่เมืองบันดอง การที่เสด็จประพาศตอนประทับอยู่บันดอง เปนแต่เพื่อบริหารพระองค์เท่านั้น.

พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมา ทรงพระประชวรพระอาการมาก ฯ

๏ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม เวลาบ่ายเสด็จออกทรงพระราชดำเนินตามทางในหมู่บ้านทางหลังโฮเตลพอสำราญพระราชอิริยาบถ ฯ

๏ วันที่ ๓๑ พฤษภาคม ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินแห่งใด ฯ

๏ วันที่ ๑ มิถุนายน เวลาเย็น เสด็จทรงรถประพาศประมาณครึ่งชั่วโมง ฯ

๏ วันที่ ๒ มิถุนายน ฝนตกไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศแห่งใด ฯ

๏ วันที่ ๓ มิถุนายน เวลาบ่าย เสด็จทรงรถประพาศถนนตัดใหม่ เปนระยะทางไกลออกไปในทุ่งนา เวลาค่ำเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๔ มิถุนายน ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศแห่งใด เพราะฝนตก ฯ

๏ วันที่ ๕ มิถุนายน เวลาบ่ายทรงพระราชดำเนินทอดพระเนตรของตามห้าง แล้วเสด็จแวะเยี่ยมหญิงชราชาวฮอลันดา ชื่อมิสสิสคัมเมอศ เมื่อยังไม่ได้แต่งงานชื่อโปลาเนน หญิงชราคนนี้ เมื่อวันที่ ๒ มิถุนายนได้มายังโฮเตลที่ประทับในเวลาเช้า นำดอกไม้มากำมือหนึ่ง เพื่อจะถวายต่อพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงพระประชวร บอกว่าได้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอประชวรหนัก มีความร้อนใจได้สวดมนต์วิงวอนพระเปนเจ้าไว้ขอให้หายประชวร ขอพระเจ้าแผ่อานุภาพลงในดอกไม้นี้ จึงเอาดอกไม้มาถวาย สำหรับให้ได้ทรง

รับพร แต่มิได้มีความประสงค์จะรับพระราชทานอามิศอย่างใดอย่างหนึ่ง เปนการที่มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเท่านั้น ดอกไม้ที่มาถวายนั้น เปนดอกพุทธรักษาสีเหลือง ได้โปรดพระราชทานอนุญาตให้หญิงชรานั้นถวายดอกไม้ต่อพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอตามประสงค์ วันนี้พระอาการสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอค่อยคลายขึ้น จึงเสด็จพระราชดำเนินไปที่บ้านหญิงแก่นั้น เพื่อทรงขอบใจ แล้วเสด็จทรงรถประพาศในเมือง เสด็จกลับค่ำ [๑] ฯ

๏ วันที่ ๒ มิถุนายน เวลาบ่ายเสด็จทรงรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรน้ำตกตำบลดาโคะ แลทรงจาริกอักษรพระนามตัวเล็กเปน จ. ป. ร. ไขว้ แลศก ๑๒๐ เสด็จกลับค่ำ

อนึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล โปรดพระราชทานเงิน ๒๐๐๐ กิลเดอ สำหรับบำรุงโรงพยาบาลที่เลี้ยงคนเสียจริตในเมืองนี้

อนึ่งพระอาการสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมา ซึ่งทรงพระประชวรนั้น หมอที่ได้รักษาพระโรค คือ หม่อมเจ้าเจียก แลหมอโฮเกนสตราเตน ซึ่งเปนหลวงเปรกยนสาตราคม [๒] แลหมอ

---

๑ ความเอื้อเฟื้อของพวกฮอลันดาแลพวกชวา ในเวลาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอประชวรนั้น ได้แสดงเปนอเนกปริยาย เปนต้นว่า ถนนที่น่าที่ประทับ เจ้าเมืองก็ให้เอาหญ้าแห้งแลฟางมาปู เพื่อจะมิให้เสียงรถที่ผ่านไปมาดังอึกกระทึก ที่ส่งของมีนมโค ซึ่งหมอให้เสวยต่างพระกระยาหารมาถวายก็มีเสมอ

๒ หมอโฮเกนสตราเตนคนนี้ เคยเข้ามากรุงเทพ ฯ มารักษาเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ จึงได้พระราชทานสัญญาบัตร

ลังเงนแยรค์ ครูหมอโรงพยาบาลทหาร แลหมอโดเยอที่เมืองบันดอง แลหมอไรเตอ บัดนี้พระอาการค่อยคลายขึ้นมาก เปนอันปราศจากอันตรายแล้ว เปนแต่จะต้องบำรุงพระกำลังอิกหลายวัน จึงจะเสด็จกลับได้ ฯ

๏ วันที่ ๗ มิถุนายน ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศแห่งใด เพราะเวลาเย็นฝนตก ฯ

๏ วันที่ ๘ มิถุนายน เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรถม้าจากโฮเตล เสด็จพระราชดำเนินไปประพาศกุหนุงบุตรี พอเสด็จถึงตำบลปะซายรันหยุดประทับรถพระที่นั่งที่บ้านระเด่นตำมะหงง ซึ่งจัดไว้เปนที่พัก ระเด่นตำมะหงงกับภรรยาได้คอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ที่นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสด้วยพอสมควรแล้ว ระเด่นตำมะหงงได้กราบทูลเชิญเสด็จเข้าไปประทับในบ้าน แลได้จัดน้ำชากาแฟขนมมาเลี้ยง เสด็จประทับอยู่ประมาณครู่หนึ่ง พอเปลี่ยนม้ารถพระที่นั่งเสร็จแล้ว เสด็จขึ้นรถเสด็จพระราชดำเนินต่อไป ถึงเชิงเขากุหนุงบุตรีหยุดรถพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงจากรถ ทรงพระเก้าอี้หามเสด็จต่อไปจนถึงที่ประทับบนเขา ซึ่งระเด่นตำมะหงงได้จัดไว้รับเสด็จ ประทับทอดพระเนตรที่ตำบลต่าง ๆ จากบนเขาประมาณครู่หนึ่ง เสด็จพระราชดำเนินกลับตามทางเดิม พอถึงเชิงเขาเสด็จขึ้นทรงรถม้าต่อมา ครั้นถึงบ้านที่พักของระเด่นตำมะหงงอิกแห่งหนึ่ง ตำบลกอโปะ ได้หยุดเปลี่ยนม้ารถ

พระที่นั่งที่นั้น แต่ไม่ได้เสด็จประทับ พอเสร็จแล้ว เสด็จต่อมาถึงโฮเตลที่ประทับเวลา ๒ ทุ่มเศษ ฯ

๏ วันที่ ๙ มิถุนายน เวลาเย็น เสด็จพระราชดำเนินประพาศตามถนนประมาณครู่หนึ่ง เสด็จกลับเวลา ๔ ทุ่มเศษ เสวยแล้วทรงรถม้าเสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่บ้านระเด่นตำมะหงง ซึ่งเขาได้กราบบังคมทูลเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรลครในการที่จัดรับเสด็จ มีเจ้านายข้าราชการตามเสด็จด้วยหลายพระองค์หลายนาย ขณะเมื่อเสด็จไปถึง ระเด่นตำมะหงงแลผู้ที่ได้เชิญมาประชุมได้เฝ้าพร้อมกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐารด้วยตามสมควร แล้วประทับทอดพระเนตรลคร แล้วระเด่นตำมะหงงรำต้นถักถวาย ประทับอยู่จนเวลา ๕ ทุ่มเศษเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๑๐ มิถุนายน เวลาเย็น เสด็จทรงพระดำเนินประพาศตามแถวถนนน่าโฮเตล แล้วไปเลี้ยวลงถนนตรงน่าบ้านเรสิเดนต์ทรงพระดำเนินไปทางสนามม้า เสด็จขึ้นประทับบนหอสำหรับดูแข่งม้า ทอดพระเนตรสนามประมาณครู่หนึ่ง แล้วเสด็จทรงรถจากที่นั้นมาตามทางหมู่บ้านริมถนน แล้วเสด็จกลับสู่ที่ประทับ ฯ

๏ วันที่ ๑๑ แลวันที่ ๑๒ มิถุนายน เวลาเย็นมีฝนตกไม่ได้เสด็จประพาศแห่งใด ฯ

๏ วันที่ ๑๓ มิถุนายน เวลาเย็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงพระดำเนินประพาศตามบริเวณถนนน่าโฮเตล แล้วแวะทอด

พระเนตรสิ่งของต่าง ๆ ที่ห้างซึ่งอยู่ใกล้โฮเตลที่ประทับ ทรงซื้อสิ่งของเล็กน้อยแล้ว เวลาค่ำเสด็จกลับที่ประทับ ฯ

๏ วันที่ ๑๔ มิถุนายน เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินประพาศตามถนน แล้วทรงรถม้าเสด็จแวะตามห้างขายของทอดพระเนตรสิ่งของต่าง ๆ แล้ว เวลาค่ำเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๑๕ มิถุนายน เวลาเช้าโมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงรถม้าจากโฮเตลที่ประทับ เสด็จพระราชดำเนินไปหยุดรถพระที่นั่งที่สเตชั่น เสด็จขึ้นทรงรถไฟพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการที่ตามเสด็จ พอได้เวลากำหนดรถไฟออกจากสเตชั่นบันดอง ไปถึงสเตชั่นจิจาลังกาหยุดรถไฟรอผ่านรถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงพระราชดำเนินในที่ใกล้หน่อยหนึ่ง แล้วเสด็จขึ้นทรงรถไฟออกจากสเตชั่นจิจาลังกาต่อไป หยุดรถไฟเติมน้ำเข้าหม้อที่สเตชั่นจิบาตูอีกครู่หนึ่ง แล้วเดินรถไฟต่อไป เลี้ยวทางแยกที่จะไปเมืองการุต บรรดาที่สเตชั่นรถไฟที่อยู่ในระหว่างทางแยกนั้น มีพนักงานที่เปนผู้ใหญ่อยู่ในตำบลนั้น ๆ รับเสด็จ แลมีพิณพาทย์ไม้ไผ่ที่เรียกว่าอุงคลุงด้วยทุกแห่ง เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง รถไฟถึงสเตชั่นเมืองการุต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงจากรถ มีพระราชคำรัสกับระเด่นอธิบดี กับคอนโตรลเลอเมืองการุต แลพนักงานแขกทั้งบ่วงซึ่งมารับเสด็จ แต่แอสสิสเตนส์เรสิเดนต์ป่วยหาได้มารับเสด็จไม่ ที่สเตชั่นมีแตรวงเป่าเพลงสรรเสริญพระบารมี แลมีพิณพาทย์แขกอุงคลุงด้วย แล้วเสด็จขึ้นทรงรถม้า มีกรมการขึ้นม้าแห่นำตามเสด็จ ตามถนนทาง

ที่เสด็จพระราชดำเนินนั้น ตกแต่งด้วยธงเทียวต่าง ๆ เปนการแสดงความยินดีรับเสด็จ รถพระที่นั่งไปประทับที่บ้านระเด่นอธิบดี ซึ่งเรียกว่ากะบูปะตัน ในที่นี้ระเด่นอธิบดีจัดการรับเสด็จ แลได้นัดกรมการแลราษฎร ซึ่งมีม้างาม ๆ ให้มาประชุมพร้อมกันเปนอันมาก เพื่อจะถวายทอดพระเนตรสำหรับที่จะทรงเลือกซื้อตามพระราชประสงค์ มีม้าประมาณ ๑๐๐ เศษ ประทับทอดพระเนตรแลทรงเลือกม้าอยู่จนเวลาย่ำเที่ยงเศษ เสด็จทรงรถมาประทับที่บ้านมิสเตอร์วันฮอกซึ่งจัดเปนที่รับเสด็จ เสวยกลางวันที่นั้นแล้ว เสด็จทอดพระเนตรโฮเตลวันฮอก ซึ่งอยู่ติดกันกับบ้านมิสเตอร์วันฮอก โฮเตลนี้เคยเปนที่ประทับแรมเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาศชวาคราวก่อน ทอดพระเนตรโฮเตลทั่วแล้ว เสด็จทรงรถพระที่นั่งจากโฮเตล มีกระบวนนำตามมาประทับสเตชั่นรถไฟ ผู้ที่มารับเสด็จเมื่อตอนเสด็จถึงนั้น ได้มาส่งเสด็จพร้อมกัน เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ รถไฟออกจากเมืองการุต มาถึงสเตชั่นเมืองบันดองเวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จทรงรถม้ากลับมายังโฮเตลโฮมันณที่ประทับ ฯ

๏ วันที่ ๑๖ มิถุนายน เวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงรถประพาศในที่ใกล้โฮเตล ประมาณไม่สู้นานนักเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๑๗ มิถุนายน เวลาเย็นจวนค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงพระดำเนินประพาศตามถนนน่าโฮเตล แล้วทรงรถพระที่นั่งออกไปตามถนนนอกเมือง แล้วทรงหยุดแวะที่บ้านซามาตรองอำเภอแห่งหนึ่ง ทอดพระเนตรวิธีทำบาญชีสำมโนครัวคนในเมืองนั้น แล้วมีพระราชดำรัสทรงไล่เลียงถึงการปกครองแขวงอำเภอต่าง ๆ เวลาค่ำเสด็จกลับโฮเตลที่ประทับ ฯ

๏ วันที่ ๑๘ มิถุนายน ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศด้วยเวลาเย็นฝนตก ฯ

๏ วันที่ ๑๙ มิถุนายน เวลาเช้า ๓ โมงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงรถพระที่นั่งไปที่สเตชั่นรถไฟ เพื่อเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรพิธีเกี่ยวเข้า เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาทีรถไฟออกจากสเตชั่นเมืองบันดอง ไปประยะทางประมาณครึ่งชั่วโมงถึงสเตชั่นปะดะลารัง ระเด่นตำมะหงงรับเสด็จอยู่ที่นั้น แล้วเสด็จทรงรถม้าต่อไปอีกทางประมาณ ๑๕ นาทีถึงที่ซึ่งทำพิธีเกี่ยวเข้าอยู่ที่นา มีพลับพลาปลูกกับดินเปนโรงจัดเปนที่ประทับแลโรงพักผู้ที่ตามเสด็จ ราษฎรมาประชุมพร้อมกันเปนอันมาก มีซุ้มผูกด้วยใบไม้แลฟางเข้าประดับเปนอักษรถวายไชยมงคล พอเสด็จถึงราษฎรลงมือเกี่ยวเข้าด้วยวิธีที่ใช้กันอยู่คือ ตัดทีละรวง แลมีการเล่น คือ หุ่นแลคนสวมน่ากากรำทำนองแทงวิไสย แลเต้นพิณพาทย์ไม้ไผ่อุงคลุงทำนองเถิดเทิง เต้นรำมะนาทำนองลิเก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับทอดพระเนตรราษฎรเกี่ยวเข้าแลการเล่นต่าง ๆ แล้วระเด่นตำมะหงงตั้งเครื่องว่างถวาย มีขนมอย่างแขกทำด้วยแป้งเข้าโดยวิธีอย่างไทย ๆ แปลก ๆ หลายอย่าง เสด็จประทับอยู่จนเวลา ๕ โมงเช้า เสด็จกลับทรงรถม้ามาขึ้นรถไฟกลับมาตามทางเดิม ถึงโฮเตลที่ประทับเวลาย่ำเที่ยง

เวลาค่ำเสด็จทรงพระราชดำเนินไปตามทางน่าโฮเตลที่ประทับ แล้วเสด็จทอดพระเนตรมัสยิดเปนโรงสวดใหญ่ อยู่ใกล้บ้านระเด่นตำมะหงง

แล้วทรงพระดำเนินต่อไป แล้วเสด็จขึ้นทรงรถกลับมาโฮเตลที่ประทับ เวลาทุ่มเศษ ฯ

๏ วันที่ ๒๐ มิถุนายน เวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินประพาศตามแถวถนนในบริเวณใกล้โฮเตล แล้วเสด็จมาแวะที่ห้างช่างทองตรงน่าโฮเตลข้าม ทอดพระเนตรของต่าง ๆ ประมาณครู่หนึ่งเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๒๑ มิถุนายน เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงรถม้าจากโฮเตลประพาศตามแถวถนนแล้วไปหยุดรถพระที่นั่งทอดพระเนตรศาลเจ้าจีนประมาณครู่หนึ่งเสด็จกลับ แล้วทรงแวะทอดพระเนตรตามร้านขายของ เวลาค่ำเสด็จกลับ ฯ

๏ วันที่ ๒๒ มิถุนายน ฝนตกไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศแห่งใด ฯ

๏ วันที่ ๒๓ มิถุนายน เวลาเช้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินจากโฮเตลที่ประทับ ไปที่ห้างถ่ายรูปซึ่งอยู่ใกล้กับโฮเตล ทรงฉายพระรูปเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับยังที่ประทับ

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินไปทางถนนน่าโฮเตล แล้วไปหยุดประทับที่โฮเตลปริยังคา ประทับดำรัสอยู่กับมิสเตอร์วาเลต[๑] ซึ่งพักอยู่ที่โฮเตลนั้นประมาณครู่หนึ่ง แล้วทรงพระดำเนินกลับมาทางถนนน่าโฮเตลที่ประทับ ทรงพระดำเนินต่อไปตามถนน ถึงห้างปริยังคายาซา ทรงแวะทอดพระเนตรสิ่งของต่าง ๆ ในห้าง แลทรงซื้อของบ้างเล็กน้อย แล้วเสด็จทรงพระดำเนินต่อไป ทรงแวะห้างจีน

---

๑ มิสเตอร์วาเลตนี้ เปนผู้ที่รัฐบาลจัดให้มาอยู่ประจำตามเสด็จ

อุยขุนซงอีกแห่งหนึ่ง แล้วทรงพระดำเนินต่อไปจนถึงห้างสโลมอนสัน ทรงแวะทอดพระเนตรสิ่งของ แลทรงซื้อของบ้างเล็กน้อย แล้วเสด็จทรงรถม้าจากที่นั้น เสด็จไปประทับที่บ้านเรสิเดนต์ มีพระราชดำรัสอยู่กับเรสิเดนต์ พอเวลาย่ำค่ำเศษ เสด็จกลับโฮเตลที่ประทับ

อนึ่งพระอาการสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมา ซึ่งทรงพระประชวร ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในวันที่ ๖ ว่าหมอได้รักษาพระโรค พระอาการค่อยคลายปรากฎขึ้นมากปราศจากอันตรายแล้วนั้น บัดนี้พระอาการค่อยคลายขึ้นเปนลำดับมา นับว่าเกือบจะทรงหายเปนปรกติได้ ฯ

๑ วันที่ ๒๔ มิถุนายน เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จจากโฮเตลที่ประทับ ทรงพระดำเนินไปทรงแวะที่ห้างคันลอป ทอดพระเนตรของขายในห้าง แลทรงซื้อของบ้างเล็กน้อยแล้ว เสด็จพระราชดำเนินข้ามฟากถนนไปแวะที่ห้างเดอวรี ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกับโฮเตลที่ประทับ ทอดพระเนตรสิ่งของแล้วเสด็จขึ้นทรงรถม้าเสด็จพระราชดำเนินไปที่ยัมปะลัส ทอดพระเนตรที่อาบน้ำซึ่งอยู่เชิงเขาเปนที่น้ำพุไหลออกมาจากภูเขา มีคนไปอาบกันโดยมากทั้งผู้ที่อยู่ในเมืองนั้นแลผู้ที่มาเที่ยวจากเมืองอื่น ๆ ทอดพระเนตรเสร็จแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถม้า เสด็จพระราชดำเนินกลับมาทางเดิม แล้วเลี้ยวลงถนนซึ่งจะไปทางข้างบ้านเรสิเดนต์ แล้วมาหยุดรถพระที่นั่งที่น่าห้าง

สโลมอนสัน เสด็จลงจากรถแวะทอดพระเนตรของขายต่าง ๆ ในห้าง สโลมอนสัน แล้วเสด็จไปทรงแวะที่ร้านจีน ซึ่งขายเครื่องแต่งบ้านเรือนต่าง ๆ อยู่ติดกับห้างสโลมอนสัน เสด็จออกจากที่นั้นแล้ว ทรงพระดำเนินต่อมาถึงห้างเดอวรี่ ที่อยู่ใกล้กับโฮเตลที่ประทับ ซึ่งทรงแวะเมื่อเวลาเสด็จไป ทรงแวะทอดพระเนตรสิ่งของต่าง ๆ อีกประมาณครู่หนึ่ง เวลาย่ำค่ำแล้วเสด็จกลับโฮเตลที่ประทับ

อนึ่งในเวลาค่ำวันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกหุ่นชวาที่เรียกว่า วายังกว่าเล็ก มาเล่นที่น่ามุขโฮเตล ตรงน่าห้องที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงพระประชวร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอประทับทอดพระเนตรอยู่ในห้อง ทอดพระเนตรอยู่จนเวลา ๒ ทุ่มเศษ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เลิก ฯ

๏ วันที่ ๒๕ มิถุนายน เวลาเย็นฝนตก ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศ เวลาค่ำทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกลครวายังวองมาเล่นที่น่าห้อง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงพระประชวรอย่างเช่นวันก่อน เลิกลครแล้วมีหญิงฟ้อนรำที่เรียกว่า รองเคง เล่นต่อไปเวลาทุ่มเศษโปรดเกล้า ฯ ให้เลิก ฯ

๏ วันที่ ๒๖ มิถุนายน เวลาเย็น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงพระดำเนินจากโฮเตลที่ประทับไปตามถนนตรงน่าโฮเตลประมาณครู่หนึ่ง แล้วเสด็จขึ้นทรงรถม้า เสด็จพระราชดำเนินไปประพาศในป่าแล้วเสด็จกลับประพาศตามถนนในเมือง แล้วไปทรงแวะห้างสโล

มอนสัน ทอดพระเนตรสิ่งของแลทรงซื้อบ้างเล็กน้อยแล้ว เสด็จไปทรงแวะห้างปริยังคาขาซาประมาณครู่หนึ่ง เวลาค่ำเสด็จกลับโฮเตลประทับอยู่ครู่หนึ่ง แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปที่ห้างเดอวริ ทรงซื้อของเล็กน้อย แล้วเสด็จกลับโฮเตลประทับทอดพระเนตรลครตลกเรียกว่า โอเคล อยู่กับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในห้องที่ทรงพระประชวร เวลา ๒ ทุ่มเศษ โปรดเกล้า ฯ ให้เลิก ฯ

๏ วันที่ ๒๗ มิถุนายน เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จจากโฮเตลที่ประทับ ทรงรถม้าเสด็จพระราชดำเนินประพาศตามถนนในเมือง แล้วไปหยุดรถพระที่นั่งที่ห้างสโลมอนสันทอดพระเนตรสิ่งของประมาณครู่หนึ่งแล้ว เวลาย่ำค่ำเสด็จกลับสู่ที่ประทับ ฯ

๏ วันที่ ๒๘ มิถุนายน เวลาเช้าโมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกประทับณห้องกลางโฮเตลโฮมันเมืองขันดอง[๑] เยี่ยมประชวรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมาแล้ว ครั้นได้เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่ง พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนารถ เสด็จไปสู่สเตชั่นรถไฟ เรสิเดนต์เมืองขันดอง แลข้าราชการฮอลันดามาคอยส่งเสด็จอยู่ที่นั้นหลายนาย ทรงปราไสพอสมควรแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นประทับ

---

๑ ถึงตอนนี้พระอาการสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมาค่อยคลายขึ้นมาก หมอว่าบำรุงพระกำลังอีกสัก ๒ อาทิตย์ ก็เห็นพอจะเสด็จกลับได้ จึงจะเสด็จไปเยี่ยมเยือนสุลต่านเมืองด็ยกยา กับสุสุหนัน เมืองโซโล ตามได้ทรงจัดไว้แล้วจะได้เสด็จกลับ

รถไฟ สมเด็จพระบรมราชินีนารถ แลพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการที่มาส่งเสด็จ รออยู่ณที่สเตชั่น จมื่นจงภักดีองค์ขวา[๑] นำพระยาอนุชิตชาญไชย กับหลวงปฏิยัตินาวายุทธ กราบถวายบังคมลาตามเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กลับกรุงเทพ ฯ[๒] ครั้นได้เวลาเช้า ๓ โมง ๕๘ นาที รถไฟออกจากสเตชั่นเมืองบันดองไปตามระยะทางทิศตวันออก หยุดพักที่สเตชั่นจิตยาลังกา ๕ นาที ที่จิบาตู ๕ นาที ที่มารุงบันเดรก ๑๐ นาที เพื่อจะสวนกับรถเอกซ์เปรสที่นั้น แล้วเดินต่อไปไม่หยุดแห่งใด ระยะทางตอนนี้เปนที่เขาอันไขน้ำให้ไหลทำให้เป่นประโยชน์ได้ ไม่มีที่ว่างเปล่า แม้แต่เขาสูง ๆ ก็ทำไร่ทำนาขึ้นไปเปนคั่น ๆ ไขน้ำให้ไหลท่วมพอรักษาต้นเข้าได้ตลอดเวลากาลเพาะปลูกเข้า ไม่ต้องมีนิยมเวลาฤดูใด ตามนาแลเห็นต้นเข้าขนาดต่าง ๆ ตั้งแต่แรกปักไปจนที่เกี่ยวแล้วก็มี ที่บนเขาสูง ๆ ขึ้นไป ก็ทำไร่ได้จนเกือบถึงยอด น่าสรรเสริญยิ่งนัก

เวลาเช้า ๕ โมง ๔๑ นาที ถึงตำบลตาสิกมลาย หยุดรถไฟพระที่นั่งที่นั้น เพื่อเสวยกลางวัน

แอสสิสเตนส์เรสิเดนต์ สำหรับตำบลนั้น กับคอลโตรเลอ ๓ นาย ฝ่ายฮอลันดา ยังฝ่ายชวามีปาเตะกับเวดนาสำหรับที่นั้น มารับเสด็จพร้อมด้วยบริวารทั้งปวงเปนอันมาก เสด็จพระราชดำเนินจากรถไฟ

---

๑ คือ เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เดี๋ยวนี้

๒ กรมหมื่นราชบุรีไปประชวรเปนไข้อยู่หลายวัน พระอาการค่อยคลายขึ้น หมอแนะนำให้กลับมาก่อน

มิสเตอร์เวลเลตแอสสิสเตนส์เรสิเดนต์เมืองตังการัง ซึ่งเปนผู้ประจำ ตามเสด็จพระราชดำเนิน ได้นำผู้ที่มารับเสด็จเฝ้าแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่ง ซึ่งปาเตะเมืองนี้จัดมารับเสด็จพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายใน พร้อมกันตามเสด็จพระราชดำเนินไปสู่ที่คลับสำหรับตำบลนี้ มีพิณพาทย์แขกประโคมข้างทางริมสเตชั่นด้วย ครั้นถึงที่คลับเวดนาได้จัดให้ช่างเขียนผ้าโสร่งชวาแลช่างปัก ช่างถัก ช่างสานเครื่องเตยต่าง ๆ เช่นเสื่ออ่อนซองบุหรี่ หมวก กระเช้า แลเครื่องใช้ต่าง ๆ ทั้งเครื่องทำด้วยเขาสัตว์ต่าง ๆ ให้มาทำของซึ่งเปนฝีมือประเทศนี้ ถวายทอดพระเนตร ทรงซื้อของต่าง ๆ พอสมควรแล้วประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ ส่วนข้าราชการเลี้ยงอีกโต๊ะหนึ่งในห้องเดียวกัน มีโต๊ะมหาดเล็กแลข้าหลวงเจ้านาย บ่าวข้าราชการอีกโต๊ะหนึ่ง ต่างห้องออกไป การเลี้ยงทั้งปวงเหล่านี้ เวดนาสำหรับเมืองนี้จัดรับเสด็จ ครั้นเสวยแล้ว เวลาพอสมควรเสด็จขึ้นสู่รถพระที่นั่งของปาเตะจัดถวาย มาสู่สเตชั่นรถไฟ ทรงปราไสขอบใจผู้ที่มาส่งเสด็จ แลที่จัดการรับเสด็จพอสมควรแล้ว เสด็จขึ้นสู่รถไฟ เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๑ นาที ออกรถไฟต่อไปตามระยะทาง หยุดพักตามสเตชั่นต่าง ๆ คือ ที่บันจา ๕ นาที ที่จิปาริ ๔ นาที ระยะทางตอนหลังนี้ข้างต้น ๆ เปนทางเลียบริมเขาบ้าง จนตอนปลายเปนที่ลุ่มมาก ในตอนมณฑลเปรียงกาซึ่งเปนเมืองมีเขามาก การเพาะปลูกไร่นาบริบูรณ์ดังกล่าวมาแล้ว จนตอนปลายเข้าเขตรมณฑลบันโยมาสเปนที่ลุ่มมาก การไร่นาเพาะปลูกน้อย เปนที่รกร้างลุ่มไปโดยมาก ข้ามแม่น้ำใหญ่ ๒ ตำบล เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๙ นาที ถึงสเตชั่นตำบล

เมาส์อันเปนที่ประทับแรม หยุดรถพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินไปสู่โฮเตล ริมสเตชั่นรถไฟ เปนโฮเตลสำคัญสำหรับตำบลนี้ ซึ่งรัฐบาลฮอลันดาได้ออกทุนอุดหนุนให้ตั้ง เพื่อเปนประโยชน์แก่ผู้จะเดินทาง เพราะตำบลนี้ เปนระยะพักกลางทางของรถไฟทุกวัน ทั้งรถมาจากเบตาเวียแลสุรบายา

เวลาทุ่มเศษ ประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ ส่วนข้าราชการรับพระราชทานในห้องใหญ่พร้อมกัน ครั้นเสวยแล้วเสด็จขึ้นที่โฮเตลนี้ได้ยินเสียงคลื่นของมหาสมุทอินเดียน ซึ่งกระทบฝั่งใต้เกาะชวาใกล้ตำบลตีลาจับ อันเปนท่าข้างใต้ของประเทศนี้ด้วย ฯ

๏ วันที่ ๒๙ มิถุนายน เวลาเช้าโมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินแต่โฮเตลที่ตำบลเมาส์มาสู่สเตชั่นรถไฟ ครั้นเวลาเช้า ๑ โมง ๔๖ นาที เดินรถไฟออกจากตำบลเมาส์ไปตามทาง ระยะทางตั้งแต่เมาส์มาเบ่นที่สวนนาบ้าง เปนระยะมาแล้ว มีลูกเนินบ้าง ไม่สู้เปนทางบนเขาเหมือนตอนวานนี้ มีทางลอดใต้อุโมงค์แห่งหนึ่ง ระหว่างสเตชั่นอิดโยกับกัมยง หยุดพักที่กัมยง ๖ นาที ที่ตำบลกุโตอารดโย ซึ่งเปนสเตชั่นทางแยก ๒ นาที แล้วเดินแยกจากทางใหญ่ไปทางเหนือเวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาที ถึงเมืองปวเรดโย อันเปนเมืองใหญ่ของมณฑลปาเกลังนั้น เรสิเดนต์สำหรับเมืองนี้แต่เดิมมี ภายหลังยกเลิกตำแหน่งเอาไปรวมกันเสียกับมณฑลกาดู คงมีแต่แอสสิสเตนส์เรสิเดนต์มารับเสด็จที่สเตชั่น กับระเด่นมาสอธิบดีสำหรับเมืองนั้น มีพระราชดำรัสแก่ผู้ที่มารับเสด็จพอสมควรแล้ว ประทับพักที่โฮเตลเมืองนั้นครู่หนึ่ง เสด็จขึ้น

ทรงรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรที่ทำการบรรจุกลักในเมืองนั้น เปนโรงใหญ่ทำการบรรจุเนื้อสัตว์ แลอาหารต่าง ๆ ลงในกลักเหล็กวิลาศสำหรับจ่ายแก่ทหาร แลขายไปแก่คนทั้งปวงด้วย แลในที่นั้นมีโรงซีกากมะพร้าวถักเปนพรมเช็ดเท้า แลทำสิ่งอื่น ๆ ด้วย ทอดพระเนตรอยู่จนเวลาเช้า ๕ โมงเศษ เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งกลับมาโฮเตล เสวยกลางวันพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ ที่ตามเสด็จพระราชดำเนินนั้น ส่วนข้าราชการรับพระราชทานอาหารอีกโต๊ะหนึ่ง ครั้นเสวยแล้วเสด็จขึ้นรถพระที่นั่งกลับมาสเตชั่นรถไฟ มีพระราชดำรัสปราไสผู้ที่มาส่งเสด็จพอสมควรแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถสลุนพระที่นั่ง เวลาเที่ยง ๓๐ นาทีออกรถไฟแต่สเตชั่นปวเรดโยย้อนลงมาตามทางเดิม จนเวลาเที่ยง ๔๕ นาที ถึงสเตชั่นกูโตอารดโยหยุดพัก ๕ นาที แล้วเดินรถพระที่นั่งไปตามทางใหญ่ต่อไป หยุดพักตามระยะที่เวตส์ ๔ นาที เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๐ นาที ถึงเมืองดีกยาเปนสเตชั่นใหญ่ที่เปลี่ยนรถรัฐบาลเปนรถบริษัท รถไฟหยุดพักในสเตชั่น ดอกเตอร์โกรนะมัน ซึ่งเปนกิติมศักดิ์สภานายกของพวกอาซีโอโลยิคันโซไซเอตีในเมืองนี้ เปนผู้ที่ได้เคยเฝ้านำเสด็จประพาศทอดพระเนตรสถานต่าง ๆ อันเปนของโบราณมาแต่ก่อน มาคอยรับเสด็จอยู่ที่นั้นพร้อมด้วยหัวน่าเจ้าพนักงานของบริษัทรถไฟ มีพระราชดำรัสแก่ดอกเตอร์โกรนะมันตามที่ได้เคยทรงรู้จักมาแต่ก่อน จนพนักงานรถไฟจัดรถเครื่องจักรมาเปลี่ยนเสร็จแล้ว ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมง ๔๕ นาทีออกรถไฟแต่เมืองดีกยาเดินต่อไป จนเวลาบ่าย ๔ โมง ๒๗ นาทีถึงเมืองโซโล รถไฟเข้าเทียบ

สเตชั่นรถไฟหลวงสายตวันออก ขณะนั้นสุลต่านสุสุหนัน ผู้เป่นเจ้าครองเมือง โซโล ๑ มังกุนิโกโรตำแหน่งอุปราช กับเจ้านายพี่น้องบุตรหลานญาติวงษ์ในเมืองโซโล พร้อมกับระเด่นอธิบดีผู้เปนประธานของข้าราชการ แลขุนนางฝ่ายชวาเป่นอันมาก ทั้งฝ่ายฮอลันดาเรสิเดนต์ แอสสิสเตนส์เรสิเดนต์ ผู้บัญชาการทหาร แลข้าราชการทุกตำแหน่งแต่งเต็มยศมาคอยรับเสด็จพร้อมด้วยยศบริวารเปนกระบวนแห่เปนอันมากทั้งสองฝ่าย เมื่อรถพระที่นั่งถึงสเตชั่น กองทหารทำเพลงสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จจากรถไฟมีพระราชดำรัสปราไสสุสุหนันแลเรสิเดนต์ ทั้งเจ้านายขุนนางฝ่ายชวาแลขุนนางฮอลันดาพอสมควรแล้ว สุสุหนันถวายแขนให้สอดพระกรจูงเชิญเสด็จเข้าสู่ห้องพักสเตชั่นรถไฟ ตามธรรมเนียมในประเทศนี้ ซึ่งแสดงความเคารพอย่างสูงจะต้องให้แขนจูงดังนี้ ครั้นเสด็จถึงในห้องพักสเตชั่นรถไฟแล้ว สุสุหนันนำเจ้านายและระเด่นอธิบดีเฝ้า ส่วนเรสิเดนต์ก็นำขุนนางฝ่ายฮอลันดาเฝ้าในที่นั้น มีพระราชดำรัสปราไสตามสมควรแก่ธรรมเนียมของประเทศนั้นแล้ว สุสุหนันเชิญเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งเปนรถสเตตของสุสุหนันเทียมม้า ๔ ประดับตกแต่งอย่างงดงามวิเศษ มีทหารม้าฮอลันดาแห่น่าหลัง ส่วนพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการก็ขึ้นรถซึ่งจัดมารับตามเสด็จพระราชดำเนินไปเปนกระบวน สองข้างถนนมีพิณพาทย์แขกแลตกแต่งธง พลเมืองมาดูอยู่สองฟากทางหลายพันแน่นเต็มตลอดไป เดินกระบวนอย่างช้าไปถึงโฮเตลรุสซ์อันเปนที่ประทับ ฝ่ายสุสุหนันก็ขึ้นรถมีกระบวนทหารม้าชวาแห่กลับไปวัง

ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งของสุลต่านจัดมาถวาย มีทหารม้าฮอลันดาแห่น่าหลัง ไปทรงเยี่ยมตอบเรสิเดนต์ ๆ คอยรับเสด็จ แต่รถพระที่นั่งเข้าไปสู่ห้องใหญ่เชิญเสด็จประทับ แลจัดของเลี้ยงถวายตามประเพณีเมืองนั้น ประทับอยู่พอสมควรแล้ว เสด็จกลับโดยรถพระที่นั่งมีกระบวนแห่ตามเคยมาสู่โฮเตล

ในเวลาบ่ายวันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาสุรวงษ์วัฒนศักดิ์ สมุหราชองครักษ์ เชิญเครื่องราชอิศริยาภรณ์ มหาสุราภรณ์มงกุฎสยาม ไปพระราชทานสุลต่านที่วังของสุลต่านอันเรียกว่ากรานตนนั้น

ส่วนสุลต่าน แลเรสิเดนต์ กับทั้งระเด่นอธิบดี ต่างจัดสิ่งของเครื่องเสวยมาถวายที่โฮเตลด้วย

เวลาค่ำเสวยที่โฮเตล ครั้นเวลายามเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องอีวนิงเครส ประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์ นิเทอแลนด์ไลออน พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการฝ่ายทหารแต่งเต็มยศพลเรือนอีวนิงเครสประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์ ตามเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีทหารม้าฮอลันดาแห่น่าหลัง ออกจากโฮเตลเข้าไปในวังของสุลต่านอันเรียกว่ากรานตนนั้น เมื่อถึงกรานตนแล้วสุลต่าน แลเรสิเดนต์แต่งเต็มยศ คอยรับเสด็จอยู่ที่ซาลาน่าตำหนัก มีแตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี ทหารแถว

แลพิณพาทย์แขกประโคมก็กก้องแซ่ไป เชิญเสด็จเข้าไปสู่หลังกลาง เรียกว่าบัณฑะโป คือมณฑป อันมีลักษณอย่างท้องพระโรง ประทับพระเก้าอี้กลาง สุสุฮุนันอยู่ข้างขวา เรสิเดนต์อยู่ข้างซ้าย พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินก็นั่งเรียงกันตามอันดับ ผู้ชายนั่งซีกข้างซ้าย ฝ่ายระตูอันเปนอรรคชายาของสุสุฮุนันแลเจ้านายผู้หญิงของเมืองนั้นก็มารับเสด็จอยู่ในที่นั้น นั่งโดยอันดับสลับกับพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการฝ่ายในที่ตามเสด็จพระราชดำเนินอยู่ซีกข้างขวา ครั้นนั่งที่เรียบร้อยแล้ว เจ้านายฝ่ายชวาเข้ามาถวายคำนับเรียงตัวตามอันดับแล้ว ส่วนผู้ที่สูงชั้นฤๅชั้นเดียว แต่มีชนมายุแก่กว่าสุสุฮุนันก็นั่งเก้าอี้ข้างหลังพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินนั้น ส่วนผู้ที่มีชนมายุน้อยกว่าแลที่ต่ำชั้นกว่าสุสุฮุนันโดยลำดับวงษ์ กับทั้งระเด่นอธิบดี แลข้าราชการผู้ใหญ่ ก็คลานขึ้นมาบนท้องพระโรง ถวายบังคมตามเพศบ้านเมือง ขึ้นมาตั้งแต่บันไดชั้นล่างหลายครั้ง จนถึงที่นั่งของตนตามอันดับนั่งกับพื้นทั้งสิ้น[๑] ครั้นนั่งที่เรียบร้อยแล้ว พวกมหาดเล็กของสุสุฮุนันเชิญเครื่องน้ำชากาแฟมาเลี้ยงคราวหนึ่ง แล้วเชิญบุหรี่มาเลี้ยงอีกคราวหนึ่ง แล้วเชิญเครื่องดื่ม

---

๑ ประเพณีขุนนางชวาคลานเข้าเฝ้า พอมาถึงน่าท้องพระโรง นั่งขัดสมาธิเรียงกันเปนแถว ๆ ตามชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อย พวกผู้ใหญ่ที่ตำแหน่งเฝ้าบนท้องพระโรง คลานขึ้นบันไดคั่น ๑ ต้องนั่งลงขัดสมาธิ ยกมือถวายบังคมถึงหน้าผากพร้อมกันครั้ง ๑ แลขึ้นอีกคั่น ๑ นั่งถวายบังคมอย่างนั้นพร้อมกันอีกคั่น ๑ ทุกคั่นบันไดไปจนถึงที่นั่งเฝ้าตั้งแต่แรกเข้าไปหลายนาทีจึงถึงที่นั่ง

ต่าง ๆ มาเลี้ยงอีกคราวหนึ่ง ในระหว่างที่เลี้ยงนี้ มีแตรวงของสุลฐนันเป่าเพลงต่าง ๆ ครั้นเสร็จการต้อนรับชั้นต้นแล้ว พิณพาทย์ชวาทำเพลงแลร้องสำหรับการเล่นระบำชวาซึ่งเรียกยาโดโย ขณะนั้นนางในของสุลฐนันแต่งเป่นนางระบำ ๙ คน เดินเรียงแถวออกมาแต่ข้างใน มีนางเถ้าแก่นำ ๒ ตาม ๒ เดินเปนจังหวะอย่างช้า ๆ ออกมาถึงท้องพระโรงตรงน่าพระที่นั่งถวายบังคมแล้วรำท่าต่าง ๆ อย่างที่เรียกตามภาษาเมืองนี้ว่ายาโดโย ครั้นรำสิ้นท่าจนถึงยิ่งยืนแล้ว นั่งลงถวายบังคมแล้วเดินกลับเข้าไปข้างใน โปรดเกล้า ๆ ให้พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการฝ่ายในที่ตามเสด็จ พระราชดำเนินเข้าไปดูราชฐานที่อยู่ของสุลฐนันถึงข้างในแล้ว มหาดเล็กเชิญบุหรี่แลเครื่องดื่มมาเลี้ยงอีกพักหนึ่ง ครั้นเสร็จการแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ สุลฐนันแลเรสิเดนต์ตามลงมาส่งเสด็จถึงซาลาน่าบ้ณฑไป่ มีแตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมีแลประโคมพิณพาทย์เหมือนเมื่อเสด็จถึง แล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งมีทหารม้าแห่กลับมาสู่โฮเตลรุสซ์ ฯ

๏ วันที่ ๓๐ มิถุนายน เวลาเช้า ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องครึ่งยศขาวปรกติ ขึ้นสู่รถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีทหารม้าฮอลันดาแห่น่าหลังตามเคย เข้าไปสู่วังสุลฐนัน เลี้ยวไปถึงสนามหลังวัง สุลฐนันแลเรสิเดนต์แต่งเครื่องยศประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์คอยรับเสด็จอยู่ที่นั้น เชิญเสด็จจากรถพระที่นั่งขึ้นสู่พลับพลาพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ ที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน ส่วนเจ้านาย

ฝ่ายชวาแลข้าราชการฝ่ายสยาม ฮอลันดาแลชวานั่งในปรำ ๒ ข้าง มีแตรวงเป่าสรรเสริญพระบารมี กองทหารรายทางแลยืนแถว ถวายคำนับตลอดไป ครั้นนั่งที่เรียบร้อยแล้ว กองทหารม้าของสุสุฮุนันขับม้าเข้ามาในสนามฝึกหัดวิ่งม้าต่าง ๆ ทำนองคล้ายอย่างลครม้า ทอดพระเนตรอยู่ประมาณเกือบชั่วโมง ๑ พอสิ้นท่าแล้ว สุสุฮุนันถวายกรเชิญเสด็จลงจากพลับพลา ตั้งกระบวนแห่แต่ที่นั้น เข้าในกรานตนทางด้านหลัง มีพนักงานถืออาวุธต่าง ๆ นำน่าแลแซงข้างตามหลัง แลนั่งกาลบาตรายทางสองฟากตลอดไป เจ้านายฝ่ายชวาเดินนำน่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระดำเนินกับสุสุฮุนัน ส่วนพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน กับทั้งเรสิเดนต์ แลข้าราชการฮอลันดาไปเบื้องหลังตามอันดับ มีนางพนักงานเชิญเครื่องต่าง ๆ ตามเปนอันมาก มีแตรวงแตรเดี่ยว แลพิณพาทย์ประโคมเปนระยะเข้าไปตลอดทาง ครั้นเข้าไปถึงในกรานตน เข้าสู่บัณฑาโปอันเปนสถานอย่างท้องพระโรง ประทับพระราชบัลลังก์โดยอันดับอย่างเมื่อคืนนี้แล้ว เจ้านายขุนนางฝ่ายชวาเข้ามาถวายบังคมอย่างวันก่อน ครั้นแล้วสุสุฮุนันเชิญเสด็จไปทรงยืนที่น่าบัณฑาโปทอดพระเนตรกองทหารชวาเดินแถวผ่านน่าพระที่นั่งรวม ๖ กอง แต่งตัวแลมีธงอาวุธธงประจำกองต่าง ๆ เปนอย่างชวา ทั้งการเดินก็ทำท่าอย่างชวา คล้ายลครเดินกลองโยนประมาณพลทหารราวพันเศษ ครั้นทอดพระเนตรกองทหารแล้ว ช่างถ่ายรูปชวาของสุสุฮุนันได้ฉายพระบรมรูปพร้อมด้วยสุสุฮุนัน เรสิเดนต์

แลพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน แล้วสุสุหนันเชิญเสด็จกลับเข้าสู่ปั้ณฑโป แลพาทอดพระเนตรที่อยู่ทั่วไป แล้วกลับออกมาประทับราชบัลลังก์ที่ปั้ณฑโป พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการนั่งเรียงกันตามอันดับ เจ้านายขุนนางชวาเข้ามาถวายบังคมอย่างแรกมาถึงแล้ว มหาดเล็กสุสุหนันเชิญบุหรี่แลเครื่องดื่มมาเลี้ยงตามธรรมเนียม ครั้นเสร็จพิธีแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ สุสุหนันแลเรสิเดนต์ลงมาส่งเสด็จถึงซาลาล่าง แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรสถานซึ่งจะทำพิธีในวันพรุ่งนี้อยู่น่ากรานตนออกไป มีที่เปนลานยกพื้นสูงมุงปรำตลอด ข้างในแรกขึ้นไปถึงจากด้านหลัง มีโรงปึ้นสำคัญ อันชาวเมืองนั้นนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ถึงขอลูกได้ บอกหนึ่งเปนปึ้นใหญ่อย่างเก่ากระสุนประมาณ ๓ นิ้ว โรงปึ้นนั้นมีรั้วกั้นรอบเจ้านายพี่ชายสุสุหนันที่นำเสด็จ ๒ คน ไขกุญแจเบิดถวายทอดพระเนตรแล้วทอดพระเนตรโรงไว้เครื่องพิณพาทย์ของสุสุหนันอยู่ข้างซ้ายโรงปึ้นนั้นมีเครื่องดนตรีอย่างเก่าเก็บไว้เปนอันมาก ที่น่าโรงปึ้นออกไปมีโรงเล็ก ๆ กั้นลวดตาไข่รอบเปนที่นั่งของสุสุหนันที่จะออกแขกใหญ่ ในวันพิธีพรุ่งนี้ ต่อไปข้างน่าพื้นลดลงไปสักศอกเศษ พื้นดินปราบราย ๆ ดาดปรำเปนที่เจ้านายฝ่ายชวาแลพวกฮอลันดาที่จะมาช่วยการนั่งต่อออกไป ต้องลงบันไดไปอีกถึงพื้นดิน สนามที่เรียกอาลูนอาลูนน่าวัง มีปรำดาดสำหรับข้าราชการชวานั่งที่ในปรำนี้ มีพลับพลาก่ออิฐมุงกระเบื้องยกพื้นขึ้นศอกเศษ กั้นลวดรอบหลังเล็กหลัง ๑ ว่าเปนที่สำหรับ

สุสุฮุนันออกมานั่งดูเสือกัดกัน ครั้นทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ทั่วแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่ง มีทหารแห่ตามเคยออกจากกรานตนไปสู่บ้านระเด่นอธิบดีอันเปนเชื้อพระวงษ์ แลเปนหัวน่าข้าราชการของเมืองนี้ ประเงรันไขบุตรชายใหญ่ของสุสุฮุนันอันเปนบุตรเขยระเด่นอธิบดี ล่วงน่าไปคอยรับเสด็จอยู่กับระเด่นอธิบดีแลบุตรภรรยาด้วย มีพิณพาทย์ประโคมเวลาเสด็จถึงหลายวง เปนระยะเข้าไปแต่ประตูบ้าน ครั้นเสด็จจากรถพระที่นั่งเข้าสู่บัณฑาโปแล้ว ระเด่นอธิบดีเชิญเสด็จประทับพระราชบัลลังก์ พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการฝ่ายในที่ตามเสด็จนั่งซีกข้างขวา บุตรีภรรยาของระเด่นอธิบดีนั่งต่อไปตามอันดับ พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการฝ่ายน่านั่งซีกข้างซ้าย ครั้นนั่งที่พร้อมแล้วทนายของระเด่นอธิบดีเชิญน้ำชากาแฟบุหรี่แลเครื่องดื่ม ๓ คราว ตามแบบประเพณีของเมืองนี้ แต่ระเด่นอธิบดีเข้าไปทูลเกล้า ๆ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเอง ครั้นเสร็จการต้อนรับเบื้องต้นแล้ว ตีพิณพาทย์มีหญิงลครชวาอย่างที่เรียกวายังออรังมาเล่นท่ารบถวายทอดพระเนตร ๒ คู่ ครั้นเสร็จแล้วระเด่นอธิบดีเชิญเสด็จไปที่เรือนหลังยาวอีกหลังหนึ่งทอดพระเนตรการช่างต่าง ๆ ซึ่งเปนของในพื้นเมือง แล้วออกไปทอดพระเนตรการทำเข้าต่าง ๆ ตั้งแต่สีซ้อมจนหุงอย่างชวา แล้วมาทอดพระเนตรผลไม้ต่าง ๆ ซึ่งเปนของในเมืองนี้ ระเด่นอธิบดีได้จัดถวายทอดพระเนตรเปนอันมาก ตลอดจนคนที่แต่งตัวพร้อมจะแต่งงาน ๒ คู่ จะรับศีลสุหนัดคน ๑ ทอดพระเนตรทั่วแล้วกลับมาประทับในบัณฑาโปครู่หนึ่ง

เสด็จสู่รถพระที่นั่งกลับโฮเตลเสวยกลางวัน เวลาบ่ายสุลต่านให้ประเงรันปรายุหนึ่ง หรัตพี่ชาย ๑ กับประเงรันโยยุตรชายใหญ่ ๑ นำม้าเทศซึ่งประสมเกิดในกรานตนมาถวายทรงเลือกจะถวายไปกรุงเทพ ฯ แต่เปนนางม้าทั้งสิ้น ไม่ต้องพระราชประสงค์รับไว้ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษเสด็จพระราชดำเนินไปทรงรถเที่ยวประพาศบ้านเมือง จนเวลาค่ำ กลับมาเสวยที่โฮเตล

ครั้นเวลายามเศษ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งเทียม ๔ เปนรถฝ่ายมังกุนิโกโรอุปราชจัดมารับเสด็จ กองทหารแห่น่าหลังก็เปนทหารฝ่ายวังน่าทั้งสิ้น เสด็จพระราชดำเนินแต่โฮเตลไปสู่วังอุปราช ๆ แลเรสิเดนต์รับเสด็จที่ซาลา เชิญเสด็จสู่บัณฑาโยนั่งเข้าลำดับอย่างในกรานตน มีเจ้านายขุนนางฝ่ายวังน่าถวายบังคม แลเลี้ยงน้ำชากาแฟแลบุหรี่เครื่องดื่ม ๓ พักในเบื้องต้นตามเคย ครั้นเสร็จการเบื้องต้นแล้วมีลครผู้ชายอย่างที่เรียกว่ายังวองมาเล่นท่าท่ารบกันถวายทอดพระเนตร ๒ คู่คล้ายที่บ้านระเด่นอธิบดี แต่ใช้ผู้ชาย ครั้นเล่นลครแล้ว เสด็จเที่ยวทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวังนั้นทั่วแล้ว จะมีการเลี้ยงเบื้องท้ายอีกแต่เวลาดึกนักแล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับ อุปราชแลเรสิเดนต์มาส่งเสด็จที่ซาลา เสด็จทรงรถพระที่นั่งกลับโฮเตล ฯ

๏ วันที่ ๓ กรกฎาคม เวลาเช้าที่ในกรานตนมีพิธีเส้นบูคล้ายพิธีตรุษ เปนพิธีสำหรับเมืองเรียกว่ากระบกเมาลุก มีประจำปี ๘ ปีเปนรอบที่ทำใหญ่ครั้งหนึ่ง ปีนี้เปนคราวทำใหญ่ผู้คนมาดูมาก เริ่มการ

มาหลายวัน ตั้งแต่วันเสด็จพระราชดำเนินมาถึง ก็มีการตั้งร้านขายของแลการเล่นต่าง ๆ ในสนามอาลูนอาลูนน่าวัง ลักษณร้านขายของที่ยรมบรรพต ฤๅวัดจักรวรรดิราชาวาศเช่นนั้น แต่การเล่นการดูมีมากหลายอย่าง ร้านเหล่านี้มีตั้งแต่เริ่มการจนถึงกลางคืนวันที่ ๓๐ มิถุนายน เวลา ๒ ยามเปนที่สุดเลิกร้านรื้อหมด เพราะต้องการสนามใช้การพิธีวันนั้นในการพิธีนี้สุสุฮุนันได้กราบบังคมทูลขอเชิญเสด็จพระราชดำเนิน พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการทั้งปวงไปทอดพระเนตรด้วย แต่ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าเปนการใหญ่สำหรับบ้านเมืองของเขา ถ้าเสด็จพระราชดำเนินก็จะไม่เปนโอกาศให้สุสุฮุนันได้แสดงเกียรติยศแก่ไพร่บ้านพลเมืองของตนได้เต็มที่ เพราะฉนั้นจึงหาได้เสด็จพระราชดำเนินไม่ โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงฤทธินายเวร[๑] หลวงสุนทรโกษา ๑ แต่งเต็มยศไปช่วยในการนั้น

หลวงฤทธินายเวร แลหลวงสุนทรโกษา กลับมากราบบังคมทูลเล่าถึงการพิธีนี้ว่า เมื่อแรกไปได้ไปที่บ้านเรสิเดนต์ก่อน พวกวังน่าก็มารวมอยู่ที่บ้านเรสิเดนต์ด้วยกัน ครั้นได้เวลาเช้า ๓ โมงเศษระเด่นอธิบดีแต่งเต็มยศมาเชิญเรสิเดนต์แล้ว อีกครู่หนึ่งมีขุนนางของสุสุฮุนัน ๒ คนออกมาเชิญอีกว่า กระบวนพร้อมแล้ว เรสิเดนต์กับพวกขุนนางฮอลันดา แลวังน่า กับขุนนางวังน่า แลหลวงฤทธินายเวร หลวงสุนทรโกษา ก็ขึ้นรถออกจากบ้านเรสิเดนต์เข้าไปในวัง ไปที่บัณฑโป

---

๑ คือพระยาศรีกฤดากร (ม.ล. วราห์ กุญชร ณกรุงเทพ) กับพระประดิพัทธภูบาล (คอยุเหล ณระนอง)

ซึ่งสุสุฮนันแต่งเต็มยศใหญ่ มีผู้หญิงเชิญซายผ้าทรง ยืนคอยรับอยู่ในขณะที่โน่นนั้น มีการต้อนรับตามธรรมเนียมแลมีเจ้าพนักงานนำหมากพลู กับดอกกระดังงามาแจกผู้ที่มาทั่วกัน นั่งพักอยู่ประมาณ ๑๐ นาที จึงตั้งกระบวนแห่ออกสนาม สุสุฮนันเดินกับเรสิเดนต์ ๆ เช่นผู้จูง แล้วมีนางพนักงานเชิญเครื่องแลพระแสงหอกดาบต่าง ๆ เจ้านายที่อ่อนกว่านำน่า ที่แก่กว่าทั้งวังน่าแลข้าราชการไทยแลฮอลันดาไปเบื้องหลัง ออกไปถึงปรำที่สนาม ซึ่งทอดพระเนตรเมื่อวันก่อน สุสุฮนันแลเรสิเดนต์นั่งในกรงลวด สุสุฮนันนั่งขวา เรสิเดนต์นั่งซ้าย น่ากรงลวดออกไปฝ่ายขวาอุปราช แลเจ้านายที่แก่กว่านั่งเก้าอี้เรียงลงไปตามอันดับ ส่วนที่อ่อนกว่าลงคลานถวายบังคมนั่งกับพื้น ฝ่ายซ้ายแอสสิสตันส์เรสิเดนต์ แลผู้บังคับการทหาร นั่งสลับกับข้าราชการสยามต่อไป ขุนนางฮอลันดานั่งต่อไปโดยอันดับ ส่วนขุนนางชวาตั้งแต่ระเด่นอริยดิลงไปนั่งกลางดินถวายบังคมที่ปรำชั้นล่าง ครั้นนั่งที่เรียบร้อยแล้ว จึงเดินกระบวนแห่ของกินต่าง ๆ จัดเปนพุ่มฤๅกระจาดใหญ่ มีคานหามแห่มาผ่านหน้าสุสุฮนัน แล้วส่งไปจ่ายแจกเข่นทานในที่ต่าง ๆ แขวงเมืองนั้น ครั้นสิ้นกระบวนแล้ว มีพนักงานมาแจกหมาก แลดอกไม้แก่ผู้ซึ่งอยู่ที่นั้นอีกครั้งหนึ่ง แล้วยิงปืนตับแลปืนใหญ่หลายสิบนัด ในขณะยิงปืนนั้น พวกราษฎรที่ดูถือแส้หวายปลายผูกใบหญ้ายาว ๆ กล้ายแส้รถแกว่งไปมาสมมุติว่ากันผีศาจ แส้อย่างนี้มีขาย คนถือเกลื่อนทั่วไปทั้งเมือง ครั้น

เสร็จการยิงปืนแล้ว มีพนักงานนำแชมเปนแลน้ำชามาแจกผู้ซึ่งอยู่ที่นั้นทั่วกัน เรสิเดนต์กล่าวคำอำนวยพรให้แก่พิธีกระยกเมาลุกนั้นแล้ว สุลต่านนั้นอำนวยพรให้คอเวอเนอเยเนอราล แล้วเรสิเดนต์อำนวยพรให้สุลต่านนั้น ๆ อำนวยพรให้เรสิเดนต์ ครั้นเสร็จการให้พรกันแล้ว เรสิเดนต์แลพวกข้าราชการสยามแลฮอลันดาก็ลามา ส่วนสุลต่านนั้นแลเจ้านายขุนนางฝ่ายชวาจะได้ไปไหว้พระในโรงสวดข้างในวังริมสนามนั้นต่อไป เมื่อกลับมากันแล้ว ได้ยินยิงปืนตับแลปืนใหญ่อีก ๒ คราวเนื่องในการพิธีนั้น

ในเช้าวันนี้ ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินแห่งใด เสวยกลางวันที่โฮเตล เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่ง มีทหารม้าแห่ตามเคย ไปประพาศที่วังลังยัทอาลิโย เป่นวังนอกเมืองของสุลต่านนั้น ๆ กราบบังคมทูลเรียกว่าบางปอินของเขา ทางประมาณ ๑๖๐ เส้นจากในเมือง ตั้งอยู่ริมแม่น้ำยังขาวัน เมื่อไปถึงที่นั้น ประเงรันใยบุตรชายใหญ่ของสุลต่านนั้น แลเจ้านายชวาอีก ๒ คนคอยรับเสด็จ นำเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรทั่วทั้งวัง เปนวังเก่าย่อม ๆ ไม่สู้แปลกปลาดอันใด เมื่อทอดพระเนตรทั่วแล้ว จัดเครื่องดื่มถวาย แล้วเชิญเสด็จลงทรงเรือศีศะเปนรูปสัตว์ มีที่นั่งเปนเก้าอี้ใช้ถ่อทวนน้ำ พาย ๔ พายตามน้ำทอดพระเนตรแม่น้ำยังขาวันนั้น เวลานี้ว่าเปนเวลาน้ำมาก แต่ประมาณอย่างภูกไม่ใคร่ถึง ๔ ศอกสักแห่งหนึ่ง ต่อทวนน้ำไปหน่อยหนึ่ง แล้วล่องน้ำผ่านน่าวังลงไปถึงตำบลยาจำจอดเรือริมฝั่ง เสด็จขึ้นบกทรงรถพระที่นั่งกลับมาโฮเตล

เวลาค่ำวันนี้สุสุฮูนันมีการเลี้ยงแบงเควตเต็มยศถวาย ครั้นเวลา ๒ ทุ่มเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องเต็มยศทหาร แต่ใช้ขาวแทนสักหลาดเทา ทรงเครื่องราชอิศริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงษ์ ทรงรถพระที่นั่งมีทหารม้าแห่น่าหลังตามเคยเข้าไปสู่กรานตน สุสุฮูนันกับเรสิเดนต์คอยรับเสด็จอยู่ที่ซาลา มีแตรวงทหารแถวแลพิณพาทย์ประโคมตามเคย ครั้นเสด็จถึง สุสุฮูนันเชิญเสด็จประทับในบัณฑโป พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการนั่งสองฟากตามอันดับ แต่ในครั้งนี้หามีฝ่ายในไม่ เพราะสมเด็จพระบรมราชินีนารถ หาได้ตามเสด็จพระราชดำเนินมาด้วยไม่ เจ้านายข้าราชการฝ่ายสยามนั่งเรียงมาทางขวา ฝ่ายฮอลันดาแลเจ้านายชวาที่แก่กว่าเรียงข้างซ้าย ที่อ่อนกว่า แลขุนนางคงคลานเข้ามาถวายบังคมนั่งกับพื้นตามเคย ครั้นนั่งที่แลเลี้ยงน้ำชายหรี่แลเครื่องดื่มครบ ๓ ลา[๑] แล้ว เวลาจวน ๔ ทุ่ม สุสุฮูนันเชิญเสด็จไปประทับโต๊ะในห้องเลี้ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับกลาง สุสุฮูนันนั่งขวา เรสิเดนต์นั่งซ้ายที่ประทับ ต่อไปพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการที่ตามเสด็จนั่งสลับกันกับเจ้าต่างกรม แลเจ้านายผู้ใหญ่ฝ่ายชวาแลข้าราชการฮอลันดา ส่วนเจ้านายชวาผู้น้อยแลข้าราชการชวาตั้งแต่ระเด่นอธิบดีหัวน่าขุนนาง แยกลงไปนั่งโต๊ะที่เฉลียงอีก ๒ โต๊ะต่างหาก ครั้นเลี้ยงถึงของหวานแล้ว สุสุฮูนันได้กล่าวถวายไชยมงคลพระ

---

๑ ที่เรียกว่า "เลี้ยง ๓ ลา" เปนคำที่พวกไทยที่ไปตามเสด็จเรียก เพราะประเพณีรับแขกในราชสำนักชวา พอไปถึงเลี้ยงเครื่องดื่มแลน้ำชาครั้งหนึ่งก่อน จะกลับเลี้ยงอีกครั้งหนึ่ง ทุกครั้งที่ไป ไม่ว่าไปด้วยกิจอย่างใด เปนธรรมเนียมเข้มงวดนัก

บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี พิณพาทย์ประโคมกึกก้อง แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานพรแก่สุสุฮูนัน แตรวงทำเพลงสรรเสริญฮอลันดาแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานพรแก่เรสิเดนต์ด้วย สุสุฮูนันก็อำนวยพรแก่เรสิเดนต์ต่อไป ครั้นเสร็จการเลี้ยงแล้ว เสด็จพระราชดำเนินออกมาที่ยัณฑาไป แล้วสุสุฮูนันเชิญเสด็จเข้าไปข้างใน เพื่อให้ระตูผู้เปนชายา แลเจ้านายชวาผู้หญิงได้เฝ้าอีกครั้งหนึ่ง ครั้นแล้วเสด็จออกมาประทับที่ยัณฑาไป มีการเลี้ยง ๓ ลาอีกคราวหนึ่ง จนเวลา ๗ ทุ่มเศษ จะเสด็จพระราชดำเนินกลับ สุสุฮูนันแลเรสิเดนต์ส่งเสด็จที่ซาลา เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งกลับสู่โฮเตล ฯ

๑ วันที่ ๒ กรกฎาคม เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินแต่โฮเตล ขึ้นทรงรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้าตามเคย มีทหารฮอลันดาแห่น่าหลังไปสู่สเตชั่นรถไฟ วันนี้สุสุฮูนันแต่งเต็มยศ ขึ้นรถม้าไปโดยกระบวนแห่ไปคอยส่งเสด็จอยู่ที่สเตชั่นพร้อมด้วยอุปราชแลเจ้านายขุนนางฝ่ายชวา มีท้าวนาง[๑] แลพนักงานเชิญเครื่องยศตามมาพร้อม ส่วนเรสิเดนต์ก็ขึ้นรถ มีทหารแห่มาคอยอยู่สเตชั่นพร้อมด้วยข้าราชการฮอลันดาทุกตำแหน่ง มีพิณพาทย์รายทางตลอดมา ครั้นเสด็จพระราชดำเนินถึงสเตชั่นรถไฟ แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี สุสุฮูนันแลเรสิเดนต์รับเสด็จจากรถพระที่นั่ง เข้าไปสู่ห้องพักประทับพระราชบัลลังก์

๑ สุสุฮูนัน มีขันทีคน ๑ แต่งตัวเปนผู้หญิง มีน่าที่เปนท้าวนาง จะเปนประเพณีโบราณมาอย่างนั้นฤๅมีเปนเฉภาะบุคคลหาทราบไม่

เจ้านายข้าราชการสยามนั่งข้างขวา ต่อสุลฐนั้นออกมา อุปราชแลข้าราชการฮอลันดานั่งข้างซ้าย, ต่อเรสิเดนต์ออกไป ระเด่นอริยดีนั่งกับพื้นตรงน่าพระที่นั่งเหมือนอย่างเวลารับเสด็จ มหาดเล็กสุลฐนั้นจัดน้ำชายหรี่เครื่องดื่มมาเลี้ยง ๓ ลา เหมือนอย่างเคย กระทำพิธีส่งเสด็จอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมง ครั้นจวนเวลารถออก จึงเสด็จพระราชดำเนินมาสู่รถไฟ สุลฐนั้นแลเรสิเดนต์ อุปราช แลเจ้านายขุนนางชวาข้าราชการฮอลันดามาส่งเสด็จ มีพระราชปราไสขอบใจแลลาทั่วแล้ว เสด็จขึ้นประทับรถไฟพิเศษ แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี ครั้นเวลาเช้า ๒ โมงตรง รถไฟเดินออกจากสเตชั่นเมืองโซโลไปตามระยะทาง หยุดพักตามระยะที่โมคโยสราเกน ๓ นาที วาลิกุกน ๓ นาที ครั้นเวลาเช้า ๕ โมง ๒๒ นาที ถึงสเตชั่นเมืองมะดวนอันเปนเมืองเอกของมณฑลมะดวนนั้น (มณฑลมะดวนนี้ คือเมืองกุเรบันแต่เดิมครั้งอิเหนา) เรสิเดนต์กับแอสสิสตันต์เรสิเดนต์ประจำเมืองนั้นมาคอยรับเสด็จที่สเตชั่น เสด็จพระราชดำเนินจากรถไฟขึ้นสู่รถพระที่นั่ง ขับประพาศทอดพระเนตรบ้านเมืองแล้ว มาถึงโฮเตลดุเคนสไตลด์ เสวยกลางวันที่โฮเตลนี้ ครั้นเสวยแล้วเสด็จขึ้นแกรงรถพระที่นั่งไปสู่สเตชั่นรถไฟ เรสิเดนต์แลแอสสิสตันต์เรสิเดนต์ตามมาส่งเสด็จ ครั้นเวลาเที่ยง ๑๘ นาที เดินรถไฟพระที่นั่งจากเมืองมะดวนไปตามระยะทาง หยุดพักตามระยะที่ตำบลเกอโตโสโน ๕ นาที ที่ตำบลโมคโยเกอ ๖ นาที ตำบลดาริก ๑๐ นาที ตำบลกุเมนกุง ๓ นาที ระยะทางตอนนี้เปนป่าสักที่ปลูกเปนตอน ๆ เมื่อใกล้ปลายทางมีไร่อ้อยมาก ที่แผ่นดินราบเปนพื้น มีเขาใหญ่เปนหมู่ ๆ

ซึ่งเคยเปนเขาไฟมาแต่เดิม คือเขามะราปี เขามะราโบ อยู่ตวันตกช่องเมืองโซโล แลเขาลาวูข้างตวันออกทางตัดมาหว่างเขาทั้ง ๒ นั้น แล้วอ้อมชายเขาลาวูไปทิศตวันออกถึงเมืองมะดวน ออกจากมะดวนผ่านชายกุหนุงวิลิศ (วิลิศมาหรา) ถึงทางแยกไปมัณฑลดิหริ (คือเมืองดาหา) อยู่หว่างกุหนุงวิลิศกับเขากลูด (ซึ่งยังมีไฟอยู่แลกำเริบพ่นถ่านขึ้นมาเมื่อประทับอยู่เมืองบันดองนั้น[๑]) เปนหมู่เดียวกันกับเขาอันโยมาศแลอารยูโน พ้นหมู่เขาไฟเหล่านี้แล้ว จึงตัดทางไปข้างเหนือ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๓ นาที ถึงเมืองสุระบายา เปนเมืองท่าใหญ่ในชวาตวันออก เช่นกันกับเบตาเวีย ในชวาตวันตก แลสมารังในชวากลาง เมื่อรถไฟเข้าสู่สเตชั่น แอสสิสตันส์เรสิเดนต์ ผู้บังคับการทหารแลคอนโตรลเลอ สำหรับเมืองนี้คอยรับเสด็จ แต่เรสิเดนต์ป่วยมารับเสด็จหาได้ไม่ มีแตรวงเป่าสรรเสริญพระบารมีด้วย เสด็จจากรถไฟขึ้นทรงรถพระที่นั่งไปสู่ที่ประทับซึ่งเรสิเดนต์จัดรับเสด็จ เปนบ้านไปรเวตอยู่ในเขตรหมู่บ้าน เรียกแอมบงมาลัง ตกแต่งขึ้นใหม่เรียบร้อยดี แต่ข้าราชการที่ตามเสด็จเหลือจากห้องในบ้านนี้ ผ่อนไปอยู่โฮเตลบ้าง

เวลาย่ำค่ำเศษ เสด็จพระราชดำเนินทรงรถเที่ยวประพาศทอดพระเนตรบ้านเมืองจนทุ่มเศษ เสด็จกลับมาสู่ที่ประทับ เสวยที่นั้นเวลา ๒ ทุ่มเศษ ฯ

---

๑ เขากลูดนี้ที่ระเบิดคนตายมากเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ เมื่อเสด็จประทับอยู่บันดองคราวนั้นก็กำเริบ แต่คนตายไม่มาก ว่าในตำบลที่ใกล้มืดเปนกลางคืนไปหลายวัน แต่ที่บันดองเปนแต่ครึ้มไม่แลเห็นแสงแดดแลลอองเถ้าปลิวไปตกถึง

๏ วันที่ ๓ กรกฎาคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินทรงรถประพาศที่ต่าง ๆ ในเมืองนี้แล้ว กลับมาเสวยกลางวันณที่ประทับ ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ทรงรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรเขตรเมืองเก่าจนถึงปลายแหลมชายทเล เสด็จจากรถพระที่นั่งไปที่หอสูง ซึ่งปลูกด้วยโครงเหล็กในการฉลอง เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าราชินีกรุงนิเทอแลนด์ราชาภิเศก เรียกตามพระนามว่าหอสูงวิลเลมนา เสด็จขึ้นจนถึงยอด ทอดพระเนตรอ่าวท่าเมืองสุระบายา เห็นตลอดไปถึงเกาะมะทุระ โปรดเกล้า ฯ ให้จารึกพระบรมนามาภิธัยไว้บนนั้นกับพระนามพระบรมวงษานุวงษ์แลนามข้าราชการที่ตามเสด็จไปในที่นั้น แล้วเสด็จกลับลงมาทรงรถพระที่นั่งประพาศทอดพระเนตรบ้านเมืองแลที่ต่างๆ จนเวลาทุ่มเศษ ไปหยุดประทับที่โรงเลี้ยงอาหารของบริษัทซอกรีม เสวยค่ำที่นั่นพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน ครั้นเสวยแล้ว เวลา ๔ ทุ่มเศษเสด็จกลับที่ประทับ ฯ

๏ วันที่ ๔ กรกฎาคม เวลาเช้าโมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งแต่ที่ประทับไปสู่สเตชั่นรถไฟ ครั้นเวลาเช้า ๒ โมง ๑๗ นาที รถไฟออกจากสเตชั่นไปทางทิศตวันออกอ้อมไปตามชายทเลหยุดพักตามระยะ ๓ ตำบล ครั้นเวลาเช้า ๓ โมง ๕๐ นาที ถึงเมืองบีสสุรวัน ซึ่งเปนเมืองเอกของมณฑลนามนี้ (สันนิษฐานว่าเปนแขวงสิงหัศสาริ ตัวเมืองสิงหัศสารีมีชื่อตรงกันอยู่กลางของมณฑลนี้ แต่เมืองนี้เปนเมืองท่าอยู่ริมทเล) เมื่อรถไฟถึงสเตชั่น มิสเตอร์เวลเลตเรสิเดนต์มณฑลนี้

ซึ่งเปนพี่ชายมิสเตอร์เวลเลตแอสสิสตันต์เรสิเดนต์เมืองตังเกอรั่ง อันรัฐบาลฮอลันดาจัดให้เปนผู้ตามเสด็จพระราชดำเนินตลอดเวลาประพาศครั้งนี้ กับระเด่นมาสอธิบดีสำหรับเมืองนี้ เปนญาติวงษ์เมืองโซโลยกมาครองเมืองนี้ กับทั้งขุนนางชวาแลฮอลันดามาคอยรับเสด็จอยู่หลายนาย เสด็จจากรถพระที่นั่งแตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี เสด็จทรงรถพระที่นั่ง มีพวกเทศาเวดะนา[๑] ถือธงขี่ม้าแห่เหมือนดังเมืองอื่น ๆ ที่มีมาเนือง ๆ เสด็จไปสู่สนามอาลูน ๆ น่าจวน ฤาวัง ของระเด่นมาสอธิบดี[๒] ประทับในศาลาอันตกแต่งเปนพลับพลาสำหรับทอดพระเนตรสนันนัน ฤาที่ตามเสียงไทยเรียกในหนังสืออิเหนาว่า สระสนาน เปนการที่จัดขึ้นถวายทอดพระเนตรตามที่มีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรอีกครั้งหนึ่ง ครั้นเมื่อประทับเรียบร้อยแลระเด่นมาสอธิบดีจัดเครื่องดื่มแลบุหรี่มาเลี้ยงแล้ว ระเด่นมาสอธิบดีเข้าไปในกำแพงจวนตั้งกระบวนเดินออกมาจากในจวน ตีพิณพาทย์ มีคนรำนำน่า ๔ คน แต่งตัวอย่างเก่านุ่งจีบมีเจียรบาดถอดเสื้อหมด ทาขมิ้นเหลืองทั้งตัว มีผ้าแถบคล้องคอแต่งดอกไม้ที่ผม รำเพลงช้านำมาน่า ระเด่นมาสอธิบดีเดินมากลาง มีคนกั้นกลดที่เรียกว่าประยงสำหรับยศ แลคนถือเครื่องยศตามออกมาจากในจวน ออกมาน่าพลับพลา ระเด่นมาสอธิบดีถวายคำนับ แล้วกราบบังคมทูลพระกรุณาเปนภาษาชวา เรสิเดนต์แปลเปนภาษาอังกฤษขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตที่จะเปิดการสนันนัน เวลานั้นพวก

---

๑ ผู้ใหญ่บ้านชวาเรียกว่า เทศา สารวัดกำนันเรียกว่า เวดะนา

๒ ระเด่นคนนี้ ทรงคุ้นเคย ได้รับเสด็จเมื่อคราวก่อนครั้ง ๑ แล้ว

หัวน่าหัวเมืองแลหมู่บ้านตำบลต่าง ๆ ยืนรายไปพร้อมด้วยข่าวไพร่ กั้นประยงต่างสีตามยศอยู่รอบสนามอาลูนอาลูนนั้น แลมีพลถือธงฮอลันดารายรอบสนามด้วย เมื่อพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว ระเด่นมาสอริยดีถวายคำนับออกไปจากน่าพลับพลา แล้วขึ้นม้ากั้นกลดออกไปท้ายสนาม ขณะนั้นพวกหัวน่าเมืองแลตำบลบ้านต่าง ๆ ก็ขึ้นม้าพร้อมกัน พวกหัวน่าเหล่านั้นแต่งตัวอย่างเก่า นุ่งเกียวเกไลย์ มีเจียรบาดสวมยันจุเหรดหนัง ที่ตัวถอดเสื้อทาขมิ้นเหลืองโดยมาก ถือไม้ยาวประมาณ ๖ ศอก พันผ้าสีต่าง ๆ ปลายมีภู่สมมุติว่าทวนขึ้นม้าเครื่องอานมีแผงรูปไข่รีไปตามตัวม้า รวม ๑๐๐ เศษ ระเด่นมาสอริยดีชักหัวน่านำกระบวนม้าเข้ามาน่าพลับพลา ชักให้ม้าเต้นอย่างที่เรียกว่าต๊ะดัก ให้ฦกจังหวะพิณพาทย์ ผ่านน่าพลับพลาถวายคำนับแล้ววงไปรอบสนาม แล้วพวกหัวน่าเมืองแลตำบลบ้านต่าง ๆ ขับม้าทำท่ารำเพลงทวนมาทีละคู่สู้ไล่กันไปรอบสนามอีกหลายคราว ในที่สุดระเด่นมาสอริยดีขับม้านำน่าม้าพวกหัวน่าเมืองแลตำบลบ้านต่าง ๆ เต้นผ่านน่าพระที่นั่งอีกครั้งหนึ่ง ไปหยุดข้างสนามตรงน่าพลับพลา ต่างคนลงจากหลังม้า ระเด่นมาสอริยดีเดินนำพวกหัวน่าเหล่านั้นเข้ามา มีคนรำนำน่า ๔ คนเหมือนแรกออกเดิน ตรงมาถึงน่าพลับพลาถวายคำนับแล้วระเด่นมาสอริยดีกล่าวคำแสดงความยินดีที่เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเยี่ยมเยียนมณฑลบัสสุรวัน แลถวายไชยมงคลแทนพวกหัวน่าทั้งปวง เรสิเดนต์แปลกราบบังคมทูลเปนภาษาอังกฤษแล้ว มีพระราชดำรัส

ตอบเปนภาษาอังกฤษขอบใจระเด่นมาสอธิบดีแลพวกหัวน่าทั้งปวง แล พระราชทานพรแก่คนเหล่านั้น เรสิเดนต์แปลเปนภาษามลายูแก่ระเด่นมาสอธิบดี ๆ แปลเปนภาษาชวาให้พวกหัวน่าทั้งปวงฟัง พวกหัวน่าทั้งปวงแสดงกิริยาแลวาจาเปนที่ยินดีทั่วกัน แล้วถวายคำนับกลับออกไป แล้วระเด่นมาสอธิบดีเชิญเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในจวนของระเด่นมาสอธิบดี จัดเครื่องเสวยกลางวันถวาย ประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินในบัณฑฑไป ที่อยู่ของระเด่นมาสอธิบดี มีแตรวงแลพิณพาทย์แขกบรรเลงในเวลาเสวยนั้น ครั้นเสวยแล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งออกจากบ้านระเด่นมาสอธิบดีไปทอดพระเนตรบ้านเรสิเดนต์ ๆ กับบุตรภรรยาแลข้าราชการฮอลันดาทั้งปวงรับเสด็จที่นั้น นำทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จขึ้นสู่รถพระที่นั่งกลับมาสเตชั่นรถไฟ เรสิเดนต์กับระเด่นมาสอธิบดีแลข้าราชการทั้งฝ่ายฮอลันดาแลชวาตามมาส่งเสด็จเปนอันมาก เสด็จขึ้นสู่รถไฟ ครั้นเวลาบ่าย ๑ โมง ๔๗ นาที รถไฟออกจากสเตชั่นเมืองบุสสุรวัน กลับมาตามทางเดิม เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๓ นาที ถึงเมืองสุระบายา แอสสิสตันต์เรสิเดนต์ แลข้าราชการฮอลันดาในเมืองนั้นมารับเสด็จที่สเตชั่น เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งเที่ยวประพาศที่ต่าง ๆ ในเมืองสุระบายานั้นแล้ว เสด็จกลับที่ประทับพักอยู่จนเวลาย่ำค่ำเศษ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรโรงพยาบาลทหารในเมืองนี้ นายทหารผู้จัดการโรงพยาบาลนั้นรับเสด็จ แลนำทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ในโรงพยาบาลนั้นทั่วแล้ว เสด็จขึ้นสู่รถพระที่นั่งกลับสู่ที่ประทับ เสวยแล้วไม่มีที่เสด็จแห่งใดต่อไป ฯ

๑ วันที่ ๕ กรกฎาคม เวลาเช้ายำรุ่งเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงรถพระที่นั่งแต่ที่ประทับมาสู่สเตชั่นรถไฟ ๆ พระที่นั่งตอนตั้งแต่สุระบายากลับไปจนถึงมะดวน วันนี้หาใช่รถพิเศษเหมือนที่เสด็จมาแล้วแต่ก่อนไม่ เพราะมีรถเดินสับสนมาก จะจัดรถพิเศษขึ้นอีกจะต้องออกช้าสายไป จึงได้พ่วงรถพระที่นั่งแลรถต่าง ๆ สำหรับราชบริพารทั้งปวงเข้ากับรถเอกสเปรสปรกติ

อนึ่งบรรดารถพิเศษที่ได้เสด็จพระราชดำเนินมาแล้ว และจะเสด็จพระราชดำเนินต่อไปในประเทศชวานี้จนเสด็จกลับ รัฐบาลฮอลันดามีความอารีอย่างยิ่ง ยอมจัดถวายโดยไม่คิดราคาเลย

เมื่อเสด็จถึงสเตชั่น แอสสิสตันต์เรสิเดนต์กับนายทหารผู้บังคับการในเมืองนี้ แลข้าราชการฮอลันดาเปนอันมากมาคอยส่งเสด็จอยู่ มีพระราชดำรัสปราไสพอสมควร ครั้นได้เวลาเสด็จขึ้นสู่รถไฟ เวลายำรุ่ง ๒๒ นาที รถไฟออกจากสเตชั่นเมืองสุระบายาไปตามระยะทางกลับมาตามทางเดิม หยุดพักตามระยะที่ตำบลตาริก ๒ นาที ตำบลโมดโยเกอร์โต ๖ นาที ตำบลเกอร์โตโสโน ๖ นาที เวลาเช้า ๔ โมง ๒๑ นาที ถึงสเตชั่นเมืองมะดวน ปล่อยรถไฟเอกสเปรสสามัญล่วงไปจากที่นี้ ส่วนรถตอนเปนส่วนรถพระที่นั่งแลราชบริพารทั้งปวงนั้นรออยู่ในสเตชั่น เจ้าพนักงานรถไฟจัดรถเครื่องจักรมาจูงเปนสายพิเศษเช่นเคยมาแต่ก่อน ตั้งแต่ที่นี้ไปพักรออยู่ ๒๔ นาที จนเวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ออกรถไฟจากสเตชั่นเมืองมะดวนไปตามระยะทางเดิม หยุดพักตามระยะที่ตำบลเกดองบันเดง ๒ นาที ที่โมดโยสราเกน ๖ นาที ส่งเครื่องกลางวัน

ซึ่งห้างกริมตามมาจัดถวายให้เสวยในรถพระที่นั่ง เพื่อจะได้ไม่ต้องหยุดเสวยให้เสียเวลา ครั้นเวลาบ่าย ๑ โมง ๔๐ นาทีถึงสเตชั่นเมืองโซโล สุสุฮุนันกับเรสิเดนต์ แลเจ้านายพี่น้องบุตรหลานสุสุฮุนัน ทั้งข้าราชการฮอลันดาแลชวาแต่งเต็มยศมาคอยเฝ้าอยู่ที่สเตชั่นเปนอันมาก เมื่อรถพระที่นั่งเข้าเทียบในสเตชั่น แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี สุสุฮุนันเชิญเสด็จจากรถพระที่นั่งไปประทับในห้องพักของสเตชั่นนั้น จัดราชบัลลังก์ประทับกลาง สุสุฮุนันอยู่ขวา เรสิเดนต์ อยู่ซ้าย เจ้านายข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินอยู่เบื้องขวา อุปราชแลข้าราชการฮอลันดาอยู่ข้างเบื้องซ้าย เจ้านายขุนนางชวาอื่น ๆ อยู่นอกห้อง เว้นแต่ระเด่นอธิบดีผู้เดียวเข้ามาถวายบังคมนั่งกับพื้นตรงน่าพระที่นั่งตามเคย มีพระราชดำรัสปราไสขอบใจที่อุส่าห์มาเฝ้าที่สเตชั่นอีก แล้วสุสุฮุนันจัดน้ำชากาแฟฤๅเครื่องดื่มมาเลี้ยง ๓ ลาอีกครั้งหนึ่ง จนจวนเวลารถไฟออก มีพระราชดำรัสลา แล้วสุสุฮุนันเรสิเดนต์แลเจ้านายชวาข้าราชการฮอลันดาแลชวาทั้งปวงมาส่งเสด็จที่รถไฟ แตรวงเป่าสรรเสริญพระบารมี เสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่รถไฟ เวลาบ่าย ๒ โมง ๕ นาที รถไฟออกจากสเตชั่นเมืองโซโล ตอนนี้ไม่ใช่รถไฟของรัฐบาล เปนสายของบริษัท ๆ จัดรถเครื่องจักรมาลากรถสายพระที่นั่งตลอดจนถึงเมืองดยกยา เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาที เข้าเทียบที่สเตชั่นเมืองดยกยา สุลต่านผู้ครองเมืองดยกยากับทั้งเรสิเดนต์เมืองนี้พร้อมด้วยประเงรันอธิบดีมังกุนิโคโร ผู้เทียบที่มกุฎราชกุมารของเมืองนี้ ทั้งประเงรันอธิบดีมกุฎเทียบที่วังหลัง แลเจ้านายพี่น้องบุตรหลานของสุลต่านพร้อมด้วย

ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ทั้งฝ่ายฮอลันดาแลชวาแต่งเต็มยศมาคอยรับเสด็จอยู่ที่สเตชั่น แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี ในการรับเสด็จทีนี้หาได้มีพิธีเข้าไปนั่งในห้องพักเลี้ยง ๓ ลาตามธรรมเนียมไม่ เพราะได้บอกล่วงน่ามาเสียว่าต้องเสด็จพระราชดำเนินมาจากสุระบายาแต่เช้าทางไกลทรงเหน็ดเหนื่อยมาก จึงได้เว้นพิธีเสีย พอเสด็จจากรถไฟทรงปราไสสุลต่านเรสิเดนต์แลผู้ที่มารับเสด็จพอสมควรแล้ว สุลต่านพาเสด็จไปทรงรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีทหารม้าฮอลันดาแห่น่าหลังจากสเตชั่นรถไฟไปสู่โฮเต็ลตูกู

เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีทหารม้าฮอลันดาแห่น่าหลัง ไปทรงเยี่ยมตอบเรสิเดนต์ที่บ้านเรสิเดนต์ แลข้าราชการฮอลันดาคอยรับเสด็จจากรถพระที่นั่งขึ้นไปบนบ้าน จัดที่ประทับเรียงตามยศอย่างธรรมเนียมเมืองนั้น มีพระราชดำรัสปราไสพอสมควรแล้ว เสด็จกลับสู่โฮเต็ล

เวลาค่ำเสวยที่โฮเตลแล้ว ครั้นเวลายามเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องอีวนิงเครส ประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์นิเทอแลนไลออน เจ้านายข้าราชการทหารแต่งเต็มยศ พลเรือนอีวนิงเครสประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์ เสด็จพระราชดำเนินจากโฮเตลโดยรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีทหารม้าฮอลันดาแห่น่าหลังตามเคย เข้าไปสู่กรานตนที่วังของสุลต่าน ๆ แลเรสิเดนต์แต่งเต็มยศรับเสด็จที่ซาลาเชิญเสด็จขึ้นสู่บัณฑาไปที่ห้องพระโรงประทับพระราชบัลลังก์ ระตูผู้เปน

ชายาของสุลต่านแลเจ้านายพี่น้องบุตรีหลานหญิงยืนเรียงแถวรับเสด็จบนบัณฑโปนั้น มีพระราชดำรัสปราไสพอสมควรแล้ว สุลต่านเชิญเสด็จประทับพระราชบัลลังก์กลาง ระตูนั่งอิกเก้าอี้หนึ่งกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอข้างขวา สุลต่านนั่งกับเรสิเดนต์ข้างซ้าย เจ้านายข้าราชการนั่งตามอันดับ ฝ่ายในอยู่ขวา ฝ่ายน่าอยู่ซ้าย ครั้นนั่งที่แล้ว เจ้านายชวาที่ชั้นต่ำแลอ่อนกว่าสุลต่านกับขุนนางชวา เข้ามาถวายบังคมนั่งกับพื้น เมื่อนั่งที่เรียบร้อยแล้ว มหาดเล็กสุลต่านเชิญน้ำชากาแฟบุหรี่แลเครื่องดื่มมาเลี้ยง ๓ ลาตามธรรมเนียมเสร็จแล้ว พวกคนตรีเยกพิณพาทย์มาตั้งน่าหลังขวางน่าบัณฑโป มีสมุดบอกบทกั้นประยงมาตั้ง ผู้บอกบทได้รับคำสั่งสุลต่านแล้ว อ่านคำเริ่มต้นสรรเสริญพระเกียรติยศแลบอกเรื่องที่จะเล่นแล้วพิณพาทย์ทำเพลงร้อง สำหรับลครอย่างที่เรียกเสรมปี ขณะนั้นเจ้าหญิงหลานสุลต่าน คือ บุตรีของบุตรสุลต่าน ๒ บุตรีของน้องสุลต่าน ๒ แต่งตัวอย่างนางรำเสรมปีผัดหน้าเปนแฉกขึ้นไปจนบนผมเขียนคิ้วหักกระทกซักหางตา แลเติมตาใหม่กลางหว่างคิ้วด้วยเดินเปนจังหวะอย่างช้าออกมาแต่ข้างใน มีนางเถ้าแก่นำ ๒ ตาม ๒ เมื่อมาในบัณฑโปถึงน่าพระที่นั่งแล้ว ลงนั่งถวายบังคมแล้ว รำเพลงเสรมปีตามท่าของเขาจนหมดท่าแล้วนั่งลงถวายบังคมทุกคราว ครั้นสิ้น ๓ เพลงแล้วถวายบังคม เดินเปนจังหวะกลับเข้าไปข้างใน ฝ่ายมหาดเล็กก็นำบุหรี่แลเครื่องดื่มมาเลี้ยงอิก ครั้นเสร็จการสุลต่านมีคำสั่งให้ขนเครื่องพิณพาทย์กลับ แลยกเครื่องเลี้ยงกลับแล้ว พระ

บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จจากพระราชบัลลังก์ มีพระราชดำรัสลาระตูแลเจ้านายผู้หญิง แล้วสุลต่านกับเรสิเดนต์มาส่งเสด็จถึงชาลาน่าบันฎไป เสด็จสู่รถพระที่นั่งกลับสู่โฮเตลเวลา ๒ ยามเศษ ฯ

๑ วันที่ ๖ กรกฎาคม เวลาเช้า ๒ โมงเศษเสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีทหารม้าฮอลันดาแห่น่าหลังจากโฮเตลไปสู่สเตชั่นรถไฟ ประทับรถสลูนพระที่นั่ง โปรดเกล้า ฯ ให้ดอกเตอร์โกรนมัน ผู้ชำนาญในเรื่องสถานที่โบราณต่าง ๆ ในเมืองนี้ตามเสด็จพระราชดำเนินในรถพระที่นั่งด้วย มีแอสสิสตันต์เรสิเดนต์แลขุนนางฮอลันดา แลนักปราชญ์ของโบราณตามเสด็จอีกหลายคน ออกจากสเตชั่นเมืองด็อกยาย้อนทางกลับไปทางตวันออก ถึงสเตชั่นปรัมบานันเสด็จจากรถไฟขึ้นทรงรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีพวกเทศาเวคนาถือธงฮอลันดาขี่ม้าแห่น่าหลังตามเคย ไปตามถนนจนถึงเทวสถานชื่อปรัมบานัน มีพิณพาทย์ประโคมรับเสด็จที่นั้น เสด็จจากรถพระที่นั่งเข้าไปทอดพระเนตรเทวสถานโบราณ เสด็จขึ้นบนสถานกลางอันมีรูปพระอิศวรอยู่ในนั้น มีชั้นประทักษิณ กำแพงแก้วสลักศิลาเปนรูปภาพเรื่องรามเกียรติ ด้านหลังมีคูหาตั้งรูปพระมหาพิฆเนศวร ครั้นทอดพระเนตรสถานที่ทั่วแล้ว ไปทอดพระเนตรสถานพระนารายน์อยู่เบื้องซ้ายสถานพระอิศวรมีเทวรูปอยู่ทั้ง ๒ สถาน แต่สถานพระพรหมนั้น พังทลายเทวรูปหัก เขาจัดวางไว้น่าสถาน ที่น่าสถานพระอิศวรมีหอพระโครูปพระโคหมอบหันหน้ามาตรงสถานพระอิศวร รูปพระโคยังบริบูรณ์ดี

ชาวเมืองนั้นยังถือว่าใครขึ้นนั่งบนหลังพระโคนี้ จะมั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติ ที่น่าสถานพระนารายน์ แลพระพรหมก็มีเนินเปนรอยหอพังอยู่ ที่จะเปนหอครุธแลหงษ์ แต่พังลงมาถึงพื้น ชั้นบนจึงไม่มีสิ่งใด ด้านสกัดยังมีกองศิลาก่อเปนเค้าหอฤาสถานอะไรอีก แต่พังเสียหมดสังเกตไม่ได้ ศิลาทั้งแท่งที่ก่อสลักงดงามมาก หักพังจนคุมขึ้นใหม่ไม่ถูกได้ เสด็จเที่ยวทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ทั่วแล้ว ประทับพักที่โรงเขาปลูกเปนที่พักไว้ที่นั้น เสวยเครื่องดื่มซึ่งเจ้าพนักงานจัดรับเสด็จ แลทรงเซ็นพระบรมนามาภิธัยในสมุดสำหรับที่นี้ พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินมาได้เซ็นพระนามแลนามทั่วกัน แล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งต่อไปตามถนน อีกครู่หนึ่งถึงจันทิสิว ที่นี้สันนิษฐานว่าเปนวัดส่วนพุทธสาสนา เพราะมีพระพุทธรูปในที่นี้ ก่อด้วยศิลาสลักลักษณเดียวกันกับปรัมบานัน แต่ที่นี้มีวิหารใหญ่ กลางมีกำแพงแก้วรอบ ตามกำแพงแก้วมีวิหารเล็ก ๆ ๘ ทิศ รอบนอกมีวิหารรายอีก ๒ รอบ เรียกว่าวัดพันวิหาร มีรูปยักษ์ศิลาขนาดใหญ่นั่งชันเข่าท่าเจ้าเขาตกรักษาทางเข้า ๔ ทิศ แต่ทำลายเสียบ้าง ถูกย้ายไปไว้ที่อื่นเสียบ้าง คงบริบูรณ์อยู่เพียง ๓ ทิศ มีพระพุทธรูปพระเจดีย์ศิลาหักพังเกลื่อนทั่วไป ท่อนศิลาน้อยใหญ่ซึ่งเคยเปนกุฎีวิหารก็ทำลายไปเสียมาก ยังพอดูได้เพียงแต่เปนเค้า ทอดพระเนตรแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งกลับมาประทับพักที่ปรัมบานันครู่หนึ่ง พอได้เวลาเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งกลับมาสู่สเตชั่นรถไฟ เสด็จขึ้นรถไฟ

พิเศษกลับมาสู่เมืองคัยกยา ทรงรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีทหารฮอลันดาแห่น่าหลัง กลับมาสู่โฮเตล เสวยกลางวันแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาสุรวงษ์วัฒนศักดิ์เชิญเครื่องราชอิศริยาภรณ์ มหาสุราภรณ์ มกุฎสยามไปพระราชทานสุลต่านที่กรานตน ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีทหารแห่เหมือนเคยเสด็จ เข้าไปสู่กรานตนเปนส่วนไปรเวตสุลต่านแลเรสิเดนต์กับเจ้านายฝ่ายชวา ข้าราชการฮอลันดาแลชวารับเสด็จที่นั้น สุลต่านเชิญเสด็จประทับในบัณฑโปกระทำพิธีต้อนรับตามเคย แล้วนำเสด็จเข้าไปในตำหนักชั้นใน ทอดพระเนตรเครื่องอาวุธโบราณต่าง ๆ ซึ่งสุลต่านรวบรวมรักษาไว้สำหรับเมือง ครั้นทอดพระเนตรเครื่องอาวุธแล้ว สุลต่านนำเสด็จทอดพระเนตรตำหนักที่อยู่ของสุลต่านซึ่งทำเปนอย่างใหม่ พออยู่สบายหลังย่อม ๆ ที่ข้างบัณฑโปนั้น กับทั้งมีหอรับแขกเมืองริมกันด้วย สำหรับเรสิเดนต์เข้าไปพักในเวลามีการจำเปน ครั้นทอดพระเนตรทั่วแล้ว สุลต่านกับเรสิเดนต์มาส่งเสด็จ ฯ ขึ้นทรงรถพระที่นั่งออกจากกรานตน ไปประทับที่บ้านเรสิเดนต์ ทอดพระเนตรเครื่องศิลาโบราณต่าง ๆ แล้วเสด็จทรงรถเที่ยวประพาศบ้านเมือง แล้วแวะทอดพระเนตรที่โรงเขียนผ้าโสร่งเปนที่ทำโสร่งอย่างดีในแขวงเหล่านี้ ผู้จัดการเปนฮอลันดา นำทอดพระเนตรตั้งแต่เริ่มเอาผ้าขาวมาซักแป้งแล้วทุบ แล้วเขียนลายขี้ผึ้งบางอย่างมีลายแบบรองใต้ผ้า เขียนเส้นไปตามลาย บางอย่างเขียนโดยไม่มีแบบ แล้วย้อม

ครามให้เปนสีน้ำเงิน แล้วซักน้ำร้อนขูดขี้ผึ้งออก ถมขี้ผึ้งพื้นแล้วย้อมเปลือกไม้ในส่วนสีม่วง ฤๅต้องการสีใดบ้างก็ย้อมทีละสี เสร็จแล้วจนซักทุบให้เนื้อแน่น ราคาผ้านุ่งอย่างที่เรียกว่าไกน์กว้างกว่าโสร่งไม่มีน่า ราคาอยู่ในผืนละ ๑๕ กิลเดอไปหา ๓๐ กิลเดอ ผ้าโสร่งผู้ดีไม่ใคร่ใช้ในเมืองนี้ มักใช้ผ้าไกน์นุ่งจีบชายหนึ่งโดยมาก ทอดพระเนตรทั่วจนที่ขาย ทรงซื้อบ้างเปนที่ระฦกแล้ว เสด็จกลับมาสู่รถพระที่นั่งประพาศทอดพระเนตรบ้านเมืองต่อไป จนทุ่มเศษเสด็จกลับโฮเตล

ครั้นเสวยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องเต็มยศทหารขาว ทรงเครื่องราชอิศริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงษ์ เสด็จโดยรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีทหารม้าฮอลันดาแห่ตามเคยเข้าไปสู่กรานตน สุลต่านแต่งเต็มยศใหญ่ สวมเสื้อเยียรบับ นุ่งผ้าผืนใหญ่มีหญิงพนักงานเชิญชายผ้าตามไปคอยรับเสด็จอยู่ที่ซาลา พร้อมด้วยเรสิเดนต์แลเจ้านายฝ่ายชวา ข้าราชการฮอลันดาแลชวาแต่งเต็มยศทั้งสิ้น เมื่อเสด็จถึงกองทหารถวายคำนับ แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี ประโคมพิณพาทย์เหมือนอย่างเคย แล้วสุลต่านเชิญเสด็จประทับในบัณฑาโป ผู้ที่ตามเสด็จแลเจ้านายชวา ข้าราชการฮอลันดาแลชวานั่งตามลำดับอย่างวันก่อน ระตูแลเจ้านายผู้หญิงยืนแถวรับเสด็จแลนั่งเข้าอันดับอย่างวันก่อน มหาดเล็กเชิญของเลี้ยงมาเลี้ยง ๓ ลาเสร็จแล้ว พวกพิณพาทย์ยกเครื่องพิณพาทย์มาตั้งน่าบัณฑาโป ผู้บอกยทรับคำสั่งสุลต่านแล้วอ่านยอพระเกียรติเบื้องต้นเช่นวันก่อนนั้นครั้นแล้วประโคมพิณพาทย์ บุตรชายสุลต่านแต่งตัวเปนละครอย่างที่

เรียกวายังวอง ๓ คน กับผู้ดีอีกคนหนึ่ง รวม ๔ คน มีบริวารบ่าวไพร่เปนเสนาแลตลก มาเล่นทำท่ารบกัน๑ ถวายทอดพระเนตร ๒ คู่ ครั้นเสร็จการเล่นลครแล้ว มีพระราชดำรัสปราไสยตรชายสุลต่านที่เล่นลครทั้ง ๓ คนพอสมควร มหาดเล็กสุลต่านนำเครื่องเลี้ยงตอนหลังมาเลี้ยงเสร็จแล้ว สุลต่านสั่งให้ยกเครื่องดนตรีไปจากที่ แลย้ายโต๊ะเครื่องเลี้ยงหมดแล้ว เสด็จพระราชดำเนินจากบัณฑไป สุลต่านแลเรสิเดนต์ตามมาส่งเสด็จที่ซาลา เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งกลับสู่โฮเตล ฯ

๏ วันที่ ๗ กรกฎาคม เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีทหารม้าฮอลันดานำแลตามเหมือนเคยออกจากโฮเตลไปสู่สเตชั่นรถไฟ สุลต่านแลเรสิเดนต์กับทั้งเจ้านายชวา ข้าราชการฮอลันดาแลชวาแต่งเต็มยศ ไปพร้อมกันคอยส่งเสด็จที่สเตชั่น สุลต่านเชิญเสด็จประทับในห้องพักสำหรับสเตชั่นนั้นแลจัดเครื่องเลี้ยงถวายตามเคย ครั้นจวนเวลารถออกจึงมีพระราชดำรัสขอบใจแลลาผู้ที่มาส่งเสด็จทั้งปวง แล้วเสด็จขึ้นรถสลูนพระที่นั่งแตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาที รถแตรมเวพิเศษออกจากสเตชั่นเมืองดิยกยา อ้อมขึ้นไปตามเชิงเขามราปี เวลาเช้า ๓ โมง ๓๕ นาที ถึงสเตชั่นตำบลมุนติลัง เสด็จจากรถแตรมเวคอนโตรลเลอตำบลนั้นจัดน้ำชาถวายแลเลี้ยงคนตามเสด็จ แล้วเสด็จ

๑ เรื่องลครที่เล่นวันนี้ เปนเรื่องกระษัตริย์ยกทัพออกไปรบกัน ลงโรงเวลายาม ๑ เมื่อกองทัพ ๒ ฝ่ายไปถึงประทะกัน ตัวนายต่อนาย ๒ คู่รำกระบวนรบกันพอเสร็จก็พอ ๒ ยาม

ขึ้นทรงรถพระที่นั่งเทียม ๔ ม้า มีพวกเทศาเวดนาถือธงฮอลันดาขี่ม้า แห่น่าหลัง ไปตามระยะทางประมาณชั่วโมงเศษ ถึงจันดิเมนดูดมี พิณพาทย์แขกประโคมรับเสด็จ ตกแต่งธงแลใบไม้งามดี เสด็จจาก รถพระที่นั่งเข้าไปในเขตรพระอารามนั้น ที่นี่เปนมณฑปใหญ่ก่อด้วย ศิลาสลักเปนลวดลายงดงามมาก ขึ้นบันไดไปมีชั้นทักษิณรอบตอน หนึ่งแล้ว จึงถึงทางเข้าในมณฑป ภายในตรงกลางมีพระพุทธรูป ศิลาทั้งแท่งองค์ใหญ่ เปนรูปพระอย่างพุทธสาสนาฝ่ายเหนือ คือนั่ง ห้อยพระบาท ยกพระหัดถ์ทั้ง ๒ ขึ้นทำท่า แลขนาดคล้ายพระประธาน ในพระอุโบสถพระปฐมเจดีย์ ๒ ข้างพระพุทธรูปมีเทวรูป ฤๅรูปกระษัตริย์ ผู้สร้าง ๒ รูป เปนศิลาทั้งแท่งเหมือนกันทำดีมาก พวกพนักงาน ฮอลันดาจัดดอกไม้ไว้ถวายทรงโปรยนมัสการพระพุทธรูปนั้น มณฑปนี้ พังทลายลงมาในตอนข้างบน ฮอลันดากำลังจัดการที่จะซ่อมขึ้นใหม่ ตั้งร่างร้านแลจัดศิลาที่พังคุมหุ้มรวยยอดพอมิดเปนหลังคา แล้วยัง กำลังทำอยู่ในตอนข้างในถึงแต่งศิลาใหม่เข้าช่วย ก่อรักษาแต่ภาย นอกให้คงเปนศิลาของเดิม เมื่อเสด็จออกจากมณฑปแล้ว เสด็จ พระราชดำเนินทอดพระเนตรภายนอกไปตามชั้นประทักษิณโดยรอบแล้ว เสด็จขึ้นตามบันไดร่างร้านขึ้นไปทอดพระเนตรจนถึงยอด ซึ่งกำลังทำ ค้างอยู่แล้วเสด็จลงมาพักที่ที่พัก ในลานบริเวณนั้นมีพระพุทธรูปแล ศิลาสลักต่าง ๆ ที่ ๆ ยังไม่ได้คุมตั้งขึ้นเกลื่อนเรี่ยรายไปเปนอันมาก นาย ช่างผู้ทำการนำแผนที่ซึ่งคิดจะทำการซ่อมถวายทอดพระเนตร แล้วเสด็จ

ขึ้นสู่รถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินต่อไปตามระยะทางจนถึงมหาเจดีย์ที่มีชื่อโบโรบุดอ (บรมพุทธะ) รถพระที่นั่งส่งเสด็จที่น่าประสังคหันอันรัฐบาลฮอลันดาทำไว้สำหรับคนเดินทางมาเที่ยวชมสถานที่นี้จะได้อาไศรยอยู่กิน เสด็จประทับพักที่นั้นครู่หนึ่ง แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นทอดพระเนตรเจดีย์นั้น พระมหาเจดีย์นี้อยู่บนยอดเนินเขาเล็ก ก่อด้วยศิลาสลักเปนเรื่องแลลายต่าง ๆ งามดีมาก มีบัลลังก์เปนชั้นประทักษิณซ้อนกันขึ้นไปถึง ๙ ชั้น แต่ชั้นล่างเปนแต่ลานใหญ่ไม่มีพนัก ตั้งแต่ชั้น ๒ ขึ้นไปจนถึงชั้น ๕ ศิลาที่ก่อสลักงดงามทั้งพนักแลสถานสลักเปนรูปพระโพธิสัตว์ฤๅพระพุทธรูป แลเทวรูปต่าง ๆ ทั่วไป มีทั้งสลักเรื่องชาดกต่าง ๆ ทั้งพระปฐมสมโพธิพุทธประวัติเปนชั้น ๆ ขึ้นไปทั้ง ๔ ชั้น ตั้งแต่ชั้นที่ ๖ ขึ้นไปดูเปนคนละฝีมือ ศิลาที่ก่อเปนแต่เกลี้ยง ๆ ไม่มีลวดลายแลไม่มีพนักสลักงาม ๆ มีแต่พระเจดีย์องค์ระฆังก่อด้วยศิลาแต่งเปนรูปหางเหยี่ยวเพื่อให้โปร่ง มีพระพุทธรูปอยู่ในพระเจดีย์แลเห็นได้ตามที่โปร่ง พระพุทธรูปเหล่านี้ท่าต่าง ๆ ซึ่งเขาว่าเปนรูปพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ตามลัทธิพุทธสาสนาฝ่ายเหนือ แลมีพระพุทธรูปแสดงธรรมจักกัปปวัตนสูตรอีกปางหนึ่งด้วย รวมเปน ๖ ปางฤๅ ๖ ท่าด้วยกัน องค์ที่ ๑ อยู่ในพระเจดีย์ครอบที่กล่าวแล้วนั้น อยู่ชั้นบนทั้ง ๔ ทิศ ถัดลงมาเปนปางแสดงธรรมจักรตั้งบนหลังพนักโดยรอบทั้ง ๔ ทิศ ถัดลงมาตั้งบนหลังพนักปางละทิศ ๔ ด้านอีก ๔ ปาง พระพุทธรูปเหล่านี้เปนศิลาฝีมือโบราณ ปางละ ๗๒ องค์ รวมกันเปน ๔๓๒ องค์

แลชำรุด แลย้ายไปไว้ที่อื่นเสียบ้างยังอยู่ไม่ครบ ในตอนบน ๆ มีพระเจดีย์ศิลาองค์ย่อม ๆ ตั้งบนหลังพนักบ้าง หลังซุ้มพระพุทธรูปบ้าง เรียงรายไปที่กลางมีพระเจดีย์องค์ใหญ่ แต่ยอดทลายสูญเสียแล้ว ในองค์พระเจดีย์มีคูหาเปนถ้ำเข้าไป มีพระพุทธรูปจมดินอยู่เพียงพระอุระองค์ ๑ มีอักษรพระนาม จ. ป. ร. จารึกไว้แต่เมื่อเสด็จครั้งก่อน มีศักราช ๑๑๕ แลหนังสือฮอลันดาพร้อมทั้งศักราชบอกการที่เสด็จพระราชดำเนินครั้งก่อนจารึกในศิลายึดทองอยู่ด้านใน บนยอดพระเจดีย์ลำดับศิลาเปนคั่นบันไดขึ้นได้สดวกจนชั้นบัลลังก์ข้างบนซึ่งเหลืออยู่เพียงเท่านั้น ครั้นทอดพระเนตรพอสมควรแก่เวลา เพราะเปนเวลาเที่ยงแดดร้อนถูกไอศิลาทำให้ร้อนจัด จึ่งเสด็จกลับมาประทับที่ประสังคหัน เสวยกลางวันพร้อมด้วยผู้ซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินทั้งปวงแล้ว เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งกลับจากโบโรบุดอมาตามทางเดิมจนถึงสเตชั่นรถรางตำบลมุนติลัง ประทับพักที่นั้นจนได้เวลาเสด็จขึ้นสู่รถสลูนพระที่นั่ง เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาที รถรางออกจากสเตชั่นเดินต่อไปตามทาง เลียบเนินเขาขึ้นไปจนเวลาบ่าย ๔ โมง ๓๕ นาที ถึงเมืองมะกาลังอันเปนเมืองเอกของมณฑลกาดูน์ เรสิเดนต์เมืองนี้ป่วยลงไปรักษาตัวอยู่เมืองสมารัง แอสสิสตันต์เรสิเดนต์ แลข้าราชการฮอลันดาหลายนาย กับทั้งนายทหารผู้บัญชาการทหารเมืองนี้และเด่นอธิบดีมาคอยรับเสด็จที่โฮเตลเซนตรัมอันจัดไว้เปนที่ประทับ รถรางพระที่นั่งหยุดตรงน่าโฮเตล แม้ถึงเปนเวลาฝนตกมากเขาก็จัดการรับเสด็จ

โดยแขงแรง มีแตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมีแลพิณพาทย์ประโคมที่โฮเตลนั้น ครั้นเสด็จจากรถรางสู่โฮเตลแล้ว ผู้ที่มารับเสด็จได้เข้าเฝ้า มีพระราชปฏิสัณฐารพอสมควรทั่วกัน

วันนี้ฝนตกมาก ไม่ได้เสด็จประพาศแห่งใด เสวยค่ำที่โฮเตลนี้ ฯ

๑ วันที่ ๘ กรกฎาคม เวลาเช้า โปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดาพาเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๒ พระองค์ กับพระเจ้าลูกยาเธอ แลผู้ซึ่งมิได้เคยมาตามเสด็จพระราชดำเนินครั้งก่อน ไปทอดพระเนตรที่โบโรบุดออีกครั้ง ๑ ได้ไปรถเทียมม้า ๔ ม้าแต่เมืองมะกาลังทีเดียว กลับเวลาบ่าย

ส่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จทรงรถพระที่นั่งเที่ยวประพาศบ้านเมือง แล้วแวะทอดพระเนตรบ้านเรสิเดนต์เมืองนี้ มีสวนงามทั้งมีที่แลในสวนเห็นภูมิลำเนาตลอดถึงยอดเขาทั้ง ๔ ทิศงามยิ่งนัก เวลากลางวันเสด็จกลับเสวยที่โฮเตล

ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรโรงทหารสำหรับเมืองนี้ เพราะเปนเมืองสำคัญที่ไว้กองทหารฮอลันดาตำบลหนึ่งในเขตรนี้ มีที่อยู่ทหารอยู่ในถึง ๕,๐๐๐ คน แต่ทหารที่อยู่ประจำเวลานี้ระหว่าง ๓,๐๐๐ ไปหา ๔,๐๐๐ คน นายพันตรีชไนเดอ ผู้บัญชาการกองทหารรับเสด็จแลนำทอดพระเนตรทั่วแล้วเสด็จกลับสู่โฮเตล โปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการฝ่ายในไปทอดพระเนตรโรงพยาบาลทหารสำหรับเมืองนี้ด้วย เวลาค่ำเสวยที่โฮเตลแล้วไม่มีที่ประพาศแห่งใด ฯ

๏ วันที่ ๙ กรกฎาคม เวลาเช้า ๒ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกที่โฮเตล แอสสิสตันต์เรสิเดนต์กับข้าราชการฮอลันดาเปนอันมาก ทั้งระเด่นอธิบดีฝ่ายชวาเมเยอจีนมาพร้อมกันคอยส่งเสด็จ มีพระราชดำรัสลาแล้ว เสด็จขึ้นสู่รถสลูนพระที่นั่งที่น่าโฮเตลนั้น เวลาเช้า ๓ โมงตรงรถรางออกจากที่นั้นกลับมาตามทางเดิม เวลาเช้า ๔ โมง ๕๖ นาทีถึงสเตชั่นเมืองดีกยา เสด็จจากรถรางขึ้นทรงรถเทียม ๔ ม้า มีทหารฮอลันดาแห่น่าหลังเที่ยวประพาศเมืองนั้น แล้วไปทอดพระเนตรตลาดสำหรับเมือง แล้วเสด็จมาประทับโฮเตลดูกู ซึ่งประทับเมื่อเสด็จอยู่ที่เมืองนี้ เสวยกลางวันที่โฮเตลนี้ เสวยแล้วเสด็จขึ้นสู่รถพระที่นั่ง มีทหารม้าแห่มาสู่สเตชั่นรถไฟ เสด็จขึ้นรถพระที่นั่งสลูน เวลาบ่าย ๑ โมง ๒๗ นาที รถไฟออกจากสเตชั่นเมืองดีกยาการตะ กลับมาตามทางเดิม หยุดพักตามระยะทางที่ตำบลเตรตส์ ๔ นาที ตำบลกุโตอารโย ๒ นาที ตำบลกอมบอง ๔ นาที แล้วเข้าอุมงค์ลอดใต้เขา ๑ นาที เวลาบ่าย ๕ โมง ๔ นาทีถึงตำบลเมาส์รถไฟหยุดในสเตชั่นแล้ว เสด็จพระราชดำเนินจากสเตชั่นรถไฟมาสู่โฮเตลน่าสเตชั่นนั้นครู่หนึ่งแล้ว ทรงพระดำเนินเที่ยวประพาศทอดพระเนตรบ้านเรือนตำบลนี้ ซึ่งพึ่งตั้งขึ้นใหม่โดยมาก เสด็จจนถึงโรงทหารรักษาที่ตำบลนี้ ทอดพระเนตรในโรงทหารครู่หนึ่งแล้ว ทรงพระดำเนินกลับสู่โฮเตล ประทับแรมที่นั้นคืนหนึ่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๐ กรกฎาคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินแต่โฮเตลมาสู่สเตชั่นรถไฟ เวลาเช้า ๓ โมง ๓๗ นาที รถไฟออกจาก

สเตชั่นตำบลเมาส์ หยุดพักตามระยะทางที่เมืองบันจา ๒ นาที ที่ตาสิกมลายะ ๔ นาที ที่วารุงบันเดก ๒ นาที ที่จิบาตู ๕ นาที ที่จิจาลังกา ๕ นาที เสวยกลางวันในรถพระที่นั่ง ไม่ได้หยุดนานแห่งใด เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๒ นาทีถึงเมืองบันดอง รถไฟเข้าเทียบในสเตชั่น สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนารถ แลพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการซึ่งอยู่ที่เมืองนี้ กับทั้งเรสิเดนต์แลข้าราชการฮอลันดา ระเด่นตำมะหงงสำหรับเมืองนี้คอยรับเสด็จพร้อมกันอยู่ที่สเตชั่น เสด็จลงจากรถไฟ ตรัสกับผู้ที่มาส่งเสด็จพอสมควรแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งกับสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนารถ กลับมาสู่โฮเตลโฮมัน [สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมาซึ่งทรงพระประชวรพึ่งจะค่อยคลายนั้น ทรงพระสบายขึ้นมาก ประทับนั่งรับเสด็จได้ เปนที่เจริญพระราชหฤไทย แลเปนที่ยินดีแก่พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินกลับมาเห็นทรงสบายขึ้นถึงเพียงนี้

เวลาค่ำเสวยที่โฮเตล ไม่ได้เสด็จประพาศแห่งใด ฯ

๏ วันที่ ๑๑ กรกฎาคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงรถพระที่นั่งจากโฮเตลโฮมันเมืองบันดองไปตามถนนน่าโฮเตล ตรงไปทางฝ่ายตวันตก ระยะทางประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงตำบลจิมะหิ ซึ่งเปนตำบลที่พักกองทหารแห่งหนึ่งในเกาะชวาฝ่ายตวันตก ประทับรถพระที่นั่งที่โรงทหาร นายพันโท กัมเมอร์มัน

ผู้บังคับการทหารที่ตำบลนั้นเปนผู้รับเสด็จ แล้วนำเสด็จทอดพระเนตรสถานต่าง ๆ ในโรงทหารนั้น แล้วเสด็จพระราชดำเนินจากโรงทหารไปทอดพระเนตรโรงพยาบาลทหาร ซึ่งตั้งอยู่ในตำบลจิมะหินั้นเหมือนกัน หมอใหญ่ในโรงพยาบาลนั้นเปนผู้รับเสด็จ แลได้นำเสด็จทอดพระเนตรโรงพยาบาลนั้นแล้ว เสด็จพระราชดำเนินจากโรงพยาบาลทหารไปประทับโฮเตลเอมมาครู่หนึ่ง แล้วเสด็จกลับตามทางเดิม มาถึงโฮเตลโฮมันเมืองบันดองเวลาเที่ยงเศษ

ครั้นเวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมา ซึ่งมีพระอาการทุเลาขึ้น เสด็จทรงรถไสไปเที่ยวได้บ้างแล้วนั้น เสด็จไปทอดพระเนตรห้างขายของในที่ใกล้โฮเตลที่ประทับ เสด็จกลับเวลาค่ำ ฯ

๏ วันที่ ๑๒ กรกฎาคม เวลาเช้าย่ำรุ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินจากโฮเตลโฮมันพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนารถไปประทับสเตชั่นรถไฟ เพื่อจะเสด็จไปประทับแรมเมืองเบตาเวีย แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งต่อไป ๑ มีผู้ไปส่งเสด็จที่สเตชั่นฝ่ายไทยมีสมเด็จพระบรมราชินีนารถ แลพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการฝ่ายฮอลันดามีเรสิเดนต์แลเจ้าพนักงานฮอลันดาทั้งปวงในเมืองนี้ กับทั้ง

---

๑ การที่เสด็จกลับจากบันดองก่อน เพื่อจะเสด็จไปลาแลขอบใจ คอเวอเนอเยเนอราล ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมา หมอแนะนำว่าควรเสด็จตรงไปลงเรือเมื่อจะออกทเลทีเดียว จึงโปรดให้รออยู่ ตามเสด็จไปเมื่อจะออกเรือพระที่นั่ง

ระเด่นตำมะหงงแลพนักงานแขกผู้ใหญ่ มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐาร กับผู้ที่มาส่งเสด็จตามสมควรแล้ว เสด็จขึ้นทรงรถไฟพิเศษออกจาก สเตชั่นเมืองบันดองเวลาเช้าย่ำรุ่งกับ ๔๐ นาที มาตามระยะทาง หยุด ตามสเตชั่นบางแห่ง เวลาเช้า ๒ โมงเศษถึงสเตชั่นเมืองจิอันดัยร์ มีระเด่นอธิบดีเมืองนั้นรับเสด็จอยู่ที่สเตชั่น มีน้ำชาแลของต่าง ๆ เตรียม สำหรับตั้งเครื่อง แต่แอสสิสตันต์เรสิเดนต์ป่วยหาได้มารับเสด็จไม่ เพราะเหตุที่รถไฟพระที่นั่งหยุดที่นี่มิได้นานเวลานัก จึ่งไม่ได้เสด็จลง จากรถพระที่นั่ง โปรดเกล้า ฯ ให้ระเด่นอธิบดีขึ้นไปเฝ้ายนรถพระที่นั่ง มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐารตามสมควรแล้ว ระเด่นอธิบดีกราบถวาย บังคมลาลงจากรถแล้ว รถไฟที่เสด็จพระราชดำเนินนั้นออกจากเมือง จิอันดัยร์ต่อมาตามระยะทาง มีลอดเขาแห่งหนึ่งระหว่างเมืองจิอันดัยร์ กับเมืองศุขภูมิผ่านถ้ำที่มืด ๓ นาที แล้วมาผ่านเมืองศุขภูมิแลเดิน ต่อมา เวลาเช้า ๕ โมงเศษถึงสเตชั่นเมืองบุยเตนซอร์ค รถไฟพระที่นั่ง หยุดที่สเตชั่นนี้ เคอเนลสตัล มาคอยรับเสด็จที่สเตชั่น เสด็จลงจาก รถไฟมาทรงรถม้าซึ่งคอเวอเนอเยเนอราลจัดมารับเสด็จนั้น เสด็จ พระราชดำเนินจากสเตชั่นไปที่บ้านคอเวอเนอเยเนอราล ซึ่งเรียกกัน ว่าวัง อันตั้งอยู่ในสวน คอเวอเนอเยเนอราลรับเสด็จอยู่ที่วังนั้น แล้ว เชิญเสด็จประทับห้องซึ่งจัดไว้ถวายเปนที่ทรงพัก พระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัวได้ประทับที่นั้น สรงน้ำแลประทับอยู่จนถึงเวลาเสวยกลางวัน คอเวอเนอเยเนอราลเชิญเสด็จประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงษา นุวงษ์ข้าราชการที่ตามเสด็จ แลเจ้าพนักงานในราชการฝ่ายฮอลันดา

ครั้นเสวยเสร็จแล้วทรงฉายพระรูปพร้อมกับคอเวอเนอเยเนอราล แล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งจากวังมายังสเตชั่นรถไฟ มีแอสสิสตันต์เรสิเดนต์มาส่งเสด็จ ได้เวลาเสด็จขึ้นทรงรถพิเศษออกจากสเตชั่นเมืองบุยเตนซอร์คมาตามระยะทาง บ่าย ๔ โมงเศษถึงสเตชั่นเวลเตอเวรเดนเมืองเบตาเวีย เสด็จทรงรถม้าไปประทับที่โฮเตลเดซอินดีส เวลาเย็นเสด็จทรงรถประพาศในเมืองเบตาเวีย เวลาค่ำเสด็จไปประทับเสวยที่เรสตอรองต์ในเมืองเบตาเวีย แล้วเสด็จกลับมาประทับแรมที่โฮเตลเดซอินดีส ๒

๑ วันที่ ๑๓ กรกฎาคม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมา ซึ่งทรงพระประชวร มีพระอาการคลายขึ้นมากพอจะเสด็จเดินทางได้นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จกลับในวันนี้ ได้เสด็จจากโฮเตลโฮมันโดยรถม้ามาที่สเตชั่นรถไฟ สมเด็จพระบรมราชินีนารถ แลพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการซึ่งอยู่ประจำที่เมืองบันดองพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอนั้น ก็ได้เสด็จทรงรถไปที่สเตชั่นรถไฟ มีเจ้าพนักงานฝ่ายฮอลันดามาส่งเสด็จ เวลาเช้าย่ำรุ่ง ๔๐ นาที รถไฟพิเศษที่สมเด็จพระบรมราชินีนารถ แลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กับทั้งผู้อื่น ๆ ที่ตามเสด็จมาด้วยขึ้นพร้อมกันแล้ว ออกจากสเตชั่นเมืองบันดองมาตามระยะทางซึ่งเสด็จพระราชดำเนินเวลาวานนี้ พักตามสเตชั่นใหญ่บางแห่ง ตรงมาถึงตันยงปริยกเวลาบ่ายโมง ๔๕ นาที สมเด็จพระบรมราชินีนารถ แลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เสด็จจากรถไฟไปประทับในเรือพระที่นั่งมหาจักรี ซึ่งเทียบท่าอยู่ณที่นั้น

ส่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จประทับแรมอยู่ที่โฮเตล เดซอินดีส เมืองเบตาเวียนั้น เวลาเช้าเสด็จทรงรถพระที่นั่งประพาศในเมืองเบตาเวียแล้ว เสด็จประทับที่โรงจักรทำยาฝิ่นของรัฐบาล เจ้าพนักงานผู้จัดการโรงงานนั้นเปนผู้รับเสด็จ แลนำเสด็จทอดพระเนตรที่ทำการยาฝิ่น แล้วเสด็จจากโรงงานทำยาฝิ่นทรงรถพระที่นั่งกลับมาประทับที่โฮเตลเดซอินดีส เสวยกลางวันแล้ว ทรงรถพระที่นั่งไปประทับที่สเตชั่นรถไฟเวลเตอเวรเดน เสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่ง รถไฟใช้จักรเดินจากที่นั้นมาถึงตันยงปริยก เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ มีข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายฮอลันดา ซึ่งได้มารับเสด็จเมื่อเวลาเสด็จถึงเกาะชวานั้น แต่งเต็มยศมาคอยรับเสด็จอยู่ที่สเตชั่นรถไฟตันยงปริยก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินจากสเตชั่นรถไฟ เสด็จลงประทับในเรือพระที่นั่ง พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนินมานั้น แลพวกข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายฮอลันดาก็ได้ตามเสด็จพระราชดำเนินมาส่งเสด็จในเรือพระที่นั่ง มีพระราชดำรัสปฏิสัณฐารตามสมควรแล้ว กราบถวายบังคมลากลับไป แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ มัณฑนาภรณ์ประดับเพ็ชร แก่มิสเตอร์วาเลตเต ซึ่งเดิมเปนเลขานุการมณฑลเบตาเวีย แล้วได้เลื่อนตำแหน่งเปนแอสสิสตันต์เรสิเดนต์เมืองตังคารังมณฑลเบตาเวีย ในเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาศครั้งนี้ ซึ่งได้เปนพนักงานสำหรับตามเสด็จพระราชดำเนินประพาศในครั้งนี้ตลอดเวลาซึ่งเสด็จประทับอยู่ในชวาทวีปนี้ แล้วมิสเตอร์

วาเลตเตกราบถวายบังคมลากลับจากเรือพระที่นั่ง พร้อมทั้งมิสเตอร์ ราเมซย์ กงซุลสยามที่เมืองเบตาเวีย แลหมอฮูเฮนสตราเตน หลวงเปรกษนสาตราธิคมซึ่งมาส่งเสด็จในเรือพระที่นั่งนั้นด้วย ครั้นพร้อมพร้อมที่จะออกเรือพระที่นั่งได้แล้ว เวลาบ่าย ๔ โมง พระยาชลยุทธโยธินทร์ผู้บังคับการเรือพระที่นั่ง ให้ถอยเรือพระที่นั่งออกจากที่เทียบท่าตันยงปริยก เมื่อเรือพระที่นั่งผ่านเรือรบฮอลันดาซึ่งทอดอยู่ในวงเขื่อนกันคลื่นนั้น พลทหารในเรือรบนั้นได้โห่ร้องถวายไชยมงคล แลยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ เรือพระที่นั่งออกจากช่องเขื่อนกันคลื่น ใช้จักรขึ้นมาข้างเหนือในทเลชวาคลื่นราบสงบดี ฯ

๏ วันที่ ๑๔ กรกฎาคม เรือพระที่นั่งเข้าช่องบังกา ระหว่างเกาะบังกาแลสุมาตรา ฯ

๏ วันที่ ๑๕ กรกฎาคม เรือพระที่นั่งเดินต่อมาโดยลำดับผ่านเกาะลิงา เข้าช่องเรียว เวลา ๒ ทุ่มเศษ ตรงเกาะสิงคโปร์ทอดเรือพระที่นั่งห่างเมืองสิงคโปร์ประมาณ ๔ ไมล์ ในระยะซึ่งเสด็จพระราชดำเนินแต่เกาะชวามามิได้มีคลื่นเลย เปนแต่มีฝนบ้าง ฯ

๏ วันที่ ๑๖ กรกฎาคม เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ออกเรือพระที่นั่งเลื่อนเข้าไปทอดสมอที่ตรงสพานน้ำยอนซันสเบียร์ ทอดเรือพระที่นั่งเวลา ๕ โมงเช้า เรือรบอังกฤษ อเมริกัน ออสเตรีย ยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ พลทหารโห่ร้องถวายไชยมงคล เมื่อเรือพระที่นั่งทอดสมอเรียบร้อยแล้ว เซอแฟรงก์เสวตเตนฮัม ผู้รักษาการแทนเจ้าเมืองลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง มีทหารแลแตรวงรับ มีพระราชดำรัส

ปฏิสัณฐารกับเซอแฟรงก์เสวตเตนฮัมพอสมควรแล้ว กราบถวายบังคมลากลับไป แล้วพวกออฟฟิศเซอร์ในเรือรบอังกฤษ อเมริกัน ออสเตรียมาเฝ้า แล้วข้าราชการในเมืองสิงคโปร์ แลเมืองมลายูมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทโดยลำดับ คือพระพิเทศพานิชกงซุลเยเนอราลสยามเมืองสิงคโปร์ หลวงพิพัฒพนิชการ หลานพระยาอนุกูลสยามกิจ มิสเตอร์รอสส์ ผู้ช่วยราชการกงซุลสยาม เจ้าพระยาฤทธิสงครามเมืองไทรบุรีตนกูเบซา ตนกูมหมุดเมืองตรังกานู พระโยธิปฏิยุทธรายามุดาแลกรมการเมืองกลันตัน พระยาวิชิตภักดีแลกรมการเมืองตานี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสกับผู้ที่มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทตามสมควรแล้ว เวลาย่ำเที่ยงเศษเสด็จลงประทับเรือกลไฟ ซึ่งเจ้าพนักงานที่เมืองสิงคโปร์จัดมารับเสด็จ ไปประทับที่สพานยอนซันสเขียร์ เมื่อเสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่ง ที่ข้อมแคนนิงยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ มิสเตอร์เกนเนสลี ผู้ว่าการตำแหน่งคอลอเนียลสิเกรตารีรับเสด็จอยู่ที่สพาน มีทหารแถวแลแตรวงรับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสกับมิสเตอร์เกนเนสลี แลเสด็จพระราชดำเนินผ่านแถวทหาร แล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่ง ซึ่งผู้รักษาการแทนเจ้าเมืองจัดมารับเสด็จ ออกจากท่าสพานยอนซันสเขียร์ไปประทับที่คอเวอนเมนต์เฮาส์ เซอแฟรงก์เสวตเตนฮัมรับเสด็จอยู่ที่นั้น แล้วเสวยกลางวันเปนการไปรเวตที่คอเวอนเมนต์เฮาส์ พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน แลข้าราชการเมืองนั้นมีเซอแฟรงก์เสวตเตนฮัมเปนต้น แล้วประทับอยู่ที่นั้นตามเวลาที่สมควร

แล้ว เสด็จพระราชดำเนินจากคอเวอนเมนต์เฮาส์มาประทับที่เฮอริเกนเฮาส์ เจ้าพระยาไทรบุรีได้มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทที่เฮอริเกนเฮาส์อิกครั้งหนึ่ง นำตนกูอิบรฮิมบุตรชายคนใหญ่ของเจ้าพระยาไทร ถวายตัวทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ แล้วตนกูยาซาร์ ตนกูมหมุดเมืองตรังกานูมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทอิกเหมือนกัน แล้วพระพิเทศพานิชนำมิสเตอร์เรเบิน ซึ่งเคยเปนผู้ว่าการกงซุลสยามที่เมืองสิงคโปร์คราวหนึ่งนั้น เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทด้วย เวลาเย็นเสด็จทรงรถประพาศที่ขังน้ำ ซึ่งสำหรับมาใช้บริโภคในเมืองนี้ ประทับที่ ๆ พักของผู้ดูการ แล้วเสด็จลงเรือกรรเชียงเล็กในสระขังน้ำนั้น ทอดพระเนตรสระขังน้ำแล้ว เสด็จกลับมาประทับที่ ๆ พัก เสวยพระสุธารศชาแลเครื่องว่าง เวลาค่ำเสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับเฮอริเกนเฮาส์ วันนี้โปรดเกล้า ฯ ให้มีการเลี้ยงอาหารเวลาค่ำที่เฮอริเกนเฮาส์ โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญเซอแฟรงก์เสวตเตนฮัมกับกรมการผู้ใหญ่ในเมืองนั้นรวม ๑๐ นายมารับพระราชทานเลี้ยงพร้อมทั้งพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน รวมหมดด้วยกัน ๒๐ ทั้งที่ประทับ เมื่อผู้ที่จะรับพระราชทานเลี้ยงมาพร้อมกันแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยผู้ที่ได้กล่าวถึงแล้วนั้น ครั้นเสวยเสร็จแล้วมีพระราชดำรัสกับผู้ที่รับพระราชทานเลี้ยงพอเวลาสมควรแล้ว เซอแฟรงก์เสวตเตนฮัม แลกรมการผู้ใหญ่เมืองสิงคโปร์ กราบถวายบังคมลากลับไปแล้ว พระยาตานีนำตนกูบุตรีภรรยากับบุตรของพระยาตานี เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท พระโยธิปฏิยุทธรายามุดาเมืองกลันตัน

เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ทูลเกล้า ฯ ถวายขันเหน่งทองคำ ซึ่งเปนของพระยากลันตันฝากมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานของซึ่งทรงได้มาจากเมืองชวาเปนของพระราชทานฝากแก่พวกหัวเมืองมลายูที่มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในวันนี้ทั่วกัน เวลา ๕ ทุ่มเศษเสด็จทรงรถพระที่นั่งจากเฮอริเกนเฮาส์ มาเสด็จลงเรือกลไฟเล็กที่ท่าสพานยอนซันสเบียร์ มาประทับเสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งมหาจักรี แล้วพระยารัษฎานุประดิษฐ ซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินไปประพาศเกาะชวานั้น กราบถวายบังคมลากลับไปรักษาราชการบ้านเมืองณมณฑลภูเก็จ แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชวรินทร์รับของพระราชทานฝากจากชวา ลงเรือสุครีพนำไปพระราชทานพระยาตรังกานูแลพระยากลันตันที่บ้านเมือง ประทับแรมในเรือพระที่นั่งทอดอยู่ที่นี้ตลอดราตรี ฯ

๏ วันที่ ๑๗ กรกฎาคม เวลาเช้าย่ำรุ่งแล้ว เรือพระที่นั่งถอนสมอใช้จักรออกจากที่ทอดน่าเมืองสิงคโปร์ เลียบมาพอแลเห็นฝั่งตลอดไปเวลาค่ำเห็นเกาะแขวงเมืองปาหัง ฯ

๏ วันที่ ๑๘ กรกฎาคมเรือพระที่นั่งเดินเห็นเขาฝั่งแขวงเมืองปาหังตอนบ่ายเข้าแขวงเมืองตรังกานู ค่ำผ่านเกาะริดัง เวลากลางคืนผ่านแขวงเมืองกลันตัน ฯ

๏ วันที่ ๑๙ กรกฎาคม เรือพระที่นั่งเดินผ่านแขวงเมืองสายบุรีเมืองตานี เมืองหนองจิก เข้าแขวงเมืองสงขลาตอนเย็น เวลาทุ่มเศษ

ถึงปากน้ำเมืองสงขลา ทอดเรือพระที่นั่งตรงปากน้ำ พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช พระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา พระยาสุนทราทรธุรกิจ ข้าหลวงเมืองกลันตัน ได้ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสกับผู้ที่มาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาททั่วกัน เรือพระที่นั่งทอดประทับแรมที่นี้ราตรีหนึ่ง ฯ

๏ วันที่ ๒๐ กรกฎาคม เวลาเช้า ๒ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟเล็กจูงไปเข้าปากน้ำเมืองสงขลา ประทับที่ท่าเสด็จขึ้น ซึ่งทำใหม่อยู่ริมบ้านพระยาวิเชียรคีรี ตรงที่พักข้าหลวงเทศาภิบาล ที่นั้นได้ก่อเขื่อนศิลาและจะถมเปนสนามออกมาริมน้ำ ที่สพานน้ำแลที่พักข้าหลวงเทศาภิบาล แลที่ถนนแลบ้านเรือนหมู่ตลาด ได้ตกแต่งประดับด้วยใบไม้แลธงเปนต้นเปนการรับเสด็จ เมื่อเรือพระที่นั่งประทับแล้วเสด็จขึ้น มีพระสงฆ์สวดถวายไชยมงคลที่สพาน มีพระศรีธรรมมุนีเปนต้น ส่วนข้าทูลลอองธุลีพระบาทในมณฑลนี้รับเสด็จที่สพาน คือ พระยาสุขุมนัยวินิต พระยาวิเชียรคีรี พระยาศรีธรรมราช พระยาอภัยบริรักษ์ พระยาพิพิธเสนา เมืองยิหริ่ง พระยาเพ็ชราภิบาลเมืองหนองจิก พระยาณรงค์ฤทธิ เมืองยะลา พระยาสุริยสุนทรเมืองสายบุรี พระยาสุนทราทรธุรกิจ พระยาพิทักษ์เทพธานี กับพระหลวงขุนในกองข้าหลวงเทศาภิบาล แลกรมการอำเภอในหัวเมืองมณฑลนี้อีกเปนอันมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้า

อยู่หัวมีพระราชดำรัสกับพระสงฆ์แลข้าราชการที่มารับเสด็จ แล้วทรงพระดำเนินไปตามทาง มีปรำบังร่มตลอดถึงที่พักข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งซ่อมแซมเพิ่มเติมต่อขึ้นใหม่ แลยกที่ว่าราชการมาตั้งอยู่ที่นี้ด้วย เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับบัลลังก์ ข้าราชการซึ่งกล่าวมาแล้ว ได้ประชุมเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทพร้อมกัน พระยาสุขุมนัยวินิตอ่านคำกราบบังคมทูลพระกรุณาแสดงความยินดีในการที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอหายพระประชวรแลถวายไชยมงคล มีพระราชดำรัสตอบพระราชทานพรแก่ข้าราชการเหล่านั้น แล้วประทับเสวยที่ห้องเสวย ซึ่งพระยาสุขุมนัยวินิตจัดไว้รับเสด็จ เสวยแล้วเสด็จพระราชดำเนินจากที่พักข้าหลวงไปประทับบ้านพระยาวิเชียรคีรี ทรงฉายพระรูปแลทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ทั่วแล้วเสด็จพระราชดำเนินจากบ้านพระยาวิเชียรคีรี ไปประพาศทอดพระเนตรตลาดซึ่งราษฎรตกแต่งรับเสด็จ แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งที่สพานเก่าน่าเมือง กลับมาประทับเสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลาบ่ายโมงเศษ เรือพระที่นั่งถอนสมอใช้จักรออกจากน่าเมืองสงขลาเวลากลางคืนผ่านเมืองนครศรีธรรมราช ฯ

๏ วันที่ ๒๑ กรกฎาคม เวลารุ่งเช้า เรือพระที่นั่งผ่านเกาะสมุย เวลาเช้า ๔ โมงเศษถึงเกาะพงันตรงอ่าวธารเสด็จ ทอดเรือพระที่นั่งที่นี้ พระกาญจนดิษฐบดี[๑] ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง มีพระราชดำรัสตามสมควร เวลาบ่ายโมงเศษ

---

๑ ชื่ออวบ ณสงขลา เปนบุตรเจ้าพระยาสงขลา เม่น

เสด็จขึ้นประพาศบนเกาะ พระกาญจนดิษฐ์บดีตัดทางใหม่แลถางที่พลับพลา ทอดพระเนตรที่ซึ่งจะสร้างพลับพลาแล้ว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปประทับ ที่ศิลาจารึกอักษรพระนามชั้นที่ ๑ โปรดให้เติมศักราช ๑๒๖๓ หมายบอกที่เสด็จพระราชดำเนินประพาศ แล้วเสด็จกลับลงมายังที่สรง ๆ น้ำแล้ว เสด็จมาเสวยกลางวันที่ศาลาซึ่งเคยเสด็จประทับทุกคราวมานั้น เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จกลับเรือพระที่นั่งมหาจักรี

เวลาค่ำวันนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้มีการเลี้ยงอาหาร ในการที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอหายพระประชวร ผู้ที่รับพระราชทานเลี้ยงโปรดเกล้า ๆ ให้แต่งตัวต่าง ๆ อย่างคนในเกาะชวาเปนการสนุกครึกครื้น เวลาทุ่ม ๑ พร้อม ตั้งโต๊ะเสวยบนดาดฟ้าข้างหัวเรือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมาก็เสด็จประทับโต๊ะเสวยด้วย รวมพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการที่นั่งโต๊ะ ๓๖ ทั้งที่ประทับ ในเวลาเสวยมีแตรวงเป่าเพลงที่มิสเตอร์ฟุสโกนายแตรวงแต่งขึ้นใหม่ มีร้องคำไทยประกอบ ออกพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ว่าหายพระประชวรแล้ว โปรดเกล้า ๆ พระราชทานสายนาฬิกาเปนรางวัล เลิกเลี้ยงแล้วเสด็จขึ้น ๗ ทุ่มออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๒๒ กรกฎาคม เวลาเช้าเรือพระที่นั่งถึงปากน้ำเมืองชุมพร ทอดเรือพระที่นั่งรับปลาสดซึ่งกรมการจัดซื้อส่งเรือพระที่นั่ง ข้าราชการในมณฑลเมืองชุมพรมาเฝ้าทูลลออง ธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง มี

พระยาจรูญราชโภคากรเปนต้น แล้วพระยาดำรงสุจริต ซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินประพาศชวาด้วยนั้น กราบถวายบังคมลาอยู่รักษาราชการบ้านเมืองณที่นี้ แล้วออกเรือพระที่นั่งใช้จักรต่อมา เห็นฝั่งตวันออกผ่านแขวงเมืองกำเนิดนพคุณแลเมืองประจวบคิรีขันธ์ เวลาค่ำตรงเขาสามร้อยยอด เรือพระที่นั่งข้ามตัดไปฝั่งตวันออก ฯ

๏ วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เวลารุ่งเช้าเรือพระที่นั่งเดินเข้าฝั่งตวันออก แลเห็นเกาะฝั่งตวันออก คือเกาะริ้น เกาะล้าน เกาะเหลือม เกาะไผ่ เกาะค้างคาว เกาะสีชัง เรือพระที่นั่งตัดเข้าทางท้ายเกาะสีชัง แล้วตัดเข้าฝั่งตรงศรีมหาราชา เวลาเช้า ๔ โมงทอดเรือพระที่นั่งตรงศรีมหาราชา สมเด็จพระบรมราชเทวี สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ แลพระเจ้าลูกเธอซึ่งประทับอยู่ที่ศรีมหาราชากับสมเด็จพระบรมราชเทวี แลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิวัตนวิศิษฏ์ เสด็จลงมาที่เรือพระที่นั่ง เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แลเยี่ยมสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมา ครั้นเวลาเที่ยงเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงไปประทับที่สพานน่าริมฝั่ง เสด็จขึ้นประทับที่พระตำหนักสมเด็จพระบรมราชเทวีซึ่งปลูกอยู่ในน้ำ เสวยกลางวันที่นั้นแล้วเสด็จขึ้นบนบก ในที่นี้มีพระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจิณบุรี แลหม่อมเจ้าปฏิพัทธเกษมศรี ซึ่งว่าราชการเมืองชลบุรีอยู่เวลานี้ แลพระยาภักดีณรงค์[๑] ซึ่งเปนผู้ว่าราชการเมืองฉเชิงเทรา

---

๑ พระยาภักดีณรงค์ (ศิลป์ ไกรฤกษ์) ภายหลังได้เปนสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิศณุโลก

พระยาพิบูลย์สงคราม ผู้ว่าราชการเมืองนครนายก ๑ แลข้าราชการในข้าหลวงเทศาภิบาล แลกรมการอำเภอในหัวเมืองเหล่านี้ พร้อมทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านเปนอันมาก เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท กับทั้งเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีซึ่งอยู่ในที่นี้ แลพระยาอภัยพิพิธ ๒ ซึ่งดูการทหารเรืออยู่ในตำบลเหล่านี้ แลข้าราชการที่มาประจำราชการอยู่กับสมเด็จพระบรมราชเทวีณที่นี้ ได้เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทพร้อมกันด้วย พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าอลงกการ อ่านคำแอดเดรสกราบบังคมทูลพระกรุณาแสดงความยินดีถวายไชยมงคล แลมีพระราชดำรัสตอบ ประทับอยู่ที่นั้นครู่หนึ่งแล้ว เสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี เวลาบ่าย ๔ โมงเศษออกเรือพระที่นั่งจากที่นั้นค่อย ๆ เดินมาเพื่อรอให้ได้เวลาน้ำขึ้น เวลายามหนึ่งน้ำขึ้นเต็มที่ เรือพระที่นั่งข้ามสันดอน มีเรือกลไฟขนาดย่อม ซึ่งเจ้าพนักงานกรมทหารเรือจัดตกแต่งด้วยใบไม้แลธงโคมไฟมาทอดอยู่ตามระยะทางที่เรือพระที่นั่งผ่านมา เวลา ๔ ทุ่มเศษ เรือพระที่นั่งข้ามพ้นที่ตื้น มาทอดที่ปากน้ำ

ในเวลาค่ำวันนี้ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงษ์วรเดช ผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร แลพระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งดำรงในที่เสนาบดี ๔ พระองค์ แลพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ ๑ ท่านเสนาบดี ๒ ได้ขึ้นรถไฟจากกรุงเทพ ฯ ไปลงเรือปราบปรปักษ์

---

๑ พระยาพิบูลย์สงคราม เกลี้ยว

๒ พระยาอภัยพิพิธ สุ่น

ที่เจ้าพนักงานจัดตกแต่งไปคอยรับที่เมืองสมุทปราการนั้น ออกไปยังเรือพระที่นั่งมหาจักรีซึ่งทอดอยู่ที่ปากน้ำ พร้อมทั้งพระสมุทบุรานุรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองสมุทปราการด้วย เวลา ๕ ทุ่ม สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอแลผู้ที่ไปด้วยได้เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แล้วอยู่ตามเสด็จกลับในเรือพระที่นั่งนั้น เวลา ๑๐ ทุ่ม เรือพระที่นั่งออกจากที่ทอดใช้จักรขึ้นมาตามลำน้ำ ฯ

๏ วันที่ ๒๔ กรกฎาคม เวลารุ่งเช้า เรือพระที่นั่งตรงข้อมที่ป้อมยิงปืนใหญ่ถวายคำนับ เรือพระที่นั่งใช้จักรมาตามระยะทาง ที่สองฝั่งแม่น้ำในระยะทางที่เสด็จพระราชดำเนินนั้น ได้มีการตกแต่งใบไม้แลธงตั้งเครื่องบูชา ที่เปนที่เล่าเรียนก็มีนักเรียนมารับเสด็จ ที่เปนบ้านจีนก็จุดประทัด ที่วัดสองข้างทางมีพระสงฆ์สวดถวายไชยมงคลแลเคาะระฆัง ล้วนเปนการแสดงความยินดีรับเสด็จ

การรับเสด็จที่ท่าราชวรดิฐนั้น ได้ตกแต่งซุ้มที่สพานเสด็จขึ้นแลมีปรำตลอดมาถึงพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ประดับด้วยใบไม้แลธง พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าทูลลอองธุลีพระบาทฝ่ายทหารพลเรือนแต่งเต็มยศ เจ้าพนักงานกรมทหารเรือรับเสด็จที่สพานคอยรับเรือพระที่นั่งเข้าเทียบ แลเจ้าพนักงานกระทรวงวังยืนรายตลอดสพานแถวหนึ่ง ราชองครักษ์แลกรมพระตำรวจแถวหนึ่ง กองทหารมหาดเล็กพร้อมด้วยแตรวงยืนประจำสำหรับพระเกียรติยศที่ริมเขื่อนชาลาน่าพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ท้าวนางแลหม่อมห้ามพระบรมวงษานุวงษ์ภรรยาข้าทูลลออง

ธุลีพระบาท รับเสด็จที่ข้างพระที่นั่งชลังคพิมาน ข้าทูลลอองธุลีพระบาท ฝ่ายทหารพลเรือน รับเสด็จที่เฉลียงแลชาลาน่าพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ด้านตวันตกอ้อมไปด้านเหนือ ที่ในพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยตั้งอาศน์สงฆ์ พระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งทรงผนวชดำรงสมณถานันดรศักดิ ที่สมเด็จพระราชาคณะ แลสมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะผู้ใหญ่รวม ๒๐ รูปได้พร้อมกันรับเสด็จอยู่ที่นั้น พระบรมวงษานุวงษ์รับเสด็จบนพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ที่ชาลาหลังพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย เจ้าพนักงานจัดรถพระที่นั่งมาคอยรับเสด็จ แลเจ้าพนักงานกรมยุทธนาธิการจัดทหารม้าเปนกระบวนแห่เสด็จตั้งอยู่ที่มุมสนามหญ้าน่าประตูฉนวน แลทหารบืนใหญ่ตั้งที่สนามน่าบ้อมทัศนานิกรกองหนึ่ง นักเรียนนายร้อยทหารบก ตั้งอยู่ที่สนามหญ้าข้างพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยกองหนึ่ง ทหารราบที่ ๒ ตั้งอยู่ที่น่าหอรัฐมนตรีกองหนึ่ง

เวลาเช้า ๒ โมง เรือพระที่นั่งมหาจักรีถึงท่าราชวรดิฐ เข้าเทียบท่าเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินจากเรือพระที่นั่ง พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสิมา พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการตามเสด็จพระราชดำเนินโดยลำดับ เมื่อเสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่งแล้ว เจ้าพนักงานในเรือพระที่นั่งได้ลดธงมหาราช กองทหารมหาดเล็ก ซึ่งยืนประจำสำหรับพระเกียรติยศ ถวายวันทยาวุธ แตรวงสรรเสริญพระบารมี เจ้าพนักงานทหารบืนใหญ่ยิงบืนถวายคำนับ เจ้ากรมพระตำรวจแลราชองครักษ์แห่

ครั้นเสด็จพระราชดำเนินจากสะพานท่าราชวรดิฐมาประทับที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย พระสงฆ์สวดถวายไชยมงคล เมื่อเสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยแล้ว มีพระราชดำรัสกับพระสงฆ์และพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท แล้วเสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่งพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ แต่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย เลี้ยวถนนริมกำแพงพระบรมมหาราชวัง เข้าประตูเทวาภิรมย์ ประตูศรีสุนทร เลี้ยวตามทางข้างกำแพงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มาประทับอัฒจันท์พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท แล้วเสด็จขึ้น แต่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงรถพระที่นั่งเข้าไปในประตูสนามราชกิจ ประทับรถที่โรงพักรถหน้าอัฒจันท์ใหญ่

การเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวาตั้งแต่วันเสด็จพระราชดำเนินออกจากกรุงเทพมหานคร จนเสด็จพระราชดำเนินกลับ มีระยะประทับแรมในเรือพระที่นั่ง ขาเสด็จไป ๙ ราตรี ที่เกาะชวาเมืองบุยเตนซอร์ก ๕ ราตรี เมืองบันดุง ๔๐ ราตรี ตำบลเมาส์ ๓ ราตรี เมืองโซโล ๑ ราตรี เมืองสุระบายา ๓ ราตรี เมืองดยกยา ๒ ราตรี เมืองมะเคลัง ๒ ราตรี ตำบลเมาส์ขากลับ ๑ ราตรี เมืองบันดุงอีก ๒ ราตรี เมืองเบตาเวีย ๑ ราตรี ในเรือพระที่นั่งมหาจักรีขากลับ ๑๑ ราตรี รวมทั้งหมด ๘๐ ราตรี ฯ

